

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Innovatieve governance-arrangementen

Op zoek naar vernieuwing in het groene domein

| WOt-werkdocument 340

T.A. Selnes, D.A. Kamphorst, B.J.M. Arts, J.P.M. van Tatenhove

WAGENINGEN UR
For quality of life

Innovatieve governance-arrangementen

De reeks 'Werkdocumenten' bevat tussenresultaten van het onderzoek van de uitvoerende instellingen voor de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (WOT Natuur & Milieu). De reeks is een intern communicatiemedium en wordt niet buiten de context van de WOT Natuur & Milieu verspreid. De inhoud van dit document is vooral bedoeld als referentiemateriaal voor collega-onderzoekers die onderzoek uitvoeren in opdracht van de WOT Natuur & Milieu. Zodra eindresultaten zijn bereikt, worden deze ook buiten deze reeks gepubliceerd.

Dit werkdocument is gemaakt conform het Kwaliteitshandboek van de WOT Natuur & Milieu.

WOT-werkdocument **340** is het resultaat van een onderzoeksopdracht van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), gefinancierd door het Ministerie van Economische Zaken (EZ). Dit onderzoeksrapport draagt bij aan de kennis die verwerkt wordt in meer beleidsgerichte publicaties zoals Balans van de Leefomgeving en thematische verkenningen.

Innovatieve governance- arrangementen

Op zoek naar vernieuwing in het groene
domein

T.A. Selnes

D.A. Kamphorst

B.J.M. Arts

J.P.M. van Tatenhove

Werkdocument 340

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wageningen, juli 2013

Referaat

Selnes, T., D.A. Kamphorst, B. Arts & J. van Tatenhove (2013). *Innovatieve governance-arrangementen; op zoek naar vernieuwing in het groene domein*. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-werkdocument 340. 104 blz. 9 fig.; 75 ref.; 3 bijl.

Bestaande overheidsarrangementen voor natuur en het beschermen van biodiversiteit staan onder druk. Nationaal gezien vermindert de steun voor overheidsbeleid en klinkt de roep om meer vermaatschappelijking. Internationaal gezien speelt bij het verduurzamen van productie- en handelsstromen het bedrijfsleven een belangrijke rol en is er een roep naar meer overheid. In dit onderzoek zoeken we voor het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) nieuwe governance-arrangementen. Voor het natuurbeleid liggen er kansen om bijvoorbeeld de energie van maatschappelijke krachten als burgers, bedrijven en NGOs beter te kanaliseren. Om handel te verduurzamen, dient onder meer de aandacht te verschuiven van handelsketens naar meer context gerichte samenwerking en versterking van instituties. Hiermee kan het uitvoerend vermogen, het leervermogen en de legitimiteit versterkt worden

Trefwoorden: governance, governance-arrangement, overheid, natuurbeleid, vermaatschappelijking, verduurzaming, handelsketens

Auteurs

T.A. Selnes - LEI Wageningen UR

D.A. Kamphorst - Alterra Wageningen UR

B.J.M. Arts - WU Omgevingswetenschappen – Leerstoelgroep Bos en Natuurbeleid

J.P.M. van Tatenhove - WU Maatschappijwetenschappen – Leerstoelgroep Milieubeleid

©2013 Alterra Wageningen UR

Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 48 07 00; fax: (0317) 41 90 00; e-mail: info.alterra@wur.nl

LEI Wageningen UR

Postbus 29703, 2502 LS Den Haag

Tel: (070) 335 83 30; fax: (070) 361 56 24; e-mail: informatie.lei@wur.nl

Wageningen Universiteit, Omgevingswetenschappen – Leerstoelgroep Bos en Natuurbeleid

Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 48 61 92; e-mail: office.fnp@wur.nl

Wageningen Universiteit, Maatschappijwetenschappen – Leerstoelgroep Milieubeleid

Postbus 8130, 6700 EW Wageningen

Tel: (0317) 48 44 52; e-mail: office.enp@wur.nl

De reeks WOt-werkdocumenten is een uitgave van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Dit werkdocument is verkrijgbaar bij het secretariaat. **Het document is ook te downloaden via www.wotnatuurenmilieu.wur.nl.**

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 48 54 71; Fax: (0317) 41 90 00; e-mail: info.wnm@wur.nl; Internet: www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Woord vooraf

In dit werkdocument doen we verslag van een onderzoek dat we in 2012 hebben uitgevoerd voor het Planbureau voor de Leefomgeving. Het onderzoek was een samenwerking tussen de Forest and Nature Conservation Policy Group (FNP- WUR), de Environmental Policy Group (ENP-WUR), Alterra Wageningen UR en LEI Wageningen UR. We hadden tot doel om nieuwe en potentiële governance-arrangementen te identificeren voor vermaatschappelijking van natuurbeleid en verduurzaming van handelsketens, op basis van een scan van initiatieven die we in de energieke samenleving op deze thema's zien ontstaan. Daarnaast organiseerden we twee 'vrijdenkersworkshops' om ons te laten inspireren. Zo konden we vernieuwende ideeën meenemen bij de governance-arrangementen die we presenteren, passend bij de uitdagingen waar de beide beleidsterreinen voor staan.

We bedanken hierbij hartelijk de respondenten en de deelnemers van de vrijdenkersworkshop, die ons veel ideeën hebben gegeven en tegelijkertijd een kritische blik konden geven op ons onderzoek. We bedanken de WOT Natuur & Milieu / PBL-werkgroep die ons waardevolle feedback heeft gegeven en ons scherp heeft gehouden.

Trond Selnes, Dana Kamphorst, Bas Arts en Jan van Tatenhove

Mei 2013

Inhoud

Woord vooraf	5
Samenvatting	9
1 Inleiding	11
1.1 Aanleiding	11
1.2 Probleemstelling	11
1.3 Doel- en vraagstelling	13
1.4 Opzet en aanpak van het onderzoek	13
1.4.1 Stappenplan voor het onderzoek	13
1.4.2 Methode, afbakening en definities	15
1.5 Conceptuele oriëntatie	16
1.6 Leeswijzer	18
2 Op zoek naar vernieuwing	19
2.1 Introductie	19
2.2 Burgerkracht	19
2.2.1 Betekenis	19
2.2.2 Vermaatschappelijking van natuurbeleid	20
2.2.3 Verduurzaming van productketens	21
2.2.4 Bouwstenen voor governance-arrangementen	22
2.3 Groen goud op het middenveld: netwerkvorming en vergroening van bedrijven	23
2.3.1 Betekenis	23
2.3.2 Vermaatschappelijking van natuurbeleid	24
2.3.3 Verduurzaming van handelsketens	25
2.3.4 Bouwstenen voor arrangementen: groen goud op het middenveld	27
2.4 De overheid: investeren in sociaal kapitaal	28
2.4.1 Betekenis	28
2.4.2 Vermaatschappelijking van natuurbeleid	29
2.4.3 Verduurzaming van handelsketens	30
2.4.4 Bouwstenen voor arrangementen: de overheid	31
2.5 Conclusie	32
3 Governance-arrangementen	33
3.1 Introductie	33
3.2 Vermaatschappelijking van natuurbeleid	33
3.3 Verduurzaming van handelsketens	37
4 Reflectie en slot	43
4.1 Introductie	43
4.2 Bijdrage aan legitimiteit, uitvoering en leervermogen	43
4.3 Handelingsruimte voor actoren in de energieke samenleving	46
4.4 Slot	47
Literatuur	49
Bijlage 1 Scan van initiatieven: op zoek naar vernieuwing – vermaatschappelijking van natuurbeleid & verduurzaming van handelsketens	55
Bijlage 2 Bevindingen workshop vermaatschappelijking natuurbeleid	97
Bijlage 3 Bevindingen workshop verduurzaming handelsketens	99

Samenvatting

Bestaande overheidsarrangementen voor natuur en het beschermen van biodiversiteit staan onder druk. Nationaal gezien vermindert de steun om natuur en landschap te beschermen en klinkt de roep om meer vermaatschappelijking van natuur en natuurbeleid. Internationaal gezien speelt bij het verduurzamen van productie- en handelsstromen het bedrijfsleven een belangrijke rol en is de vraag welke rol overheden kunnen en moeten spelen. In dit onderzoek zijn we voor het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) op zoek gegaan naar vernieuwende initiatieven in de 'energieke samenleving' die tot nieuwe governance-arrangementen kunnen leiden op het gebied van vermaatschappelijking van natuurbeleid en verduurzaming van handelsketens. Deze arrangementen dienen bij te dragen aan het verhogen van de legitimiteit, het uitvoerend vermogen en het lerend vermogen van beleid.

Op beide thema's zien we dat de rolverdeling en de blik op wat legitiem en nodig is aan het verschuiven is. Binnen het nationale natuurbeleid verschuift de nadruk van politieke naar meer maatschappelijke legitimiteit, met meer deelname van burgers en bedrijven. Binnen de internationale handelsketens zien we een omgekeerde beweging, waar de legitimiteit van activiteiten juist weer meer politiek wordt. Conflicten rond landrechten of verdringing van landgebruik vragen om een sterkere rol van overheden.

Vermaatschappelijking van natuurbeleid kan worden begrepen als het proces waarin overheden de zorg voor natuur steeds meer in samenwerking met de maatschappelijke actoren vormgeven, dan wel aan de samenleving overlaten. We zien veel initiatieven die verwijzen naar een toename van de zogenaamde burgerkracht. Een belangrijke rol is weggelegd voor intermediaire organisaties, die een rol op zich nemen als aanjagers, koppelaars of ondersteuners. Het zijn platforms die burgers mobiliseren, uitnodigen en ondersteuning bieden bij hun natuurinitiatief. Op het maatschappelijk middenveld vinden we partnerschappen tussen bedrijven en natuurorganisaties, en organisaties die een flexibele rol kunnen spelen in grote natuurontwikkelingsprojecten. Ook vinden we een veelheid aan coalities tussen natuurbeheerders, markt en consumenten waarin natuur- en landschapsbeheer worden georganiseerd via certificaten. Ook overheden zijn bezig met een heroriëntatie op het natuurbeleid, zowel op rijks – als op provinciaal niveau. Zowel rijk als provincies hebben de intentie om sterker te leunen op andere maatschappelijke actoren en het natuurbeleid minder overheidsgericht te maken.

Verduurzaming van handelsketens verwijst naar het proces waarin bedrijven, maatschappelijke organisaties en overheden op mondiale schaal sociale, economische en ecologische aspecten meewegen in beslissingen. Ook hier zien we veel betrokkenheid van burgers. Via intermediairs en netwerken zijn er mogelijkheden voor burgers om zonder tussenkomst van grotere NGOs deel te nemen aan projecten elders in de wereld. Als het gaat om het middenveld, zijn het certificaten voor duurzame producten die we veel tegenkomen. Daarnaast zijn er initiatieven gericht op financiering, op professionalisering van ondernemers of activisme of dialoog tussen ondernemers, landgebruikers en belanghebbenden.

De Nederlandse overheid, het beleid voor ontwikkelingssamenwerking als het beleid voor landbouw en handelsstromen, is vooral gericht op het ondersteunen van en aansluiten bij initiatieven van het bedrijfsleven en het bevorderen van het ondernemingsklimaat voor Nederlandse bedrijven in het buitenland. Hier vinden we vooral vanuit het professionele veld dat er aandacht wordt gevraagd voor urgente thema's die buiten de sfeer van private initiatieven nog steeds een rol spelen, zoals verdringing van landgebruik, en dat overheden hierin een rol pakken.

Op basis van deze initiatieven, identificeren we de volgende governance-arrangementen:

Arrangementen voor vermaatschappelijking van natuurbeleid:

1. Co-creëren met intermediairs. Burgerinitiatieven en burger-ideeën die ondersteuning krijgen van intermediairs.
2. Gecertificeerde ketensamenwerking. Natuur- en landschapsbeheer worden opgenomen in keurmerken voor duurzame (landbouw)praktijken van agrariërs en andere grondeigenaren.
3. Krachtige economische dragers. Nieuwe functiecombinaties waarin samenwerkende partners alternatieve financiering inzetten voor natuur.
4. Vergroening van de besluitvorming. Zowel publiek als private besluitvorming nemen ecologie en economie gelijkwaardig mee, op een expliciete en transparante manier en met nadruk op de baten van natuur.
5. Ronde tafels. Een doorlopende dialoog over de visie, aanpak en praktijk van het beleid, nu en in de toekomst.
6. Superreservaten. Inzetten op een aansprekend natuurverhaal zonder al te veel overheidsbemoediging, waardoor een beperkt aantal Nederlandse natuurgebieden van nationaal belang beter beschermd kunnen worden.

Arrangementen voor verduurzaming van handelsketens:

1. Bemiddeling en arbitrage faciliteiten. Faciliteiten om geschillen over landgebruik en milieu te beslechten.
2. Duurzaamheidsdiplomatie. Een andere en meer op duurzaamheid gerichte inzet ingebracht door politici en diplomaten bij internationale onderhandelingen en besluitvorming op vele niveaus en gremia.
3. Context gerichte ketensamenwerking. De aandacht voor ketens verruimen naar problemen en uitdagingen die buiten productieprocessen en ketens liggen.
4. Arena's voor institutioneel vakmanschap. Beter leren omgaan met formele en informele spelregels (instituten), met meer zelfredzaamheid van lokale gemeenschappen.
5. Duurzaamheids-entrepreneurs. Creatieve ondernemers en business-partners scheppen nieuwe condities en mogelijkheden voor duurzaamheid.
6. Intermediairs voor zelfsturing. Intermediairs in 'Goede Doelen' koppelen, via bijvoorbeeld digitale media, burgers aan projecten en ondernemers in andere landen, aan wie ze geld en steun kunnen doneren.

Een belangrijk punt zowel nationaal als internationaal is dat de behoefte aan het verbreden van de legitimiteit, aan goede democratische processen en aan publieke verantwoording beter gekoppeld wordt aan private initiatieven en arrangementen. Dit kan ook tot een vergroting van de uitvoerbaarheid en het leervermogen leiden. Dit vraagt echter ook een actieve overheid.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Bestaande overheidsarrangementen voor natuur en het beschermen van biodiversiteit staan onder druk. Nationaal gezien vermindert de steun natuur en landschap te beschermen en klinkt de roep om meer vermaatschappelijking van natuur en natuurbeleid. Internationaal gezien speelt bij het verduurzamen van productie- en handelsstromen het bedrijfsleven een belangrijke rol en is de vraag welke rol overheden kunnen en moeten spelen. De 'energieke samenleving', zoals door Hajer (2011) getypeerd, biedt aangrijpingspunten om de kansrijkheid van nieuwe arrangementen voor vermaatschappelijking van natuurbeleid en verduurzaming van handelsketens te typeren. Er is bij het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) behoefte aan het vergroten van de bestuurskundige kennisbasis om handelingsopties voor de overheid met betrekking tot de energieke samenleving te kunnen identificeren en te ondersteunen. Deze behoefte resulteerde in een tweejarig onderzoek naar governance-arrangementen voor de groene ruimte (2011 en 2012). Deze rapportage doet verslag van het tweede jaar van dit onderzoek. Uitgangspunt is welke initiatieven er uit de 'energieke samenleving' komen en welke bouwstenen voor toekomstige governance-arrangementen we kunnen identificeren voor de thema's vermaatschappelijking van natuurbeleid en verduurzaming van handelsketens.

1.2 Probleemstelling

De rol van de overheid voor de groene ruimte verandert. Hoewel centrale overheidssturing in het Nederlandse natuurbeleid al jaren gepaard gaat met decentralisatie en een gebiedsgerichte aanpak van natuur, is het in de maatschappelijke beeldvorming een beleidsveld dat sterk door de overheid (inclusief de Europese Unie, EU) wordt aangestuurd. Vermaatschappelijking van het natuurbeleid zou antwoorden kunnen bieden die beter passen bij allerlei maatschappelijke initiatieven. Maar wat betekent dat? Vermaatschappelijking van natuur is al langer een thema, bijvoorbeeld de wens van de overheid om bij natuurbeleid meer aan te sluiten bij natuurdefinities in de maatschappij en de verantwoordelijkheid van de samenleving hiervoor te vergroten (Ministeries van LNV *et al.*, 2000; Leroy en Gersie, 2004). De oproep aan de samenleving om meer verantwoordelijkheid te dragen wordt alleen maar sterker; en tegelijkertijd is er vanuit de samenleving veel gaande waar het overheidsbeleid beperkt op lijkt aan te sluiten. Internationaal is men juist gewend aan de beperktheid van de mogelijkheden van nationale overheden om te sturen en zijn er juist veel private initiatieven genomen, zoals de ontwikkeling van keurmerken voor duurzame producten en productieprocessen, waarin onder andere aandacht wordt besteed aan behoud van biodiversiteit (zie bijv. Arts, 2009; Hospes, 2009; Vermeulen *et al.*, 2010). Door landen-overschrijdende beleidsnetwerken en zelfsturing binnen handels- en productieketens concentreren macht en invloed zich binnen de ketens. De vraag is of deze private sturing voldoende aansluit op de meest prangende vragen rond duurzaamheid en welke andere mogelijke arrangementen, ook vanuit burgers en overheid, aandacht verdienen.

In het proces van vermaatschappelijking van natuurbeleid en verduurzaming van handelsketens ontstaan arrangementen waarin de maatschappij niet automatisch door een sturende overheid als 'object' wordt gezien, maar waarin juist de wisselwerking tussen maatschappij en overheid wordt gezocht (een subject-subject relatie). Het is juist hier dat we de energieke samenleving aantreffen. Om recht te doen aan deze energieke samenleving zijn nieuwe governance-arrangementen nodig als oplossing voor drie tekortkomingen van overheidsbeleid (Hajer, 2011, 25/26):

- Een legitimiteitstekort. De burger is mondiger geworden en wil in toenemende mate ook meebeslissen buiten de representatieve democratie om. Wanneer de overheid zich hiervan onvoldoende rekenschap geeft, ontbreekt een adequate verantwoording van genomen beslissingen;
- Een uitvoeringstekort. Uitvoering van beleid kan in een samenleving van mondige burgers niet meer worden verordonneerd;
- Een leertekort. Maatschappelijke dynamiek en creativiteit worden onvoldoende benut voor het realiseren van publieke doelen.

Op de beide beleidsterrein in de groene ruimte die we in deze studie onderzoeken is de manier waarop deze mogelijke tekorten zich uiten verschillend.

Vermaatschappelijking van natuurbeleid

Vermaatschappelijking van natuurbeleid kan worden begrepen als het proces waarin overheden de zorg voor natuur steeds meer in samenwerking met de maatschappelijke actoren vormgeven, dan wel aan de samenleving overlaten. Een belangrijke vraag hierbij is de relatie met een terugtrekkende overheid. Behoud van natuur en milieu is decennia lang gezien als de verantwoordelijkheid van de overheid. Maar het feit dat met de zorg voor natuur en duurzaamheid een publiek belang is gediend, betekent niet, zo stelt de SER (2010), dat de centrale overheid ook altijd door actief ingrijpen een bijdrage moet leveren of kan leveren aan het borgen van dit belang. Wel geldt bij publieke belangen dat de centrale overheid hier op altijd kan worden aangesproken en dat van haar maatregelen mogen worden verwacht in geval de borging van publieke belangen onvoldoende is (Selnes en Van der Heide, 2012).

De behoefte aan een interventionistische overheid betekent evenwel niet dat burgers en private partijen geen rol in natuurbescherming kunnen spelen. Selnes en Van der Heide (2012) stellen dat “juist nu de tijdsgeschiedenis vraagt om argumenten voor natuurbescherming die zakelijk kunnen worden besproken, liefst met de rekenmachine in de hand, en nu het kabinet, in een decor van bezuinigingen, gebiologeerd is door cijfers en geld, ontstaat er meer ruimte voor marktwerking”. Het argument is dan dat marktpartijen natuurbescherming efficiënter kunnen uitvoeren dan de overheid zelf. De vraag of dat echt zo is moet dan per geval bekeken worden. Maar een geprivatiseerd natuurbeleid werkt wellicht niet uitnodigend naar burgers om actief te participeren en zich te verbinden aan de realisatie van natuurbeleidsdoelen. Daartoe moet er waarschijnlijk meer ruimte komen om doelstellingen van het natuurbeleid van ‘onderaf’ te formuleren en aan te pakken (Selnes en Van der Heide, 2012). Er liggen hierbij verschillende uitdagingen. Overheid en burger verschillen in urgentiegevoel, probleembesef en oplossingen. Om de legitimiteit van en het draagvlak voor het beleid te vergroten, lijkt het van belang om burgers hierin meer ruimte te geven en de samenleving te mobiliseren. Dit vraagt om het vergroten van zowel het leervermogen als het uitvoerend vermogen van het beleid. Bezuinigingen en een terugtrekkende overheid vragen om bezinning. In dit onderzoek verkennen we arrangementen waarin wordt ingespeeld op de in de samenleving aanwezige maatschappelijke energie en een brede deelname wordt gestimuleerd, ook van burgers en bedrijven.

Verduurzaming van handelsketens (‘voorbij certificering’)

Duurzaamheid staat hoog op de agenda van zowel het internationale bedrijfsleven, NGOs en overheden. Er zijn al veel initiatieven ontplooid om duurzame agroketens te ontwikkelen. Een van de instrumenten voor verduurzaming van agro-ketens is certificering van producten en productieprocessen. Voorbeelden zijn op consumenten gerichte certificaten voor duurzame producten, de ontwikkeling van standaarden in partnerschappen tussen bedrijven en NGOs of keten-brede verbanden en recente initiatieven om verduurzaming en certificering te versnellen en verder op te schalen. Hoewel de invloed van nationale overheden in regelgeving, bestuur en toezicht in het internationale speelveld niet is uitgespeeld, is deze rol niet langer vanzelfsprekend (Hospes *et al*, 2009). Nationale overheden zagen zich geconfronteerd met nieuwe politieke speelvelden op internationaal niveau en moesten hun positie nader bepalen, waarbij ze concurrentie kregen van niet

statelijke actoren. In deze leemtes, de zogenaamde 'institutionals voids' (Hajer, 2003), zijn mondiale partnerschappen ontstaan, publiek-privaat, maar ook privaat (Hospes *et al.*, 2009).

Hoewel publieke en private sturingsmechanismen elkaar kunnen versterken, doordat ze elkaar complementeren of ondersteunen, kan de toename van private mechanismen ook leiden tot 'at random' governance. Dit kan weer tot een geleidelijke aanpassing van ambities leiden. Partnerschappen zijn immers vaak gericht op wederzijdse belangen en overlappende meningen, in plaats van op conflicterende belangen en meningen. Hierdoor ontstaat minder politieke ruimte voor fundamentele discussies (Visseren-Hamakers, 2009). Dit wijst op grenzen aan private arrangementen zoals certificering. Keurmerken worden vaak buiten publieke besluitvormingsprocessen ontwikkeld, waardoor de legitimiteit in het geding kan komen. En hoewel standaarden kunnen leiden tot gedragsverandering met een groot bereik onder producenten, bedrijven en consumenten, kan deelname niet worden afgedwongen en wordt vaak vanuit het Westen bepaald tot hoever de uitvoering van de intenties strekt. Het geloof in standaarden en bedrijven is onder andere bij de overheid erg groot geworden. Het onderkennen van nieuwe uitdagingen die wellicht vragen om een andere koers vergt leervermogen en creativiteit vanuit het beleid en de beleidsmakers. Een belangrijke vraag is: wat zijn mogelijke arrangementen waarmee verduurzaming van (internationale) productketens verder kan worden gebracht? Hierbij ligt de focus op agroketens.

1.3 Doel- en vraagstelling

Het doel van deze studie is het identificeren van nieuwe governance-arrangementen, zowel op onderdelen als meer ontwikkelde arrangementen, op het gebied van vermaatschappelijking van natuurbeleid en verduurzaming van handelsketens. Het achterliggende doel van het onderzoek is de bestuurskundige kennisbasis van het PBL over maatschappelijke sturing van natuur en duurzaamheid te vergroten.

De vragen die hier centraal staan zijn de volgende:

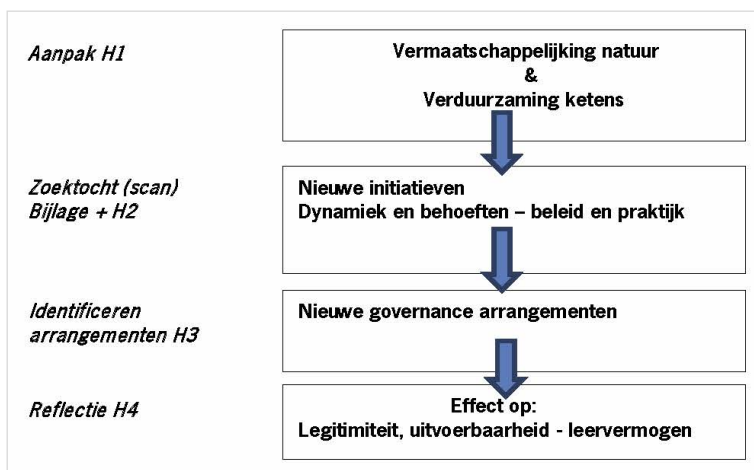
1. Welke (bottom up) initiatieven ontwikkelen zich voor vermaatschappelijking van natuurbeleid en verduurzaming van handelsketens?
2. Welke innovatieve governance-arrangementen kunnen we op basis hiervan identificeren?
3. Op welke manier en in welke rollen kunnen de betrokken partijen hieraan bijdragen (handelingsopties)?
4. In hoeverre kunnen de geïdentificeerde governance-arrangementen bijdragen aan het verhogen van de legitimiteit, het uitvoerend vermogen en het lerend vermogen?

1.4 Opzet en aanpak van het onderzoek

In dit onderzoek nemen we de energieke samenleving als uitgangspunt om nieuwe en veelbelovende governance-arrangementen te identificeren voor vermaatschappelijking van natuurbeleid en verduurzaming van handelsketens. Centraal in het onderzoek staat daarom het uitvoeren van een scan van initiatieven op beide thema's, met aanvullende interviews, workshops en discussies in de begeleidingsgroep. We kijken dan naar zowel burgerinitiatieven als initiatieven voor en door het maatschappelijke middenveld (NGOs, bedrijven) en overheden.

1.4.1 Stappenplan voor het onderzoek

Het onderzoek bestaat uit de volgende stappen. Allereerst doen we verslag van onze zoektocht naar vernieuwende initiatieven. Op basis hiervan identificeren we nieuwe governance-arrangementen. Ten slotte reflecteren we op deze arrangementen (Figuur 1).

Figuur 1.1: Stappenplan voor de opbouw van het onderzoek

Innovatieve initiatieven (scan)

Start van het project was het verzamelen - door middel van een (internet)scan - van initiatieven voor vermaatschappelijking van natuurbeleid en verduurzaming van productketens. Deze concrete initiatieven vormen de basis voor het identificeren van innovatieve governance-arrangementen. De scan bestaat uit een grote verscheidenheid aan initiatieven. Daarbij vatten we het woord 'initiatief' breed op: het kan gaan om projecten, instrumenten, concepten en (eenmalige) acties, maar ook om (digitale) netwerken, organisaties en partnerschappen op verschillende schaalniveaus in de drie domeinen (civil society, overheid en bedrijven). Wanneer we individuele (micro) burgerinitiatieven opnemen dan beperken we ons grotendeels tot initiatieven die gebundeld zijn via intermediaire organisaties. We richten ons op de wisselwerking tussen betrokken overheden, burgers, NGOs en private partijen als belangrijke sleutels tot vernieuwing en presenteren de initiatieven in hoofdstuk 2 onder de noemers ; 'burgerkracht', 'middenveld', en 'overheid'. De volledige scan van initiatieven is opgenomen in Bijlage 1.

Van initiatieven naar governance-arrangementen

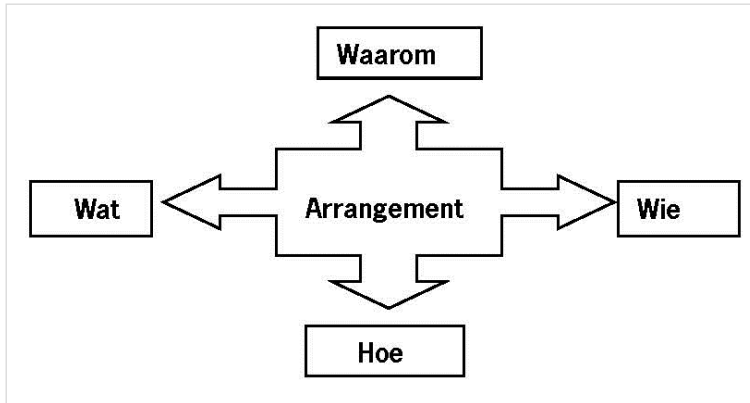
De initiatieven uit de scan bieden voorbeelden van (onderdelen van de) governance-arrangementen die we later presenteren. Governance-arrangementen zien we als min of meer stabiele praktijken waarin actoren op basis van gedeelde spelregels, discoursen en hulpbronnen maatschappelijke uitdagingen en beleidsproblemen oppakken (Arts en Leroy, 2006). Een arrangement bestaat uit de volgende componenten (Van Tatenhove *et al.*, 2000; Leroy *et al.*, 2001; Van der Zouwen en Van Tatenhove, 2002): betrokken actoren en coalities; de verdeling van invloed en de mobilisatie en inzet van hulpbronnen; de regels/procedures; en de discoursen - ofwel de 'verhaallijnen' (waarden en percepties) van actoren. Het gaat ons om nieuwe of potentiële arrangementen, die veelbelovend lijken. De criteria die we hanteren voor het identificeren van deze arrangementen, zijn de volgende:

- het betreft een nieuw idee dat geen onderdeel uitmaakt van het gangbare repertoire van arrangementen; of waarin een bestaand concept in een nieuwe context wordt geplaatst;
- het arrangement versterkt de legitimiteit, het uitvoerend vermogen en/of het leervermogen van het beleid.

Omdat deze nieuwe en potentiële governance-arrangementen nog geen 'stabiele' praktijk bevatten, presenteren wij de arrangementen aan de hand van de termen wat, waarom, wie en hoe (Figuur 1.2):

- Wat: waar het om gaat, op hoofdlijnen;
- Waarom: de reden voor het arrangement, welk probleem of uitdaging het aanpakt; uit welke discours komt het arrangement en in welke discours moet het ingepast worden;
- Wie: welke actoren betrokken zijn, in welke rollen en op welk niveau;
- Hoe: beoogde spelregels en hulpbronnen; typering instrumenten en planning, mechanismen van sturing.

Figuur 1.2: Beschrijving van de arrangementen

1.4.2 Methode, afbakening en definities

Methode

Het onderzoek is uitgevoerd door middel van; a) internetscan; b) documentanalyse; c) interviews; en d) per thema een vrijdenkersworkshop.

De internetscan is gericht op het opsporen van actuele, recente en nieuwe initiatieven, organisaties, netwerken etc. op het gebied van vermaatschappelijking van natuurbeleid en verduurzaming van handelsketens. De scan had het karakter van een sneeuwballmethode. Door te starten met (combinaties van) zoektermen in Google, zoals 'duurzame handel', 'ondernemers in ontwikkelingslanden' of 'initiatieven voor natuur' en de resultaten te bekijken, en het bezoeken van bij ons bekende websites van intermediairs, organisaties of netwerken, ontstaan steeds nieuwe zoektermen waardoor de zoektocht zich uitbreidt. Bronnen van informatie voor de scan (al dan niet gevonden via internet) waren naast de web-search documenten, bijvoorbeeld onderzoeksrapporten, beleidsdocumenten, wetenschappelijke artikelen en brochures etc. De scan van initiatieven is niet compleet en ook niet bedoeld om compleet te zijn. De scan biedt dus ook geen inzicht in de omvang van de werelden waar ze een kijkje in bieden. De complete scan is opgenomen in Bijlage 1.

Documenten-analyse en interviews zijn bedoeld om de verzamelde initiatieven te analyseren en te beoordelen. De respondenten zijn gericht geselecteerd voor een interview, wat tevens bedoeld was als voorgesprek voor deelname aan een van de vrijdenkersworkshops. De interviews waren semi-structureerd en zijn op band opgenomen en uitgetypt. De vrijdenkersworkshops waren bedoeld om, in aanvulling op de scan van initiatieven, vernieuwende ideeën op het spoor te komen. De deelnemers is anonimiteit beloofd, om het 'vrijdenken' zoveel mogelijk te bevorderen. De workshops bestonden uit plenaire discussies over de problematiek en uitdagingen op ieder van de thema's (vermaatschappelijking van natuurbeleid en verduurzaming van handelsketens) en een groepsgewijze verkenning van mogelijke nieuwe arrangementen, gerelateerd aan de dimensies discoursen, spelregels, hulpbronnen en actoren. Daarnaast kwamen we de belangrijkste uitdagingen op het spoor op het gebied van legitimiteit, uitvoeringsvermogen en leervermogen. De discussies van de workshops zijn op band opgenomen en geheel uitgetypt. Deze uitgebreide verslagen zijn anoniem gebleven en vertrouwelijk onder de deelnemers verspreid. Wel openbaar zijn de bevindingen op hoofdlijnen van de workshops (Bijlage 2 en 3).

Afbakening

Het project bouwt losjes voort op Arnouts *et al.* (2012). Er werd in dat project gekeken naar het functioneren van arrangementen in termen van governance en onder welke condities deze vormen van governance werken. Centraal stond een analyse van bestaande cases die voor de thema's vermaatschappelijking van natuurbeleid en verduurzaming van handelsketens (met een focus op de

koffieketen) representatief zijn. Een analytisch kader werd ontwikkeld met ideaaltypische governance-arrangementen, waarmee het tegelijkertijd mogelijk werd om verschillende governance-stijlen in de praktijk te identificeren. Dit vervolgonderzoek start niet vanuit een bestaand theoretisch kader, maar is geïnspireerd door de idee van de energieke samenleving. Het project is doelzoekend en inductief van aard, gericht op het verkennen en doordenken van nieuwe initiatieven en vernieuwende ideeën.

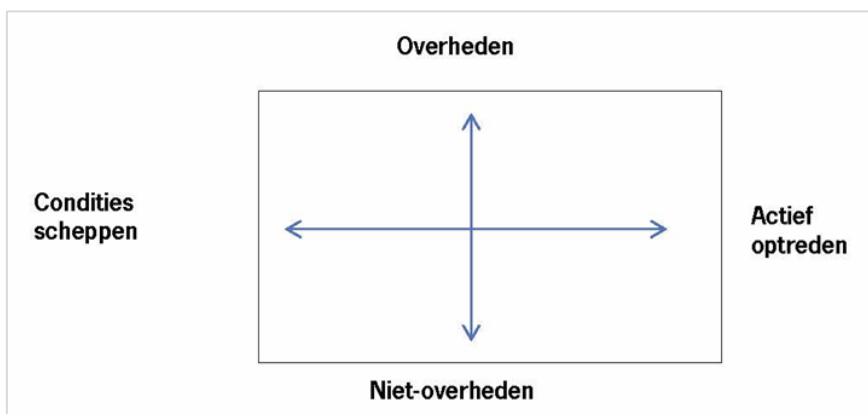
Definitie van innovatie

Wij zien innovatie als ‘the act of conceiving and implementing a new way of achieving results and/or performing work’ (Alberti and Bertucci, 2006:5). Met deze definitie is het een veelomvattende term. Dat is ook de bedoeling, want we willen niet kansrijke opties missen omdat ze vroegtijdig uitgesloten zijn. De definitie bevat daarom ruimte voor de ‘geboorte’ van ideeën, dus prille ideeën die nog moeten groeien en rijpen. Maar ze dienen wel al in een zekere praktijk context te zitten, ook al zijn ze niet volgroeid tot volwaardige governance-arrangementen. De vernieuwingen die we zoeken kunnen echter een brede neerslag hebben: conceptueel, institutioneel, organisatorisch of procesmatig. De zoekruimte varieert van eenvoudige vernieuwingen van producten of diensten tot diepgaande transitities, hoewel de nadruk niet ligt op een zoektocht naar technische innovaties (In 't Veld, 2005:27).

1.5 Conceptuele oriëntatie

Arrangementen tussen overheid, markt en samenleving

Een van de kernvragen rond beleid betreft de stuurbaarheid van maatschappelijke opgaven. Een centraal discussiepunt zowel in de Nederlandse als de internationale context is in hoeverre de nationale overheid een bepalende actor kan zijn. Er bestaan verschillende visies op de rol van de overheid en dit resulteert in verschillende stijlen van governance. Vanuit een overheid-gerichte stijl is de overheid een scheidsrechter die boven de partijen en sectorbelangen staat, maar ook een partij die zelf beleid uitvoert en dit aan anderen oplegt. Vanuit een netwerkperspectief is de overheid één van de spelers die in samenwerking met andere partijen beleid realiseert. Dit kan in open of meer gesloten vormen van samenwerking (zie o.a. Arnouts *et al.*, 2012). Vanuit andere perspectieven gebeurt veel van de sturing vanuit de civil society (burgers en NGOs) (zelfsturing) of vanuit het bedrijfsleven (marktsturing). Bij deze stijlen van governance staat de overheid aan de zijlijn en vindt sturing plaats van onderop.

Figuur 1.3: Positionering van de arrangementen

We verwachten de bovenstaande discussie terug te vinden in de initiatieven die we tegenkomen. Vaak bevinden governance-arrangementen zich tussen de twee uiterste perspectieven – overheidsregulering versus complete zelfsturing –, als mengvormen waarbij zowel overheden, marktpartijen als de bredere samenleving betrokken zijn (zie Arnouts *et al.*, 2012). De veranderingen

in sturing worden beïnvloed door een verschuiving in rollen, rolopvattingen en rolinvullingen van de betrokken actoren. Zo kan de dialoog over publieke waarden geïnitieerd worden door private partijen; bedrijven kunnen regels voor de keten opstellen, maar ook overheden kunnen initiatieven nemen voor de verbetering van de bedrijfsvoering van marktpartijen. Het onderscheid tussen conditioneel handelen versus een actief, deelnemend, optreden, kan helderheid bieden in de positie die partijen ten opzichte van elkaar innemen (Figuur 1.3). Conditioneel optreden is gericht op het stellen of scheppen van randvoorwaarden. Zo vallen informatiesystemen, kader-regelgeving en fiscale/monetaire regelingen onder conditioneel optreden. Onder actief optreden vallen zaken als partnerschappen, workshops, innovatieprogramma's en vele regisserende activiteiten. Zowel overheden als niet-overheden kunnen op beide manieren handelen.

Legitimiteit, uitvoering en lerend vermogen

Centrale concepten in onze analyse zijn legitimiteit, uitvoerend vermogen en leervermogen. Deze concepten vormen de basis voor de analyse en ontwikkeling van governance-arrangementen.

Legitimiteit

Legitimiteit heeft te maken met gezag, bestaansrecht en acceptatie van publieke dienstverlening. In een traditionele opvatting over het openbaar bestuur zijn publieke organisaties de uitvoerders van door politieke bestuurders opgedragen taken (Van Duivenboden *et al.*, 2009, p.2). In een modernere opvatting zijn overheden, maatschappelijk middenveld, bedrijfsleven en burgers veel meer gezamenlijk probleem eigenaar van maatschappelijke vraagstukken (p.3). Van Montfoort en Van Twist (2009) spreken van een toenemende mate van grensvervaging in het publieke domein. Maatschappelijke organisaties vervullen publieke doelstellingen (RMO, 2010). De maatschappelijke verankering van deze organisaties is minstens zo belangrijk als de politieke verantwoording (ibid, p. 49). De politieke legitimiteit komt in een representatieve democratie voort uit het parlement, provinciale staten of de gemeenteraad. Maatschappelijke organisaties, die acteren in de civil society, op de markt en (soms) namens de overheid, ontleen aan alle drie die domeinen legitimiteit (RMO, 2010). Hun license to operate is niet afkomstig van de overheid, toezichtsorganen of de markt, maar ligt in de 'heterogene samenleving', ook als ze (deels) vanuit de overheid worden gefinancierd. Dat betekent dat hun maatschappelijke legitimiteit kan zijn gelegen bij de afnemers van hun producten, of het bedienen van een specifieke vraag van een specifieke doelgroep (RMO, 2010, p. 2).

Voor arrangementen waarin overheden en maatschappelijke partijen en bedrijven samenwerken is het van belang te kijken naar de samenhang tussen beide vormen van legitimiteit. Interessant is het onderscheid tussen de 'politieke instrument' benadering en de 'maatschappelijke dienstbaarheid' benadering, die Van Duivenboden *et al.* (2009, p.4) introduceren ten aanzien van verantwoordelijkheid en verantwoording van publieke organisaties (in ruime zin). In de eerste benadering staan politieke verantwoordelijkheid en verantwoording centraal, waarbij burgers en bedrijven doelgroep zijn beleid. Het doel van publieke organisaties (lees ook: arrangementen) in deze visie is het waarmaken van de politieke verantwoordelijkheid. In de tweede visie, maatschappelijke dienstbaarheid, staan maatschappelijke verantwoordelijkheid en verantwoording centraal, zijn burgers en bedrijven belanghebbenden, en is het doel van de arrangementen het waarmaken van de maatschappelijke inbedding (legitimiteit en responsiviteit).

Uitvoerend vermogen

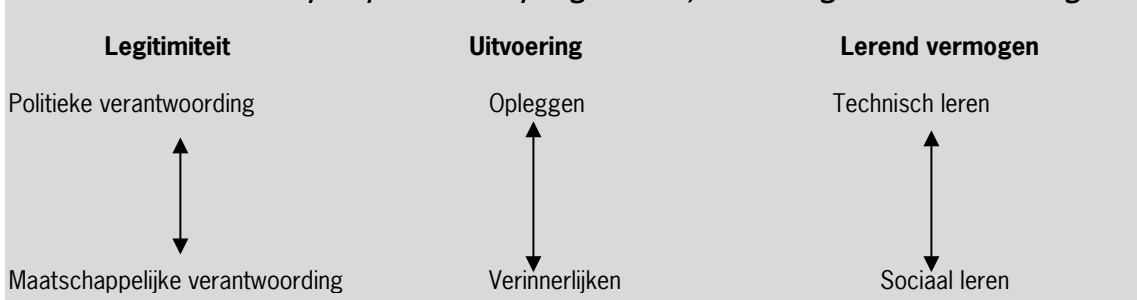
Uitvoerend vermogen verwijst naar het vermogen een besluit in de praktijk uit te voeren. De uitvoering van beleid vindt steeds meer plaats in (horizontale) netwerken (Streeck en Schmitter, 1985). Dit uit zich in een onderhandelend bestuur en coöperatieve regulering en een uitvoering waarvoor overheden, marktpartijen en maatschappelijke partijen gezamenlijk verantwoordelijk zijn. Dit leidt tot een praktijk waarin de condities voor beleid zich vanuit de behoeftes in de praktijk ontwikkelen (verinnerlijken). Dit betekent grote uitdagingen voor alle partijen. Dit neemt niet weg dat de overheid regulerend kan optreden wanneer co-regulering of zelfregulering niet lukt (Selnes en Aalders, 2005:28).

Lerend vermogen

Lerend vermogen is een begrip dat verwijst naar een ontwikkeling van evidence based, technische leerprocessen waarin autoriteiten en experts kennis overdragen, naar sociaal leren. Sociaal leren zien we als het vermogen om initiatieven te reproduceren en te verspreiden. Leerprocessen kunnen zich op verschillende niveaus voltrekken. Op macroniveau zijn dat wereldbeelden en paradigma's binnen de politiek en de cultuur. Op mesoniveau zijn dat regimes, dominante praktijk stelsels, regels en belangen. Op microniveau zijn dat concrete praktijk initiatieven, de niches waarbinnen afwijkingen van het bestaande kunnen ontstaan, nieuwe technologieën, nieuwe initiatieven en nieuwe sturingsvormen. Een lastig punt is dat leerprocessen vaak concurreren met reguliere opvattingen en over een lange tijd ingesleten gewoonten. Dit kan problemen opleveren: diepgaande ideologische en institutionele barrières rond kaders, wet- en regelgeving, beleidsuitgangspunten, organisaties, beleid, procedures, verdeling van rechten en plichten, en communicatieve barrières, zoals interpretatieverschillen (Termeer, 1998). Barrières kunnen leiden tot impasses, waar er weinig ruimte is voor sociale leerprocessen. Loeber (2003) stelt dat sociale leerprocessen gericht moeten worden op een "inbraakpoging in de gangbare systemen, handelingspatronen en denkwijzen met de bedoeling deze te heroriënteren op een duurzame ontwikkeling" (Loeber, 2003: 37).

Vertrouwensrelaties vormen de basis voor sociale leerprocessen (Selnes en Aalders, 2005: 33). Nooteboom (2002) onderscheidt verschillende vormen van vertrouwen. Ten eerste moeten partijen vertrouwen hebben in de inzet van middelen, competenties, intenties en de zorgvuldigheid. Ten tweede moet er vertrouwen zijn in de verstrekte informatie en de oprechtheid in de omgang met deze informatie. Een sociaal leerproces zorgt ervoor dat de grenzen worden 'verkend' in gezamenlijkheid. Selnes en Aalders (2005: 34) waarschuwen echter voor naïviteit: "De stelling dat we allemaal afhankelijk zijn van een duurzame toekomst is te veel op een eenzijdige institutionele basis gericht, zoals een ethisch altruïstische standaard, zonder relaties met andere vormen van vertrouwen, bijvoorbeeld een materieel of conditioneel vertrouwen". In Box 1.1. laten we de verschillende perspectieven zien in legitimiteit, leervermogen en uitvoerend vermogen die we hierboven hebben geschetst.

Box 1.1 Verschillende perspectieven op legitimiteit, uitvoering en lerend vermogen

1.6 Leeswijzer

Hoofdstuk 2 bevat een beschrijving van de vele initiatieven die we voor vermaatschappelijking van natuurbeleid en verduurzaming van handelsketens hebben gevonden bij onze scan van de energieke samenleving. De complete scan van initiatieven bevindt zich in Bijlage 1. De bespreking van de initiatieven in hoofdstuk 2 is gerangschikt in de driedeling: burgerkracht, maatschappelijk middenveld en overheid. Op ieder van deze onderwerpen bespreken we de wijze waarop de initiatieven benut zouden kunnen worden als bouwstenen voor nieuwe en potentiële governance-arrangementen. Op basis van deze bevindingen identificeren we in hoofdstuk 3 nieuwe en potentiële arrangementen. Tot slot volgen reflecties over de arrangementen in termen van legitimiteit, leervermogen en uitvoerend vermogen en beantwoorden we de onderzoeksvragen in hoofdstuk 4.

2 Op zoek naar vernieuwing

2.1 Introductie

In dit hoofdstuk analyseren we de initiatieven uit de scan met als doel bouwstenen te identificeren voor de governance-arrangementen die we in hoofdstuk 3 presenteren. Het hoofdstuk is ingedeeld in drie thema's, te weten:

- Burgerkracht (paragraaf 2.2);
- Het middenveld: zoeken naar groen goud (paragraaf 2.3);
- De overheid: investeren in sociaal kapitaal (paragraaf 2.4).

Ieder thema is opgebouwd uit vier paragrafen: i) een analyse van de betekenis van het thema; ii) de bevindingen uit de scan voor de vermaatschappelijking van het natuurbeleid en iii) de bevindingen uit de scan over de verduurzaming van handelsketens; en tot slot iv) de bouwstenen voor governance-arrangementen. Alle initiatieven die we in dit hoofdstuk bespreken zijn ook te vinden in de scan (Bijlage 1).

2.2 Burgerkracht

2.2.1 Betekenis

De notie van *burgerkracht* refereert aan de actieve en bewuste opstelling van burgers bij maatschappelijke vraagstukken. Burgerkracht wordt beïnvloed door de langetermijntrend van emancipatie en individualisering, waarbij mensen niet alleen beter opgeleid zijn en meer opkomen voor zichzelf, maar ook de kans krijgen om dat te doen door veranderende opvattingen over gezag. Burgers zijn actief in allerlei verbanden, als individuele mensen met een initiatief; als leden van (nieuwe) maatschappelijke bewegingen of organisaties, als deelnemers van burgerpanels, expertgroepen (de burger ontwikkelt zich tot een professional) en veelgevraagde ervaringsdeskundige en tal van andere rollen. Volgens Beck (2004) hebben burgers toenemende mogelijkheden hun stem te laten horen (Beck, 2004: 23). Hij stelt zelfs dat “there are even opportunities for courageous individuals to ‘move mountains’ in the nerve centre of development”. Beck noemt dit ‘sub-politics’ (2004: 23), het ontwikkelen van de samenleving van onderop door bijvoorbeeld een actieve rol van burgers, in allerlei burgerinitiatieven. ‘Sub-politics’ kunnen op gespannen voet staan met traditionele beleidsvormingsprocessen en implementatie door de overheid

De toenemende betrokkenheid van burgers, tot uiting komend in originele ideeën, participatie in burgerinitiatieven, etc, kunnen worden belemmerd worden door de bestaande instituties. In de oude situatie, als we het scherp formuleren, was het door de overheid afgebakende institutionele spelveld en plaats waar participatie van burgers zich voltrok binnen een door de overheid geformuleerde kaders en regels. De burgerkracht werd daardoor niet ten volle benut. Van der Lans (2012) beschrijft bijvoorbeeld dat de burger mocht meepraten op voor hem georganiseerde bijeenkomsten, die echter werden gedomineerd door de inbreng van beleidsmedewerkers, bestuurders, en professionals. De burgerkracht kwam niet echt tot ontwikkeling, ook al bruiste de samenleving van ideeën, sociale energie en burgerinitiatieven. De burgerkracht raakte eerder gefrustreerd door de institutionele orde dan dat zij tot bloei komt (Van der Lans, 2012:2).

Het spelveld lijkt nu te verschuiven. De notie van burgerkracht verwijst vooral naar het motiverende *zelf doen*. Het gaat om burgers die niet alleen voor zichzelf opkomen, maar ook anderen motiveren

en betrekken. Ze kijken kritisch beschouwend naar andere mensen, bedrijven en overheden, en willen, in diverse verbanden, hun ideeën voor hun eigen leefomgeving realiseren. Burgers kunnen in actie komen omdat ze tegen plannen van de overheid zijn (De Groot *et al.*, 2012). Het is echter niet zo dat burgers alleen maar buiten overheden om opereren. Het kan net zo goed zijn dat ze samen met een overheid optrekken of door overheden worden ondersteund (Van Dam *et al.*, 2011; Arnouts *et al.*, 2012). Burgers treden daarnaast op via en worden ondersteund door een diversiteit aan organisaties en netwerken in het maatschappelijk middenveld. In het geval van natuurbeleid is het een uitdaging voor overheden om nieuwe en actieve vormen van draagvlak voor natuur, die zich uiten in allerlei wisselende arrangementen, te ondersteunen (Buijs *et al.*, 2012). Beck (2004: 28) spreekt van een ontwikkeling van steeds meer intermediaire instituties, die burgers en overheid met elkaar verbinden. Een centrale vraag hierbij is hoe (bestaande) instituties kunnen functioneren, zodat ze geen obstakels, maar juist katalysator worden voor de burgerkracht (Van der Lans, 2012).

2.2.2 Vermaatschappelijking van natuurbeleid

Er zijn tal van voorbeelden van door burgers ontwikkelde initiatieven voor natuur en de leefomgeving, die wij via intermediairs hebben gevonden. Bijvoorbeeld de website van de intermediair Greenwish laat een veelheid zien aan kleinschalige initiatieven waarbij de rol van de overheid minimaal is, variërend van het aanplanten van bosjes, tot het ontwikkelen van Natuurbegraafplaatsen en landgoederen. Vaak is er een relatie met educatieve doelen in projecten waarin kinderen leren omgaan met de natuur, zoals de projecten Aardekinderen, Oerkids of de Kleine Tuinman. Ook zijn veel initiatieven van burgers gericht op combinaties van zorg en natuur: variërend van zorgboerderijen, 'wandel-coaching' in de natuur tot de aanplant van bomen rondom verzorgingshuizen. Een andere categorie initiatieven richt zich op voeding, bijvoorbeeld stadslandbouw. Vaak gaat het ook om de productie van biologisch eten en de verkoop van duurzame producten uit eigen grond. Deze initiatieven brengen de natuur dichterbij bewoners van de stad. Een ander voorbeeld daarvan is een tijdelijke bestemming van een moestuin die dienst doet als 'NatuurSUPER'. Naast deze individuele, lokale en kleinschalige initiatieven zijn er ook initiatieven die zich inzetten voor landschapsbeheer in een bepaalde regio, bijvoorbeeld de Stichting IJsselboomgaarden of een Landschapsfonds in Steenwijkerland (www.greenwish.nl).

Voorbeelden van intermediairs en netwerken voor burgers die wij hebben aangetroffen zijn netwerken rond de organisatie Greenwish en andere netwerkorganisaties, zoals de Beursvloer biodiversiteit 2012, de Natuurprijs van het Nationaal Groenfonds en verschillende digitale netwerken. Deze initiatieven laten zich typeren als platforms die burgers mobiliseren, uitnodigen en ondersteuning bieden bij hun natuurinitiatief. Daarnaast vervullen ze soms een rol als intermediair of koppelaar; ze brengen actoren en hulpbronnen bij elkaar. De netwerkorganisatie Greenwish is een organisatie die zich richt op het ondersteunen van mensen met kennis en vaardigheden om hun ideeën onder andere op het gebied van natuur en landschap te realiseren, bijvoorbeeld met business-plannen en het zoeken naar financiering. Tevens vervult Greenwish een bescheiden rol als intermediair tussen overheid en burgers, door belemmeringen waar burgers met een eigen initiatief tegen aan lopen aan te kaarten bij bestaande instituties in het natuurbeleid. Andere voorbeelden van het mobiliseren en ondersteunen van mensen met ideeën, zijn de Natuurprijs van het Nationaal Groenfonds, het VSB fonds en de Brabantse Beursvloer. De Natuurprijs brengt een element van competitie mee, dat bij Greenwish afwezig is. Het winnende initiatief wordt beloond met een geldprijs. Ook bij het VSB-fonds worden bijzondere burgerprojecten beloond met geld. De Brabantse Beursvloer ligt op het raakvlak van het mobiliseren van maatschappelijk initiatief en het vormen en bestendigen van nieuwe partnerschappen. In een evenement begin 2012 werden 400 deelnemers bij elkaar gebracht met allerlei ideeën en initiatieven op het gebied van biodiversiteit, gezondheid en duurzame voeding. Hieruit kwamen matches tussen partijen, met als doel praktische afspraken te maken tussen deze partijen. Een sterke kant van de Beursvloer is dat het partijen fysiek samenbrengt.

Bovenstaande initiatieven benutten vaak internet om mensen te bereiken. Voor natuur komen we ook andere digitale marktplaatsen en koppelaars tegen, die internet benutten om mensen aan elkaar of aan hulpbronnen te koppelen. Voorbeelden zijn www.idealenkompas.nl, www.crowdaboutnow.com, www.demarktplaatsvoorgoededoelen.nl en www.natuurwerk.nl. De laatste site bemiddelt tussen vrijwilligers en activiteiten voor natuur en landschap. Andere voorbeelden zijn de Milk Story, een online platform voor dialoog over verduurzaming van de zuivelketen en 'NIEUWVERS', een beweging die consumenten verbindt met producenten, verwerkers en verkopers van producten die geven om mens, dier en milieu. Dit is een platform waar mensen met hun initiatief naar buiten kunnen treden en bekendheid kunnen krijgen, gekoppeld aan een plek waar mensen voor gemobiliseerd worden voor collectieve acties. In deze netwerken werken actoren samen, waarbij ze onderling via het digitale netwerk mensen mobiliseren en met elkaar ideeën, plannen en activiteiten uitwisselen rond een bepaalde problematiek.

In sommige gevallen bundelen overheden verschillende burger-ideeën. Een voorbeeld is de provincie Gelderland die ideeën verzamelt in het kader van burgerconsultatie. Het Gelderse initiatief 'Is de natuur ook van jou?' (tijdelijke website www.isdenatuurookvanjou.nl) is onderdeel van de consultatie-ronde in het kader van de nieuwe ontwerp beleidsvisie natuur en landschap van de provincie Gelderland in 2012. Burgers werden via internet uitgenodigd om ideeën te leveren voor natuur en landschap, waarna de provincie het beste idee beloonde door het als een pilot project uit te zetten. In dit geval vervulde dus de provincie de rol van intermediair en bracht ook een element van competitie in. Competitie en beloning met hulpmiddelen of assistentie kan deelname stimuleren.

2.2.3 Verduurzaming van productketens

Als het gaat om duurzaamheid van productketens en biodiversiteit elders in de wereld, zijn individuele burgers en burgerorganisaties, vaak via NGOs, al lange tijd actief. Geld van de Nederlandse overheid voor ontwikkelingsprojecten wordt gekanaliseerd via maatschappelijke organisaties. Dit zijn niet alleen de grote maatschappelijke organisaties zoals Cordaid, Hivos, ICCO en Oxfam Novib, maar ook gaat het in toenemende mate om kleine organisaties die het resultaat zijn van betrokkenheid en initiatief van Nederlandse burgers. Solidariteit en de wens om te helpen zijn de motieven van burgers om initiatief te nemen. Deze kleinere 'civil society organisaties' nemen in aantal snel toe; er zijn in Nederland ruim 7000 tot 8000 van dit soort initiatieven (Ministerie van Buitenlandse Zaken, 2009). Het gaat hierbij vaak om projecten voor armoedebestrijding en gemeenschapsopbouw. De kracht daarvan is dat ze in ontwikkelingslanden de opkomst van een maatschappelijk middenveld bevorderen. Daardoor kan een meer gearticuleerde sociaal-economische en politiek- maatschappelijke structuur ontstaan (Ruben, 2007). Steeds meer wordt hierbij ook internet benut en worden initiatieven van burgers elders in de wereld via internet ondersteund.

Er zijn dus veel burgers die initiatieven nemen voor milieu, natuur en biodiversiteit of hulp aan kleine (voedsel)producenten 'elders in de wereld'. Bij deze initiatieven raakt de thematiek van duurzame productketens aan ontwikkelingsprojecten, consumentengedrag en 'goede doelen' waar burgers aan mee doen. Mensen richten stichtingen of bedrijfjes op, geven donaties of zoeken naar financiering voor hun projecten. Voorbeelden uit de scan van initiatieven zijn CO₂ Operate, een kleine organisatie die de voetafdruk van bedrijven meet of de Stichting Oasebos, die particulieren bemiddelt bij de aankoop van stukjes bos in de tropen voor CO₂-compensatie. Een ander type initiatief dat we veel zien zijn stichtingen voor ontwikkelingshulp of stichtingen om bepaalde diersoorten te beschermen, zoals de stichting Orangutan Outreach Nederland. Deze initiatieven zijn echter niet altijd direct gericht op duurzaam ondernemen of duurzame handel. Een andere groep initiatieven is commerciële van aard; dat zijn de (kleine) bedrijven met een keurmerk die verantwoorde goederen verkopen, zoals Fair Trade producten.

Ook valt op dat bij het thema duurzame productketens relatief veel initiatief in de handen ligt van 'bemiddelaars', die projecten presenteren die particulieren (financieel) kunnen steunen. Vaak gaat het om websites waarop mensen hun stichting of organisatie kunnen presenteren en waarbij andere burgers op in kunnen schrijven om deze organisaties te ondersteunen. Netwerkgroepen waarop wij initiatieven vonden voor verduurzaming en biodiversiteit elders in de wereld zijn bijvoorbeeld de websites www.1procentclub.nl, www.allegoededoelen.nl, www.fondsen.org, www.alvarum.com, www.demarktplaatsvoorgoededoelen.nl en www.wakibi.nl. De website www.wakibi.nl biedt particulieren de mogelijkheid om een individuele kleine ondernemer in zuidelijke landen uit te zoeken om hieraan krediet te verstrekken via internet.

Microkrediet kent verschillende vormen en is inmiddels niet meer weg te denken voor het vergroten van burgerkracht in zuidelijke landen. Websites bemiddelen tussen burgers uit westerse en zuidelijke landen, maar ook NGOs zetten zich hiervoor in. Bijvoorbeeld Hivos heeft een programma voor microkrediet met ondersteuning aan kredietorganisaties. Een interessante ontwikkeling in de financieringsmodellen die we aantreffen is een verschuiving van fondsen naar meer microfinanciering en zelffinanciering. Vooral de laatste is intrigerend. Zelffinanciering, ofwel zelfkrediet, is een bijzondere vorm van microfinanciering waarbij individuele behoeften gekoppeld worden aan een sterk context gerichte aanpak. Het werkt via een fonds waarin (arme) mensen kleine bedragen inleggen, waarna er naar behoefte wordt uitgekeerd (een soort collectief sparen).

2.2.4 Bouwstenen voor governance-arrangementen

De bovenstaande initiatieven hebben als gemeenschappelijk kenmerk het mobiliseren van burgers die willen bijdragen aan natuur en duurzame productketens en die daarin zelf initiatieven willen nemen.

We zien voor vermaatschappelijking van natuurbeleid de trend dat burgers zelf de ruimte nemen en krijgen om natuurinitiatieven tot bloei te brengen. Deze maatschappelijke praktijk legt in eerste instantie de nadruk op lokale actoren. Daarnaast is een belangrijke rol weggelegd voor intermediaire organisaties, zoals stichtingen, publieke en private (al dan niet commerciële) organisaties, die initiatieven met elkaar verbinden en op een hoger schaalniveau brengen. Intermediaire netwerkorganisaties vervullen de rollen van aanjagers, koppelaars of ondersteuners en hebben een groot potentieel voor het versterken van het lerend vermogen. Door processen van mobilisering en dialoog worden ideeën op verschillende manieren uitgetest, verbeterd en doorgegeven. Het uitvoerend vermogen in het natuurbeleid kan hiermee worden bevorderd, doordat burgers zelf projecten realiseren.

De grote rol in de uitvoering van het beleid die is weggelegd voor bestaande actoren, zoals gemeenten en terrein beherende organisaties, hebben soms tot gevolg dat maatschappelijke initiatieven niet van de grond komen. Voor de actoren in het natuurbeleid betekent dit een verschuiving van zelf uitvoeren (en daarmee concurreren ten opzichte van maatschappelijk initiatief), naar het inhuren van burgers die de uitvoering zelf ter hand nemen (door Greenwish wordt dit maatschappelijk ondernemerschap genoemd). Voorbeelden zijn het hoeden van een kudde schapen of het bijhouden van bermen in de gemeente. In plaats van de gemeente kan een wijk of een particulier dit ter hand nemen. Deze potentie is er ook bij natuurbeherende organisaties. Wanneer de organisaties de eigen achterban meer uitnodigen, kunnen burgers meer gaan deelnemen aan de invulling en uitvoering van projecten. Een organisatie als Greenwish kan helpen bij deze omslag. Vaak kan de uitvoering van verschillende activiteiten, zoals beheer en onderhoud van natuur, zelfs goedkoper door burgers worden uitgevoerd, wat kan leiden tot verschuiving van de beschikbaarheid en inzet van hulpbronnen in het natuurbeleid. De mogelijkheid om (maatschappelijke) financiering te vinden is waarschijnlijk een van de kritische succesfactoren van dit type arrangement.

Burgerkracht is momenteel onderdeel van het dominante politieke discours over natuur, namelijk een natuurbeleid dat het belang van natuur voor de samenleving meer benadrukt en in ruil daarvoor van de samenleving ook meer betrokkenheid vraagt. De legitimiteit van het beleid verschuift van politieke legitimiteit naar maatschappelijke legitimiteit. Ten eerste leggen instituties meer dan voorheen verantwoording af aan burgers, die ook actief betrokken worden. Een interessante vraag bij een verdere toename van burgerkracht is welke eisen dit stelt aan de spelregels. Deze arrangementen maken bijvoorbeeld veel gebruik van sociale media en gaan uit van het delen van informatie via netwerken waar overheden niet automatisch een plek in hebben. Uit onze analyse blijkt dat burgerkracht flexibele en faciliterende instituties veronderstelt. Deels zien we al wel dat gevestigde partijen deze zoektocht oppakken, zoals Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer.

Ook voor verduurzaming van handelsketens zien we nieuwe vormen opkomen van burgers die de zorg voor zichzelf, maar vooral ook voor anderen elders in de wereld, opnemen. Traditioneel is een bekende vorm dat grote NGOs via donaties en leden grote projecten op zich nemen in andere landen, waaronder voor natuur of duurzaamheid. We zien echter ook, via intermediairs en netwerken, veel mogelijkheden voor burgers om zonder tussenkomst van grotere NGOs deel te nemen aan projecten elders in de wereld. Er zijn veel kleinere stichtingen en organisaties die burgers zelf oprichten. We zien dus een verschuiving in de constellatie van actoren. Duurzaam ondernemen lijkt echter meestal niet prominent aanwezig bij deze burgerinitiatieven. Ook bij netwerkorganisaties- en websites die tussen burgers en projecten bemiddelen komt duurzaam ondernemen niet vaak voor, met uitzondering van de mogelijkheid om micro krediet te verlenen aan zuidelijke ondernemers. Vaker zijn de projecten gericht op natuurbescherming en verbetering van de leefomgeving. (Micro) initiatieven voor duurzaam (internationaal) ondernemen zijn vaak gericht op vermindering van de CO₂-uitstoot van bedrijven of zetten in op de handel in producten met een keurmerk voor duurzaamheid.

Een belangrijke bouwsteen voor deze arrangementen zijn hulpbronnen. Kleine civil society-organisaties proberen fondsen te werven via de overheid of medefinancieringsorganisaties die via de overheid worden gevoed. Of andersom, juist civil society-organisaties proberen bij burgers geld te werven voor hun projecten. Hieraan kunnen nieuwere instrumenten zoals crowdfunding bijdragen en we zien sociale media en digitale netwerken hierin een grote rol vervullen. Het bijzondere is ook dat we zien dat de groep actoren die eerder vooral 'doelgroep' was, namelijk burgers in zuidelijke landen, meer voor zich zelf opkomen. Het gaat voor veel arme mensen meer om het genereren van stabiele inkomsten dan de hoogte van het inkomen, dus micro-financiering is voor dit type actoren een essentiële hulpbron.

2.3 Groen goud op het middenveld: netwerkvorming en vergroening van bedrijven

2.3.1 Betekenis

Als individuen zich verenigen in groepsverband ontstaan al dan niet tijdelijke constellaties met een gezamenlijke missie: organisaties. Het maatschappelijke middenveld bestaat uit een diversiteit aan niet gouvernementele organisaties die in de publieke ruimte actief zijn. Meestal wordt een onderscheid gemaakt tussen NGOs en profijt gerichte organisaties (bedrijven). Dit onderscheid maken wij ook wanneer het zinvol is, maar in principe zien we deze als onderdeel van het 'maatschappelijk middenveld', waarin organisaties opereren met hun eigen belangen en waarden, gepositioneerd tussen de burgers en de overheid.

Het middenveld telt dus zowel bedrijven als non-profit organisaties die zich, op uiteenlopende manieren, inzetten voor natuur en duurzaamheid. Recentelijk is er sprake van een 'explosie' van maatschappelijke partijen die zich richten op zeer uiteenlopende onderwerpen rond duurzaamheid,

natuur, biodiversiteit en landschap. Deze vergroening vindt plaats via samenwerking in allianties, netwerkvorming en partnerschappen. Dit 'middenveld' noemen we het groene goud. Hoewel de verwachtingen voor grootschalige financiering van beleid door het middenveld bescheiden zijn (zie bijvoorbeeld een recente studie van het Groenfonds), kent het middenveld wel een grote veranderingskracht. Deze is het resultaat van zelfsturende maar toch samenwerkende actoren die samen hulpmiddelen mobiliseren en initiatieven verder ontwikkelen, lanceren en kanaliseren.

2.3.2 Vermaatschappelijking van natuurbeleid

Het groene goud is een veelzijdig geheel van netwerken en samenwerkingsverbanden van zowel burgers als overheden. We constateren dat er vele soorten organisaties en vormen van partnerschappen zijn waar vermaatschappelijking van natuur centraal staat. Naast de ontmoetingsplekken waar ideeën en initiatieven van burgers gevoed worden, zoals Greenwish en het Stadslab, zijn samenwerkingsverbanden tussen natuur- en landschapsorganisaties en bedrijven een opkomend fenomeen dat in potentie een krachtige vorm van vermaatschappelijking van natuurbeleid kan zijn. Hierbij is vaak sprake van een uitwisseling van belangen, bijvoorbeeld een bedrijf dat sponsoring voor natuuractiviteiten verzorgt in ruil voor reclame. Ook leveren bedrijven bijdragen aan goede doelen, waaronder natuur, in de vorm van geld, geleverde producten en diensten in natura of via vrijwilligerswerk van medewerkers (Overbeek en Harms, 2011).

Motieven voor natuurorganisaties om met bedrijven samen te werken zijn onder andere teruglopende overheidsfinanciering. Vanuit bedrijven is de motivatie vaak gelegen in de mogelijkheid en wenselijkheid om hun maatschappelijk functioneren zichtbaar te kunnen maken (Overbeek en Harms, 2011). In onze scan treffen we onder andere voorbeelden aan van de samenwerking van de 12 Nederlandse landschappen met diverse bedrijven, zoals Zuid-Hollands Landschap met De Friesland Zorgverzekeraar en met het VSB-fonds of Natuurmonumenten en ING. Deze bilaterale samenwerkingen zijn onder andere gericht op het financieren van de aanleg of het beheer van natuur. Een andere vorm is de samenwerking van de verschillende Stichtingen Landschapsbeheer en de Rabobank in de vorm van het opzetten en beheren van streekrekeningen en streekfondsen. De basis daarvan wordt gevormd door bedrijven, overheden, NGOs en stichtingen die een streekrekening openen. De rente komt in het fonds, van waaruit projecten voor natuur in een bepaalde regio worden gefinancierd (zie voor een uitgebreide analyse van Streekfondsen Utrechtse Heuvelrug en Streekfondsen Flevoland (Arnouts *et al*, 2012).

Een andere vorm van nieuwe partnerschappen in het natuurbeleid zijn coalities tussen natuurbeheerders (vaak agrariërs), marktpartijen en consumenten. Deze ketenbenadering is een manier om de prijs van natuur en landschapsbeheer uit te drukken via een keurmerk op een product. Met name in de melkveehouderij en zuivelindustrie zien we verschillende private partnerschappen waarin hiermee wordt geëxperimenteerd. Zo zien we bijvoorbeeld het bedrijf Cono kaasmakers, een coöperatie van melkveehouders, die het Kringloopkompas ontwikkelt in samenwerking met het Caring Dairy programma van Ben & Jerry's ijs. Ook de Consultancy Boerenverstand lanceert kringloopcertificaten voor melkveehouders. Deze certificaten zullen ook in het kader van het Europese gemeenschappelijke landbouwbeleid geldig zijn. In deze certificaten wordt met indicatoren gewerkt waarin onder andere de zorg voor of het beheer van natuur en landschap worden uitgedrukt.

Bij andere initiatieven zijn partijen betrokken als La Place (Natuurzuivel) of kleinere spelers zoals de Natuurhoeve en Lebo Kaas. Een ander voorbeeld is de idee van het Dairy Stewardship Council, van onder andere de Stichting Courage, waarin een certificaat voor duurzame zuivel wordt opgezet dat vergelijkbaar is met de internationale keurmerken voor duurzame vis (MSC) en duurzaam hout (FSC). Qua sturing bieden deze voorbeelden, door de introductie van een marktmodel, een alternatief voor overheidssubsidies voor agrarisch natuurbeheer. In plaats van de overheid gaat de consument voor natuur- en landschapsbeheer betalen via duurzame zuivelproducten. Vanuit het plattelandsbeleid van

de EU (POP) worden nu ook voorbereidingen getroffen voor certificering van collectieve (groepen) boeren. In dat geval is certificering juist een voorwaarde voor het ontvangen van subsidie. Een andere variant van het gebruik van een certificaat voor natuur en landschap is bijvoorbeeld Bomen voor koeien, waarbij een consument een certificaat kan kopen, in ruil voor het planten van een boom (2009).

Een andere interessante groep actoren is ook bezig met het macroniveau, met een visie op de natuur als geheel. Zo stelt de Stichting ARK dat de natuur beheerd kan worden en tegelijk miljarden kan opbrengen. Ook de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap, de stichting wAarde, het Innovatienetwerk en Triple E zijn organisaties die alternatieven bieden voor het hele natuurbeleid. Deze organisaties opereren als denktanks, belangenorganisaties en lobbyisten maar ook als leveranciers voor innovatieve concepten van natuur en gebiedsontwikkeling. Ze zijn soms medefinancierd vanuit de overheid, maar opereren daar relatief onafhankelijk van. In die positie werken ze aan nieuwe uitvoeringsconstructies, innovatieve pilotprojecten en nieuwe concepten en verhalen in het natuurbeleid. Kenmerkend voor de verhalen en projecten van deze organisaties is dat ze vrijwel allemaal natuur- en natuurbescherming in verband brengen met verdere vermaatschappelijking van het beleid en de natuur. Dit leidt tot projecten zoals de wAardebon (waardebonnen die goed zijn voor een excursie in Nederlands natuurgebied voor mensen die inburgeren), landschapsveilingen en concepten als uitzichtgarantie (een private overeenkomst met als inzet om groen vrij te houden of aan te leggen) of Knooperven (een woonerf waarop bewoners gezamenlijk de leefomgeving beheren). De argumenten voor de projecten zijn niet alleen gericht op de intrinsieke waarde van natuur, het gaat om meer dan natuur: om verbanden tussen natuur en mensen en tussen natuurbescherming en natuurbeleving. Het gaat daarnaast om het vergroten van het zelforganiserende vermogen en om de versterking van de veelzijdige relaties tussen natuur en mens, zoals welzijn en gezondheid. Daarnaast lanceren deze organisaties, bijvoorbeeld de stichting ARK, ook visies op grootschalige wildernis-achtige natuur of werken ze aan aanpassing van natuurgebieden aan klimaatverandering door natuurlijke processen hun gang te laten gaan.

2.3.3 Verduurzaming van handelsketens

Voor verduurzaming van handel en productketens is de energie vanuit het groene middenveld, bedrijfsleven en NGOs sinds begin jaren negentig van de vorige eeuw erg groot. Dit komt tot uitdrukking in de vele partnerschappen tussen bedrijven en stichtingen keurmerken voor duurzame producten of productieprocessen te ontwikkelen. Daarnaast zijn er veel initiatieven vanuit de private sector en NGOs die tot doel hebben om de marktaandelen van producten met deze keurmerken op te schalen en verder uit te breiden door intentieverklaringen en commitments. NGOs voor ontwikkelingssamenwerking zijn producenten behulpzaam die deel willen nemen aan keurmerken, maar ze begeven zich ook op andere terreinen die te maken hebben met verduurzaming, zoals microkrediet.

Certificering en keurmerken zijn instrumenten die veel worden ingezet om verduurzaming van productketens in de praktijk te realiseren (PBL, 2009). Deze vaak private initiatieven zijn er bijvoorbeeld in de houtketen en ketens van tropische grondstoffen zoals vis, thee, koffie, cacao, soja en palmolie. Bij certificering worden criteria voor duurzame productieprocessen of duurzame producten gehanteerd op ecologisch, economisch en/of sociaal gebied. De aanleidingen tot certificering zijn vaak 'institutional voids' die nationale overheden laten liggen (Hospes *et al.*, 2009; Vermeulen *et al.*, 2010). Overheden hebben bij het ontwikkelen van criteria en certificeringssystemen voor duurzame productie in de initiatieffase en soms ook later lang niet altijd een rol (Vermeulen *et al.*, 2010). Mede vanwege het beperkte vermogen van nationale overheden om in het internationale handelsverkeer productie (en consumptie) te reguleren zetten marktpartijen en NGOs het vaststellen van criteria voor duurzame productie zelf in gang. Bijvoorbeeld in Ronde tafels, zoals de RSPO voor duurzame palmolie en de RTRS voor duurzame soja, in multi-stakeholder processen, zoals bij de

Common Code for the Coffee Community (4C) of door structuren van inspraak en betrokkenheid (bijvoorbeeld bij Utz certified en Max Havelaar). Vaak ontstaan in een keten verschillende keurmerken die met elkaar concurreren. Ze kunnen verschillen in de discoursen, de werkwijze en de doelen die ze beogen (zie Arnouts *et al.*, 2012 voor de analyse van drie verschillende keurmerken in de koffieketen). Stichtingen, zoals Max Havelaar of Utz certified gaan coalities aan met NGOs en bedrijven. Commitment van (toonaangevende) bedrijven is van groot belang voor het succes van keurmerken, bijvoorbeeld in termen van een groot bereik. Veel keurmerken zijn al wat ouder, met als eerste Fair Trade in 1988. De hout- en koffieketen kennen in Nederland marktaandeel van boven de 40%, wat duidt op het 'mainstreamen' van gecertificeerde producten op de Nederlandse markt. Maar er zijn na deze eerste generatie allerlei nieuwe keurmerken ontwikkeld of nog in ontwikkeling, zoals de Marine Stewardship Council (MSC), the Common Code for the Coffee Community (4C), het 'Better Cotton Initiative', Bonsucro, Aquaculture Stewardship Council (ASC), de Round table on sustainable biofuels en de Round table on sustainable beef.

Bij keurmerken zijn er verschillende strategieën om bij te dragen aan verduurzaming van producten of productieprocessen in de tropische productielanden. Bijvoorbeeld Utz certified richt zich in de koffieketen op trainingen voor (meestal grotere) koffieboeren, zodat zij hun productieprocessen kunnen verbeteren en een betere kwaliteit product kunnen afleveren, waardoor ze op de markt ook een betere prijs kunnen verdienen, terwijl Max Havelaar/ Fair Trade inzet op prijstoeslagen voor kleine producenten. Een kenmerk echter dat de meeste standaarden delen is dat ze uitgaan van criteria met (lijsten van) indicatoren, waarbij het mechanisme van 'compliance' wordt toegepast: een bepaalde praktijk wordt voorgeschreven. Vellema (2011) illustreert dat het voor de effectiviteit van standaarden goed is om verbinding te zoeken met lokale sociale en ecologische processen.

Recenter dan het ontstaan van de meeste keurmerken zelf zijn ontwikkelingen die wijzen op verdere verankering van keurmerken voor duurzaamheid in ketens en markten. Deze verankering komt door commitments van (toonaangevende) bedrijven, intentieverklaringen en door keteninitiatieven, vaak met een prominente rol voor brancheverenigingen, waardoor alle bedrijven in een branche worden aangespoord om een keurmerk voor duurzame productie te gaan hanteren. Voorbeelden van commitments zijn die van de bedrijven Mars (duurzame cacao), Douwe Egberts (duurzame koffie) of Albert Heijn (bijvoorbeeld duurzame vis). Daarnaast zijn er allerlei intentieverklaringen, zoals de Intentieverklaring duurzame koffie (2010), de Intentieverklaring duurzame tuincentra (2012), de Intentieverklaring Duurzaam Inkopen Hout (2009), het Actieplan Bewust met Hout voor de timmerfabrieken en houthandel (2009) en de intentie voor duurzaam inkopen in de industrie voor houten verpakkingen en pallets (2012). Deze intentieverklaringen en commitments betekenen vaak dat de ondertekenende partijen zich scharen achter de doelstelling om in een paar jaar tijd een bepaald percentage van hun producten duurzaam (lees: gecertificeerd) te verhandelen of in te kopen. Ook overheden nemen deel aan deze intentieverklaringen, zij het vaak niet in een rol als trekker, bijvoorbeeld in de intentieverklaring duurzame koffie.

Ook vanuit de non-profit hoek bestaat veel commitment aan keurmerken, of wordt gewerkt aan mede-oprichting daarvan, zoals door het WNF, Hivos, Solidaridad. Het WNF heeft al een lange historie om de private sector te betrekken bij natuurbescherming en verduurzaming van handelsketens. WNF geeft o.a. steun aan (of lag aan de basis van op oprichting van) de keurmerken Better Cotton Initiative, Bonsucro, Forest Stewardship Council (FSC), Mariene Stewardship Council (MSC), Round Table on Sustainable Palm Oil (RSPO), de Round table on sustainable soy (RSTS), de Round table on Sustainable Biofuels (RTSB), de Aquaculture Stewardship Council (ASC) en de Round Table on Sustainable Beef (GRSB). Het WNF 'Partnerships for change' zijn meer bilaterale samenwerkingen tussen WNF en bedrijven, zoals Ikea, Rabobank, Eneco, KLM en Albert Heijn. De strategie van het WNF is te werken met de grootste vragers uit deze ketens; met het idee dat wanneer zij hogere eisen stellen aan de productiemethodes, dat dat verandering in gang zal zetten (WNF, 2012). NGOs buigen zich ook over het helpen van kleine producenten onder andere door trainingen, door pogingen

om keurmerken te stroomlijnen, of door groepscertificaten, zodat producenten niet aan allerlei afzonderlijke trajecten hoeven te voldoen, wat een veel genoemde tekortkoming is van keurmerken (zie o.a. Vermeulen *et al.*, 2010).

Het werk van NGOs strekt zich echter wel verder uit dan keurmerken, zoals het werk van Hivos op het gebied van micro krediet en fondsvorming. Een voorbeeld is het Biodiversiteitsfonds, opgericht in 2001 door het toenmalige ministerie van Landbouw dat wordt beheerd door Hivos en Oxfam Novib. Een groot deel van het fonds is besteed aan verduurzaming van productie en vermarkting van bijvoorbeeld biologische producten, houtproducten met FSC keurmerk en visproducten met een MSC keurmerk. Hivos heeft ook een Klimaatfonds. De NGO Both Ends werkt zowel op het microniveau met lokale mensen, ondernemers en maatschappelijke organisaties en tilt initiatieven op richting het meso- en macroniveau waarop institutionele veranderingen beïnvloed kunnen worden. Both Ends zorgt ervoor dat dit lokale niveau een stem krijgt en mee kan beslissen. De organisatie zet netwerken op en zorgt voor verspreiding van ideeën en concepten, ook richting de politiek. Governance staat dus nadrukkelijk in de basis van het bestaan van Both Ends.

Bedrijven werken ook samen met elkaar, en soms met de overheid, buiten keurmerken om. Voorbeelden hiervan zijn de Intentieverklaring 'Inspiratie programma voor Ecosystemen', dat voortkomt uit het IUCN Leaders For Nature Network, een intentieverklaring van toonaangevende bedrijven in Nederland om ecosystemen te behouden. Dit initiatief ging van start als intentieverklaring van VNO-NCW, MKB Nederland, LTO en IUCN NL. Het IUCN netwerk van Leaders for Nature is erop gericht om leiders uit het bedrijfsleven sterk te maken voor vergroening van de economie. Een ander voorbeeld is 'De Groene Zaak': een (digitaal) netwerk voor groen ondernemen. Het is een netwerk waarvan bedrijven lid worden, dat publicaties verzorgt, agenda en evenementen etc. organiseert. Een groot aantal bedrijven is lid. Ook een bekend bedrijvennetwerk was de Taskforce Biodiversiteit Natuurlijke Hulpbronnen en Biodiversiteit, die is voortgezet in het Platform Biodiversiteit, Ecosystemen en Economie (2012), die de aanbevelingen van de Taskforce aan de overheid in het kader van het (verlopen) beleidsprogramma Biodiversiteit 2008-2011 verder gaat uitwerken.

Een van de meer specifieke behoeften uit de wereld van ontwikkeling binnen en buiten ketens betreft goed functionerende 'dispute settlement facilities', een onderwerp dat bijvoorbeeld Both Ends hoog op de agenda heeft staan. De behoefte aan dit type conflict oplossende arrangementen komt voort uit de wens van burgers om hun klachten ergens te kunnen plaatsen waar ze serieus genomen worden en er iets aan gedaan kan worden. Dispute Settlement Facilities zijn instituties die werken op basis van regels en routines voor bemiddeling, arbitrage en rechtsgeldige (al dan niet bindende) uitspraken. We kennen deze faciliteiten van bijvoorbeeld de WTO en de VN, maar in toenemende mate komt hier ook aandacht voor in vraagstukken rond natuur en duurzaamheid. Verschillende onderzoeken tonen aan dat private sector initiatieven niet altijd even sterk zijn in het reguleren van landgebruiksthema's en conflicten, en vaak ontbreekt de link met overheden (De Man, 2010; 2012). De Man (2012) toont aan dat landgebruiksthema's vaak op papier wel aanwezig zijn bij private initiatieven zoals keurmerken. Vaak zijn het echter conflicten die ontstaan na certificeringsprocessen die een momentum creëren om landgebruiksconflicten en de noodzaak van bottom up klachten procedures te adresseren. De RSPO en FSC hebben beide operationele klachtenprocedures; voor veel andere private systemen is hier nog veel ontwikkeling in mogelijk.

2.3.4 Bouwstenen voor arrangementen: groen goud op het middenveld

Het groene maatschappelijke middenveld biedt de nodige bouwstenen voor arrangementen voor vermaatschappelijking van natuurbeleid. We zien nieuwe partnerschappen ontstaan tussen bedrijven en natuurorganisaties, nieuwe organisaties die een flexibeler rol kunnen spelen in grote natuurontwikkelingsprojecten, maar ook nieuwe coalities tussen natuurbeheerders, markt en consumenten. Zo ontstaan er nieuwe spelregels en nieuwe vormen van financiering van natuuraanleg

en –beheer. Gezien de bezuinigingen van de rijksoverheid in het natuurbeleid is vermaatschappelijking van natuurbeleid mede ingegeven door de behoefte aan nieuwe financiering. Daarom is de zoektocht naar nieuwe hulpbronnen, verdienmodellen en krachtige economische dragers van belang. In onze scan van initiatieven zien we daarvoor veel bouwstenen. Ook de nieuwe ketenbenadering voor natuur- en landschapsbeheer lijkt potentie te hebben als bouwsteen voor nieuwe arrangementen. Met keurmerken voor duurzame praktijken (zoals landbouw, zuivel), waarin maatregelen voor beheer van natuur en landschap worden opgenomen, wordt ingezet op een nieuw instrument voor natuurbeheer. Door introductie van het marktdenken in het natuurbeleid waarbij de markt hulpbronnen levert, doen nieuwe actoren hun intrede, zoals bedrijven, horeca en consumenten die de duurzame producten afnemen. In plaats van overheden leggen ondernemers via audits en keurmerken verantwoording af voor het natuurbeleid.

Ook voor duurzame handelsketens zien we veel bouwstenen voor arrangementen. De bedrijven, NGOs en de netwerken van deze partijen gaan op verschillende manieren samenwerking aan, wat leidt tot diverse mogelijke organisatievormen van arrangementen, zoals bilaterale of multi-stakeholder partnerschappen, commitments en intentieverklaringen om in elkaars producten te investeren, lossere netwerken waarin bedrijven en/of NGOs meer vrijblijvend samenwerken en individuele arrangementen waarin een Westerse organisatie of bedrijf banden aangaat met actoren in productielanden. Een andere positie wordt ingenomen door de meer kritische NGOs, die het handelen van bedrijven kritisch tegen het licht houden en informatie hierover naar buiten brengen.

Veel van de initiatieven voor duurzame handel vanuit het bedrijfsleven en NGOs steunen op standaarden en keurmerken. Hoewel de discoursen binnen deze categorie erg verschillend kunnen zijn, hebben deze arrangementen gemeen dat ze uitgaan van het creëren van een vraag naar duurzame producten van een bepaald keurmerk, en dat producenten in productielanden die aan deze vereisten voldoen kunnen deelnemen (zie ook Arnouts *et al.*, 2012). Ze functioneren dus door het stellen van markteisen die ontstaan aan de vraagkant van de keten en verdienen hun legitimiteit door vraag en aanbod (markt governance). Ook ontwikkelen lokale actoren, al dan niet in samenwerking met NGOs, eigen standaarden. Daartegenover staan (minder) initiatieven die niet via standaarden functioneren, maar die bijvoorbeeld gericht zijn op financiering, zoals fondsen of microkrediet, op professionalisering van ondernemers of op dialoog tussen lokale ondernemers, landgebruikers en andere belanghebbenden of wetenschappers. Deze initiatieven pakken vaak een bredere problematiek op dan productieprocessen of handel, bijvoorbeeld landdegradatie, energiebesparing, CO₂-reductie, natuurbehoud of ecosysteemdiensten. Deze arrangementen stoelen op iets andere spelregels dan certificaten. Ze gaan niet uit van een praktijk die wordt opgelegd, maar van institutionele veranderingsprocessen die ontstaan door de interactie van standaarden met bestaande praktijken, waarbij gebieden centraal staan, specifieke cases, de rol van regionale actoren, en creativiteit en kennis vanuit het lokale. Dat biedt zicht op en mogelijkheden voor leren voor het bredere vraagstuk van duurzaamheid.

2.4 De overheid: investeren in sociaal kapitaal

2.4.1 Betekenis

Sociaal kapitaal zijn de hulpmiddelen om de sociale organisatie vorm en inhoud te geven. De oorsprong van het begrip gaat terug naar de 19-eeuwse socioloog Emile Durkheim, en meer recentelijk opnieuw gelanceerd door Pierre Bourdieu in zijn *Forms of Capital* (1986). Sociaal kapitaal omvat vele hulpmiddelen als kennis, vertrouwen, sociale relaties, legitimering, geloofwaardigheid, toegang tot besluitvorming, institutionele capaciteit en competenties. Het gedachtegoed van sociaal kapitaal kwam op als een reactie op de beperkingen van bovenaf geïmplementeerde formele

structuren (Leeuw, 2001:9). Men ontdekte het belang van informele relaties.¹ Met de opkomst van de duurzaamheidsagenda ontstonden al in de jaren tachtig en negentig ook discussies over de werking van de formele beleidskaders en rol van overheidsinstituten. Zo stelde de Brundtland-commissie (1987) vast dat de instituten te beperkt, te sectoraal, te gefragmenteerd en te weinig gericht op samenwerking waren (Brundtland-Commissie, 1987:9-10, 310). Na tien jaar onderzoek kwam het Britse Global Environmental Change Program (GECP) in 2000 tot een vergelijkbare conclusie, namelijk dat overheden geconfronteerd worden met complexe eisen vol onzekerheid en dilemma's, en dat meer gezamenlijke optredens met NGOs en sociale bewegingen, burgers en bedrijven, nodig is (ESRC-GECP, 2000)². Dat betekent investeren in gezamenlijkheid, netwerken en relatiemiddelen. Kortom, investeren in sociaal kapitaal is voor een overheid belangrijk als het gaat om duurzaamheid. We denken hierbij wel dat dit een zekere 'ondernemerschap' van overheid vraagt; een actief overheid die in staat is om op vele borden tegelijk te schakelen. De overheid is soms een opdrachtgever, soms een van de partners in een netwerk, maar kan ook interveniëren wanneer dat moet, of juist zaken overlaten aan de burger of de markt. In het Nederlandse natuurbeleid is de overheid sterk sturend geweest en is er een behoefte gekomen aan meer ruimte voor de burger en de maatschappij. Voor het internationale beleid verlaat de overheid zich echter sterk op het bedrijfsleven en heeft lange tijd minder geïnvesteerd in de versterking van de eigen positie. Op de beide thema's zien we de overheid in de scan op verschillende plekken opduiken.

2.4.2 Vermaatschappelijking van natuurbeleid

Een paradox in het Nederlandse natuurbeleid is dat als gevolg van het sterk mobiliserende discours van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) de Nederlandse natuurbeschermers relatief minder aandacht hebben geschonken aan het maatschappelijk legitimeren van het natuurbeleid. Beunen *et al.* (2012) stellen dat de noodzaak voor natuurbescherming beperkt is ingebed in maatschappelijk gedragen verhalen. Het belang van deze verhalen mag niet worden onderschat. Successen, alternatieve visies en eventuele nieuwe oplossingen zijn grotendeels buiten beeld gebleven, terwijl problemen rondom de implementatie van Natura 2000 relatief – overigens ook vanuit de maatschappij – veel aandacht kregen. Sinds het verschijnen van het Natuurbeleidsplan uit 1990 is het beleid niet meer wezenlijk veranderd. Sinds de jaren negentig is er weinig discussie geweest onder de dominante beleidsactoren over de koers van het natuurbeleid. Mede doordat de EHS als centraal concept is verdedigd, werd het natuurbeleid in de maatschappelijke beeldvorming als technocratisch ervaren. Langzamerhand is er een behoefte ontstaan aan natuurbeleid dat meer van 'onderaf' wordt vormgegeven, een beleid dat meer mobiliseert en met meer draagvlak werkt.

Vanuit verschillende maatschappelijke organisaties en vanuit de overheid zelf wordt gewerkt aan het creëren van een nieuwe en visies op het natuurbeleid in Nederland. Binnen de overheid is er veel steun voor vermaatschappelijking van natuurbeleid, hoewel er ook een diversiteit van meningen bestaat over hoe dat dan zou moeten. Er is behoefte aan nieuwe verhalen waar vele mensen zich in kunnen vinden. Verhalen die niet verlamd werken, zoals de Stichting wAarde het stelt. Er lijkt een beweging te zijn waarin de intrinsieke waarde van natuur als motivatie voor de beleidskoers niet meer voldoende is. Het moet ook gaan om het belang van natuur voor de mens en de maatschappij; waarbij dan ook van de maatschappij wordt gevraagd om mee te investeren in natuur. Het ruimte bieden aan verhalen vanuit de maatschappij is een aspect van vermaatschappelijking van natuurbeleid dat we terug zien, niet alleen in de Stichting wAarde, maar ook in het werk van organisaties als het Innovatienetwerk, VNC, WNF en Triple E en die deels door de overheid worden ondersteund (zoals het Innovatienetwerk). Dit zijn actoren die voor een ondernemende overheid een en ander kunnen betekenen. Ook zien we bij overheden, zoals provincies, mede onder invloed van de

¹ Leeuw (2001) verwijst naar de ontwikkeling van het denken rond arbeidsverhoudingen in de jaren vijftig. Homans (1954) ontdekte toen dat hoe centraler de plek was die meisjes in het relatienetwerk innamen, des te productiever ze waren.

² The GECP (The Global Environmental Change Programme) was een tien jaar research programma bedoeld om sociaal wetenschappelijk onderzoek meer te benutten in vraagstukken over duurzaamheid. Het programma liep van 1991 tot 2000.

bezuinigingen van de rijksoverheid een tendens dat burgers meer worden uitgenodigd om maatschappelijk initiatief te nemen en zoektochten naar nieuwe instrumenten waarbij private partijen worden uitgenodigd om mee te doen. Voorbeelden uit de scan, zoals het initiatief 'Is de natuur ook van jou?' van de provincie Gelderland of de Brabantse Beursvloer, werden in paragraaf 2.2.2 besproken.

Het zoeken naar samenwerking als kern van de overheidsstrategie komt ook naar voren in de noties van Green Deals, ecosysteemdiensten en functiecombinaties die al langere tijd door de overheid worden gestimuleerd. Met Green Deals sluit de overheid contracten met maatschappelijke partners en bedrijven die aan duurzaamheid willen werken. Op de website van de rijksoverheid wordt aangegeven dat er eind 2012 ruim 150 Green Deals zijn afgesloten met burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties en andere overheden, o.a. over water, grondstoffen, mobiliteit en biodiversiteit. Ook de ontwikkeling van fiscaal instrumentarium (Groen Lenen) en het programma Natuurlijk Ondernemen zijn voorbeelden waarin de overheid initiatief neemt, maar waarbij de uitwerking vindt plaats in samenwerking met andere maatschappelijke partijen.

2.4.3 Verduurzaming van handelsketens

Voor verduurzaming van handelsketens is sprake van bedrijfsgericht beleid. Zowel het beleid voor ontwikkelingssamenwerking als het beleid voor landbouw en handelsstromen is gericht op het ondersteunen van en aansluiten bij initiatieven van het bedrijfsleven en het bevorderen van het ondernemingsklimaat voor Nederlandse bedrijven in het buitenland. We zien dat in het instrumentarium van het ministerie van Buitenlandse Zaken, de aandacht voor duurzaam inkopen en duurzaam entrepreneurschap. We zien het ook terug in de aanpak van Initiatief Duurzame Handel (IDH) en Agentschap NL. Tegelijk zien we de behoefte om dit te nuanceren. Er is binnen en tussen deze actoren nadrukkelijk aandacht voor het bouwen van relaties die verder gaat dan bedrijven, zoals relaties met andere staten of NGOs. Zo werken organisaties als het IDH aan het smeden van coalities tussen multinationals, NGOs, overheden en andere organisaties om de duurzaamheid van de handel op te schalen en te versnellen. Het IDH werkt hieraan binnen vele ketens: koffie, thee, cacao, hout, natuursteen, soja, katoen, aquacultuur, specerijen en elektronica. Het IDH wordt door de Nederlandse overheid gefinancierd. Het IDH ziet voor zichzelf vijf rollen weggelegd:

1. Coalitievorming door het faciliteren van pre-competitieve samenwerking;
2. Co-financiering;
3. Het versterken van meetbare doelen zoals volumes gecertificeerde producten op de markt, of hectares beschermd regenwoud;
4. Het stimuleren van leren en capaciteitsbuilding, en
5. Afstemming tussen spelers en programma's (www.idhsustainabletrade.com).

Vaak heeft een IDH programma een agenda 'beyond certificering', omdat het bestaande keurmerken en bedrijven in ketens probeert samen te laten werken of de marktaandelen over het 'tipping point' heen wil tillen. In andere programma's is men echter bezig met het initiëren van certificering (pioniersfase). Vaak gaat het om coalities met toonaangevende bedrijven en certificeringsorganisaties om krachten te bundelen, duurzaamheid in de 'mainstream' van besluitvorming te krijgen en het opschalen van certificering en markten.

Er zijn naast het investeren in coalities echter ook publieke taken die nadrukkelijk op het bord van overheden liggen. Bijvoorbeeld de dialoog tussen overheden, de notie van duurzaamheidsdiplomatie en wetgeving. Er is vaak veel overlap tussen wat geregeld wordt in private systemen en het publieke systeem. Zo komt 80% van wat een keurmerk omvat meestal overeen met lokale wetgeving, zoals richtlijnen voor bedrijven op milieugebied. Daarmee trekt certificering wat ook verplicht is in de vrijwillige sfeer. Hiermee kunnen keurmerken enerzijds een hiaat opvullen: zaken die dreigen weg te vallen omdat lokale wetgeving beperkt wordt gehandhaafd, worden in het vrijwillige systeem

opgepakt. Aan de andere kant kan certificering verbloemen waar het publieke systeem tekort schiet. Zaken die buiten het bereik van standaarden en markt-partnerschappen vallen zijn vaak een aangelegenheid van overheden, zoals conflicten over landgebruik en zaken die zich in de context van ketens bevinden en niet binnen de keten zelf (zoals het ontstaan van rurale 'slums'). Ook hier is er regelmatig overlap tussen de opgaven van overheden en anderen. We zien dat een actor als Both Ends dit soort thema's op zowel strategische als operationele wijze hoog op de agenda zet.

Voorbeeld van de functie van het IDH in de koffieketen

Het Initiatief Duurzame Handel in de koffieketen zet in op de volgende thema's: het omgaan met recente autonome ontwikkelingen, zoals de op grote schaal oud wordende koffiestruiken in Brazilië, klimaatverandering, en het op leeftijd raken van koffieproducenten waarbij de vraag is of ze wel worden opgevolgd en, daaraan gekoppeld, gelijke kansen voor mannen en vrouwen. Het IDH biedt een functie als een pre competitief platform, waar toonaangevende bedrijven in de internationale koffiebranche aan deelnemen (Kraft, Nestle, Tchibo en Sara Lee). Zo probeert men de bedrijven die zich aan de verschillende keurmerken hebben gecommitteerd bij elkaar te brengen. Het IDH ontwikkelt geen nieuwe standaard voor duurzame koffie. Het IDH opereert op Europese schaal, zo kan men boven de Nederlandse markt uitstijgen (Nederland beslaat slechts 2% van de wereldmarkt). Het IDH-koffieprogramma heeft als potentie het vergemakkelijken van de aansluiting van private initiatieven met lokale of nationale overheden in producentenlanden, het wegnemen van bepaalde knelpunten op het vlak van regulering, infrastructuur of toegang van buitenlandse bedrijven tot financiële diensten en markten (Ministerie van Buitenlandse Zaken, 2011). Een zwakte die aan het IDH wordt toegedicht is dat de deelname zich grotendeels beperkt tot overheden, bedrijven en keurmerken, terwijl de zuidelijke producenten, handelaren, kleine bedrijven en NGO beperkt of niet vertegenwoordigd zijn (Arnouts *et al.*, 2012).

2.4.4 Bouwstenen voor arrangementen: de overheid

Voor de overheid gaat het er nu om te verduidelijken wat vermaatschappelijking van natuurbeleid - inhoudelijk en procesmatig mag betekenen. Als het gaat om het 'hoe', dan zijn er verschillende stappen te noemen die noodzakelijk zijn. In ieder geval dienen er ontmoetingsplekken en arena's te zijn om samen met de anderen de opvattingen te laten groeien en bloeien. We denken hier bijvoorbeeld aan ronde tafels of langlopende (semipermanente) workshops om onderwerpen te laten rijpen. Dialoog is een van de pijlers achter de nieuwe natuurvisie in ontwikkeling. Daarin speelt vermaatschappelijking van natuur een belangrijk rol. Er zijn organisaties die alternatieven voor beleid op het macroniveau lanceren en dus ideeën hebben die toegepast kunnen worden in het natuurbeleid: de Stichting ARK, Innovatienetwerk, VNC, WNF en Triple E. Een actieve dialoog met deze organisaties, en anderen, lijkt meer dan nuttig, en het dient een dialoog te zijn waar de instituties nadrukkelijk aan de orde komen.

Ook het concentreren van de inzet op slechts enkele grote natuurgebieden van landsbelang, zogenaamde hotspots van biodiversiteit, zoals voorgesteld door het WNF, kan een optie zijn. Maar ook op dit punt zal een discursieve dialoog nodig zijn over de leidende principes en concepten: in hoeverre dient bijvoorbeeld de overheid eisen te stellen en zelf direct te sturen; en in hoeverre mogen en kunnen burgers en maatschappelijke partijen ook een rol spelen? Als het gaat om het uitnodigen van maatschappelijk initiatief in het natuurbeleid, stellen overheden in veel gevallen de randvoorwaarden vast. Dat gaat vaak om initiatieven in het cultuurlandschap, buiten de meest beschermde natuurgebieden en daarom vooralsnog ook buiten de meest 'groene' overheidsinstituties. We zien dat sommige provincies voormalig EHS-zones open stellen voor maatschappelijk initiatief. Aan deze zoektocht naar nieuwe spelregels is ook een nieuwe Green Deal besteed. De vraag is wat de betekenis van al deze initiatieven kan zijn voor het 'hardere' natuurbeleid; Natura 2000 en EHS. Het brede beeld van maatschappelijke activiteit, dat onze scan schetst, nodigt echter ook uit tot het bewust afwezig blijven van overheden in maatschappelijke arrangementen die goed lijken te werken. Of tot het alleen blijven financieren en faciliteren van

netwerkorganisaties zoals Greenwish en organisaties zoals Innovatienetwerk die gericht zijn op vernieuwing en flexibilisering van het beleid.

Voor verduurzaming van handelsketens levert onze scan de volgende bouwstenen voor arrangementen waar de betrokkenheid van de overheid centraal staat. De bouwstenen zitten vooral in de kracht van overheden om met andere overheden de dialoog aan te gaan (diplomatie) en om 'boven de (markt)partijen te staan', zoals we zien in het IDH koffieprogramma. Waar de grote multinationals met hun duurzaamheidsinitiatieven eerst hun eigen markt willen veilig stellen, kan het in een programma met de overheid tot samenwerking komen waarin men uitstijgt boven individuele commitments aan bepaalde keurmerken. Wat we zien bij de overheidsinitiatieven die we hebben gevonden is een krachtig geloof in het marktdenken en in de kracht van bedrijven. Dat zien we in de focus van het beleid voor ontwikkelingssamenwerking op ondernemerschap en ondernemingsklimaat van Nederlandse bedrijven. Een programma's als het IDH richt zich dan ook expliciet op de werking van de markt. Bouwstenen voor nieuwe arrangementen kunnen we vinden in het ontwikkelen van alternatieve discoursen, zoals een nieuwe gerichtheid van de overheid op landgebruiksthema's, democratie en faciliteiten voor bemiddeling en arbitrage. Spelregels veranderen mee met zo'n nieuwe gerichtheid. Arrangementen zullen dan meer draaien om dialoog over bepaalde thema's en op het inbedden van verduurzaming in een gebiedsgerichte aanpak dan dat ze uitsluitend via ketens functioneren. Meer aandacht voor zwakke en gebrekkige instituties komt naar voren als een wens vanuit de maatschappij.

2.5 Conclusie

In de bovenstaande bloemlezing van initiatieven die we hebben aangetroffen hebben we een ordening aangebracht in de triangel 'burgerkracht – het middenveld – en de overheid'. In vrijwel alle initiatieven, en ook voor de ideeën van nieuwe en potentiële arrangementen die we in het volgende hoofdstuk presenteren zijn het echter lang niet altijd gescheiden werelden, maar zijn er samenhangen en de verschillende actorgroepen kunnen elkaar versterken.

3 Governance-arrangementen

3.1 Introductie

In dit hoofdstuk presenteren we nieuwe en potentiële governance-arrangementen voor vermaatschappelijking van natuurbeleid en verduurzaming van handelsketens. De governance-arrangementen zijn samengesteld op basis van de documentanalyse, scan, interviews en workshops en komen voort uit de bouwstenen die we in hoofdstuk 2 hebben besproken. In de arrangementen zijn overheidsactoren, burgers of marktpartijen, of coalities van deze actoren betrokken. We vatten governance-arrangementen breed op. Sommige arrangementen bestaan al op kleine schaal of in gefragmenteerde vorm in allerlei initiatieven. Sommige arrangementen zijn concreet en goed te begrenzen en kunnen zich ontwikkelen tot een project. Andere arrangementen zijn alleen in aanleg aanwezig of bestaan alleen als idee; in dat geval betreft het potentiële arrangementen. Voorwaarde om een idee of set van initiatieven als arrangement op te nemen is dat het idee mobiliserend werkt. We hebben gezocht naar arrangementen die kunnen bijdragen aan de uitvoeringskracht, de verhoging van de legitimiteit en een verhoging van het leervermogen van beleid. In paragraaf 3.2 presenteren we enkele governance-arrangementen voor vermaatschappelijking van natuurbeleid; in paragraaf 3.3. voor verduurzaming van productketens.

3.2 Vermaatschappelijking van natuurbeleid

De grote uitdaging voor het natuurbeleid is een verdere vermaatschappelijking van het beleid, waarbij een aansprekende ‘verhaallijn’ verbindend werkt. Er zijn grote verschillen tussen de natuurdiscourssen van burgers, ‘dicht bij huis, in de buurt waar je woont’ en het tot nu toe dominante overheidsdiscours. Op dit moment worstelt de overheid met haar aanpak. De zaak is om een zekere ruimte te scheppen voor maatschappelijke arrangementen die door zowel burgers als bedrijven worden erkend. In deze arrangementen zijn het vooral de niet-overheden die actief optreden en kan de overheid in eerste instantie volgen, waar nodig ondersteunen en later eventueel in een actieve rol aanhaken. Andere arrangementen vragen een gezamenlijk actief optreden van zowel niet-overheden (meestal marktpartijen) en overheden in partnerschappen. Ten slotte zijn er arrangementen waar de overheid de dialoog initieert (conditioneel optreden) of het beleid voorbereidt (Figuur 3.1).

We bespreken hieronder de volgende arrangementen:

1. Co-creëren met intermediairs;
2. Gecertificeerde ketensamenwerking;
3. Krachtige economische dragers;
4. Vergroening van de besluitvorming;
5. Ronde tafels;
6. Superreservaten.

1. Co-creëren met intermediairs

Wat. Burgerinitiatieven en burger-ideeën die ondersteuning krijgen van intermediairs bij het realiseren van hun initiatieven. In dit arrangement werken burgers en netwerkorganisaties samen aan oplossingen vanuit verschillende natuurverhalen, natuurbeelden en typen natuurprojecten. Dit noemen we ‘co-creatie’.

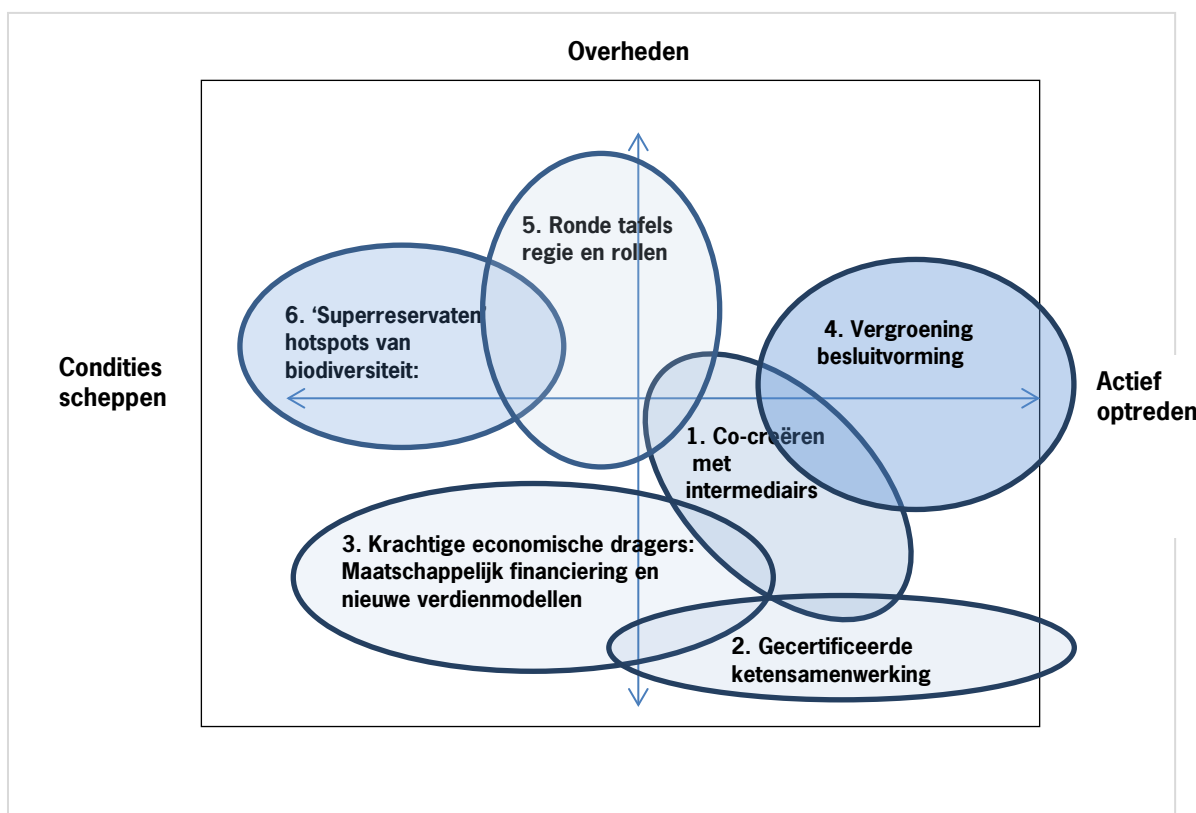
Waarom. Initiatiefnemers/burgers actief binnen een initiatief stuiten vaak op kleine en grote institutionele barrières die ze alleen niet kunnen slechten. Intermediairs kunnen daarbij helpen, en zo

een brug bouwen tussen bijvoorbeeld beleid en praktijk. Versterkt ook de samenwerking en de leerprocessen.

Wie. Dit arrangement legt de nadruk op actoren op lokaal niveau: burgers met ideeën en initiatieven voor natuur. Maar ook bedrijven, NGOs en overheden kunnen meewerken. Overheden zijn meestal niet direct betrokken, maar waar mogelijk investeren ze in de netwerkorganisaties (of faciliteren, ondersteunen). Netwerkorganisaties adviseren initiatiefnemers, maar ook de overheid, maatschappelijke organisaties en bedrijfsleven over wat zij kunnen betekenen voor initiatieven én omgekeerd. Overheden zetten in dit arrangement bewust in op maatschappelijke organisaties die als intermediair kunnen fungeren tussen burgers en overheid.

Hoe. Het arrangement stoelt op de aanwezigheid van maatschappelijke (lokale) initiatieven voor natuur. staan centraal, gericht op het mogelijk maken en het uitbreiden van maatschappelijk initiatief voor natuur. Kritische succes factoren zijn de beschikbaarheid en zichtbaarheid van netwerkorganisaties en de aanwezigheid van (maatschappelijke) financiering. Hierbij passen instrumenten als sociale media en digitale netwerken, gericht op het etaleren en koppelen van projecten. Voor financiering passen instrumenten zoals crowdfunding, of koppelingen tussen burgers en private partijen. De spelregels in het natuurbeleid veranderen in dit arrangement van een uitvoerende overheid naar maatschappelijk ondernemerschap, wat vraagt om uitnodigende instituties. Competitie en beloning kunnen hierbij functioneel zijn.

Voorbeelden uit de scan: Greenwish, Stadslab, 'slimme burgerideeën' van de provincie Gelderland, crowdfunding, digitale netwerken, de Natuurprijs, Projecten VSB-fonds, Beursvloer biodiversiteit.

Figuur 3.1 Governance-arrangementen voor vermaatschappelijking van natuurbeleid

2. Gecertificeerde ketensamenwerking natuur- en landschapsbeheer

Wat. Natuur- en landschapsbeheer worden opgenomen in keurmerken voor duurzame (landbouw)praktijken van agrariërs en andere grondeigenaren. Via certificaten voor duurzame landbouwproducten wordt de prijs van natuur- en landschapsbeheer aan consumenten doorberekend. Het arrangement is vooral geschikt in de melkveehouderij. 60% van het landelijk gebied in Nederland wordt door de melkveehouderij gebruikt. Agrariërs gaan partnerschappen aan met afnemers van hun producten zoals de retail-sector en de horeca. Dit arrangement past in een discours van duurzaam ondernemen en duurzame voedselproductie en –consumptie.

Waarom. Vanwege de bezuinigingen van de rijksoverheid is er onvoldoende budget voor natuur- en landschapsbeheer. Door de introductie van een marktmodel wordt het door de overheid met subsidies gefinancierde natuur- en landschapsbeheer (deels) vervangen. Wanneer agrariërs inkomsten kunnen krijgen door de verkoop van producten, ontstaat marktwerking en motivatie.

Wie. Dit arrangement stoelt op actieve betrokkenheid van agrariërs (en andere landeigenaren), natuur- en landschapsorganisaties en marktpartijen, zoals retailers en horeca. In de zuivelsector zijn voorlopers en particulieren hier op lokaal en regionaal niveau mee bezig. De overheid is bij deze initiatieven vaak afwezig, maar kan wel betrokken raken door zich te committeren aan bepaalde keurmerken, zoals we ook zien bij de vele keurmerken voor duurzame handel. Een belangrijke speler kan de Europese Unie zijn, die in het EU-plattelandsbeleid certificering als instrument introduceert. Certificering is dan de voorwaarde voor collectieven van boeren om voor subsidiemogelijkheden van de EU in aanmerking te komen.

Hoe. Door het benutten van de bestaande energie, het opschalen van lopende pionier-initiatieven en dit te combineren met nieuwe organisatie- en samenwerkingsmodellen kan dit arrangement snel aan invloed winnen. Belangrijke spelregels voor dit arrangement zijn marketing en vraag en aanbod, om de invloed van de initiatieven te vergroten. Een andere spelregel is dat de verantwoording van het natuur- en landschapsbeheer via audits gaat lopen.

Voorbeelden uit de scan: keurmerken: Caring Dairy, Kringloopkompas, Kringloopcertificaat, Duurzame weidezuivel, Zuivelnatuur, Gebiedscoöperatie Oregional, De melkveehouder als biobankier, 'Dairy Stewardship Council'.

3. Krachtige economische dragers: nieuwe verdienmodellen en maatschappelijke financiering

Wat. Dit arrangement zet in op initiatieven vanuit de maatschappij waarin natuurorganisaties, particuliere grondeigenaren en private partners alternatieve financiering inzetten voor natuur of geld verdienen met natuur, onder andere door middel van functiecombinaties.

Waarom. Wegvallende overheidsfinanciering is de trigger voor een zoektocht naar nieuwe en duurzame manieren om natuur en landschap te financieren. Natuurpartijen worden zakelijker en trachten natuur te realiseren door natuurdoelen te combineren met commerciële doelen. De vele initiatieven worden echter nog niet beschouwd als volwaardig onderdeel van het natuurbeleid.

Wie. Bedrijfsleven en natuurorganisaties, maar ook particuliere grondeigenaren zijn al actief, maar ze kunnen door beleidsmakers en politici nog meer worden ondersteund. Beleidsmakers en politici kunnen deze praktijken en instrumenten gaan erkennen en benutten. Dit past in de zoektochten die vanuit sommige provincies wordt ingezet.

Hoe. Dit betreft een zoektocht naar nieuwe economische dragers en verdienmodellen. De uitdaging is om mensen te inspireren om vernieuwend te denken hierover en nieuwe wegen te bewandelen. Uiteindelijk moet het gedachtegoed een verankering vinden in het natuurbeleid.

Voorbeelden uit de scan: energielandschappen, programma Natuurlijk Ondernemen, partnerschappen tussen bedrijfsleven en natuur-organisaties, inspiratie-boek Waardevol Groen.

4. Vergroening van de besluitvorming

Wat. Ecologie en economie worden in de besluitvorming gelijkwaardig meegenomen, zowel publiek als privaat; op een expliciete en transparante manier en met nadruk op de baten van natuur. Dit arrangement past in een discours waarin de baten van natuur voor de maatschappij voorop staan en dat hiervoor betaald dient te worden.

Waarom. Het groene gehalte van besluitvorming is vaak onvoldoende ontwikkeld. Vergroening van de besluitvorming kan meer balans tussen economie en ecologie opleveren doordat partijen bewuster en explicieter afwegen, en ook de baten van natuur mee laten wegen. Zowel de economie als de ecologie gedijen wel bij een meer expliciete afweging van belangen. Dit kan leiden tot nieuwe vormen van legitimering van natuur en duurzaamheid.

Wie. Het ontwikkelen van de regierol van de rijksoverheid is een thema dat ontwikkeld dient te worden in samenwerking met planbureaus, onderzoeksinstituten, Innovatienetwerk, NGOs en bedrijven.

Hoe. Deze thematiek vergt in eerste instantie een omslag in het denken; het arrangement is een verkenning van het waarom en hoe. Door middel van 'best practices' kan worden geleerd van de mogelijkheden en werkwijzen in verschillende praktijken. Vervolgens kunnen deze praktijken toegepast worden in kaders als Green Deals, topsectorenbeleid, gebiedsprogramma's, beleidsprogramma Biobased Economy en andere.

Voorbeelden uit de scan: Green Deals, topsectoren, ecosystemendiensten, functiecombinaties.

5. Ronde tafels over regie en rollen

Wat: Dit arrangement staat voor een dialoog over de visie, aanpak en praktijk van het beleid, nu en in de toekomst. Dat betekent een reflexieve aanpak en geen 'rationeel' planningsproces waarin het beleid tot in detail voor lange tijd is vastgelegd. Deze dialoog kan plaatsvinden in verschillende vormen, bijvoorbeeld als een Permanente Workshop of een reeks Ronde Tafels.

Waarom: Sinds de rijksoverheid vanaf 2010 het spel en de spelregels van het natuurbeleid ingrijpend heeft veranderd, zoeken publieke en private partijen een nieuwe invulling van het natuurbeleid, door de ontwikkeling van aansprekende verhalen, instrumenten en financiering. De taal en de percepties van partijen zijn zeer verschillend, waardoor het elkaar leren kennen van groot belang is. De Ronde Tafels kunnen een belangrijke rol vervullen in het leerproces om te komen tot dat tot een meer slagvaardig beleid nieuwe stijl.

Wie: initiator voor een reeks Ronde Tafels is het ministerie van EZ, maar wel nadrukkelijk samen met andere actoren, zowel overheden als maatschappelijke partners. Inzet op het faciliteren van dit arrangement is nodig. Een belangrijk punt lijkt te zijn dat er een wisselwerking mogelijk is tussen de 'doeners' die met nieuwe initiatieven bezig zijn, de 'keukentafel', en de beleidsvorming die binnen het rijk en de provincies plaatsvindt.

Hoe: Deelname en uitvoering dienen redelijk informeel en laagdrempelig te verlopen. We denken aan een langdurig initiatief, vandaar de term permanente workshop, waar mensen voor langere of kortere

tijd aan meedoen, met wisselende en diverse deelname. Er zijn vele opties denkbaar: werkgroepen, debatten, lezingen, dialoog zoals Fishkin's Deliberative Opinion Polls met meerdere fasen van debat tussen de stemmingen (convergerende debatten), maar ook rollenspellen, simulaties, cursussen met examens en diploma's, wedstrijden en opdrachten in groepsverband. Internet en sociale media zullen belangrijk zijn om de niveaus van keukentafel en overheid aan elkaar te binden.

Voorbeelden uit de scar: Ronde tafels natuurcollege, ronde tafels buitenplaatsen, Consumenten Platform.

6. 'Superreservaten'; de parels van biodiversiteit

Wat: Om, tegelijkertijd met het loslaten van al teveel overheidsbemoeienis, een aansprekend natuurverhaal te vertellen, kan de rijksoverheid sterk inzetten op een beperkt aantal Nederlandse natuurgebieden van nationaal belang. Het nieuwe vergezicht wordt uitgedragen in een visie op natuur in Nederland en de positie van de Nederlandse natuur in Europa. De visie legt de nadruk op de drie grootste natuurgebieden in Nederland, zoals de Oostvaardersplassen, de Waddenzee en de Zeeuwse delta. Het (inter)nationale belang van deze gebieden wordt in dit arrangement benadrukt.

Waarom: het ontbreekt het Nederlandse natuurbeleid aan inspirerende verhalen over natuur die als gedeeld bezit worden gezien waar men collectief trots op is. Aan de andere kant is er de roep om vermaatschappelijking. Dit wordt vertaald in enkele gebieden van nationaal belang en daarnaast het loslaten van de overheidsregie in andere gebieden. Dit sluit aan bij de verhalen die vanuit enkele maatschappelijke organisaties (zoals stichting ARK en het WNF).

Wie: trekker is het ministerie van EZ, maar wel via dialoog met relevante partners: samen problemen en kansen verkennen en de kaders scheppen.

Hoe: Nadruk op het mogelijk maken van grootschalige natuurlijke processen en van aanpassing van natuurgebieden aan klimaatverandering. Uitgangspunt zijn de prioritaire gebieden, daarbuiten is veel toegestaan. Het werken met *backward mapping* is een mogelijkheid om tot inspirerende vergezichten te komen over zowel de rolverdeling als de inhoud (ruimte voor allerlei maatschappelijke arrangementen). Het rijk stuurt selectiever en maakt ruimte voor andere actoren. De spelregels worden helder en binnen deze grenzen moet het gebeuren. Alle overheden dienen ook mee te doen.

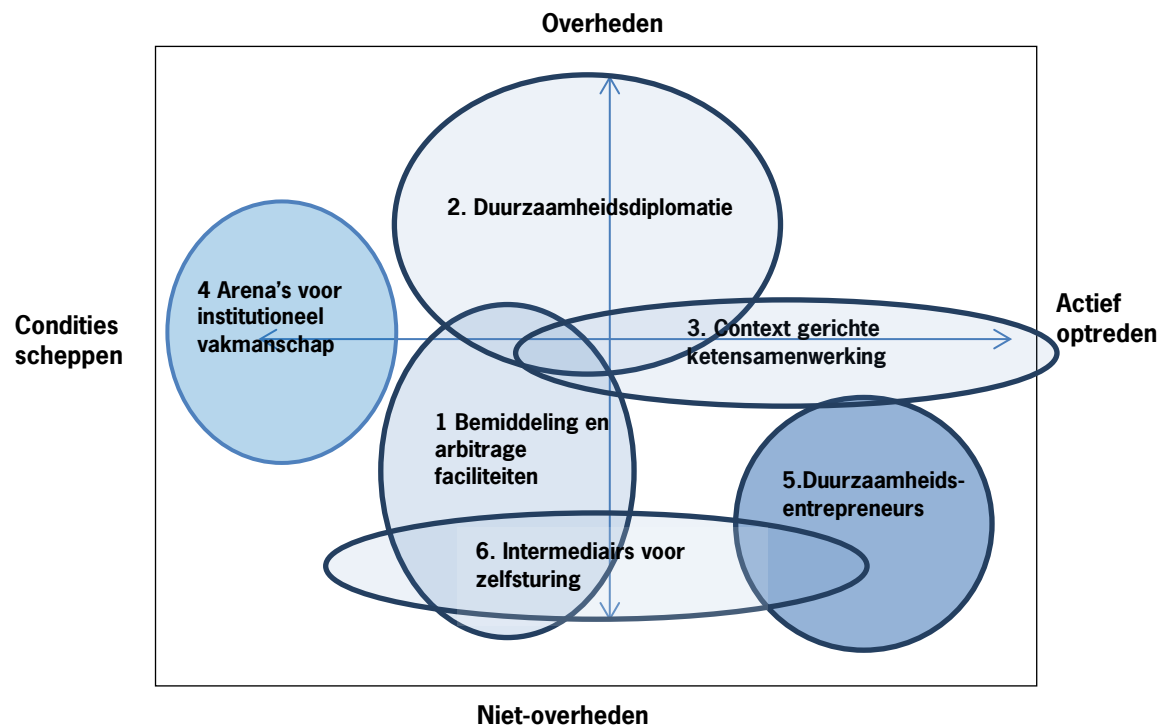
Voorbeelden uit de scar: stichting Ark Missing Lynx, en WNF inzetten op drie superreservaten.

3.3 Verduurzaming van handelsketens

De uitdaging voor verdere verduurzaming van handelsketens is om de wisselwerking tussen publieke en private inspanningen meer te verbinden, democratische processen te versterken en de roep om een aantrekkelijke overheid invulling te geven, zonder de energie uit de markt en civil society, zoals bedrijven, NGOs en burgers, te verliezen. Dat betekent dat arrangementen die het actieve optreden van private actoren verder stimuleren, voorkomen naast arrangementen waarin overheden meer aan zet zijn om zelf actief op te treden (Figuur 3.2).

We presenteren achtereenvolgens de volgende arrangementen:

1. Bemiddeling en arbitrage faciliteiten
2. Duurzaamheidsdiplomatie
3. Context gerichte ketensamenwerking
4. Arena's voor institutioneel vakmanschap
5. Duurzaamheids-entrepreneurs
6. Intermediairs voor zelfsturing.

Figuur 3.2 Governance-arrangementen voor verduurzaming van handelsketens

1. Bemiddeling en arbitrage faciliteiten

Wat: 'Dispute settlement facilities' zijn faciliteiten om geschillen over landgebruik en milieu te beslechten. Het gaat dan vooral om kwesties van landrechten en landgebruik, waarbij individuen en gemeenschappen worden benadeeld door al dan niet duurzame (inter)nationale bedrijven en plantages.

Waarom: Arrangementen gericht op het regelen en oplossen van conflicten horen tot de institutionele standaarduitrusting van een rechtsstaat. Waar democratische instituties zwak of afwezig zijn, hangt de ontwikkeling van deze faciliteiten af van de bereidheid van private partijen. Deze faciliteiten zijn belangrijk, omdat bij de productie van commodities op plantages (palmolie en soja), maar ook bij het landgebruik van individuele bedrijven, geschillen kunnen ontstaan over het recht op land. Loketten waar burgers die last hebben van productieprocessen of plantages of iets mis zien gaan, zich kunnen melden, zijn in het kader van duurzame handel essentieel.

Wie: Voor goed werkende faciliteiten dienen er zowel generieke ideeën als maatwerk per keten, bedrijfstak of individuele bedrijven te komen. Dit leent zich voor een individuele of gezamenlijke aanpak vanuit zowel internationale organen, de Nederlandse overheid, NGOs en geschikte overlegplatforms. Bijvoorbeeld ronde tafels kunnen daarbij het initiatief nemen.

Hoe: het begint met bewustwording en aandacht voor de problematiek van landrechten bij (duurzame) handel en productie en voor het belang van de aanwezigheid van klachtensystemen en mechanismen om geschillen te beslechten. Het opzetten van systemen voor bemiddeling en arbitrage met betrekking tot belangen en eigendom, publiek of privaat, waar nodig, is een tweede stap.

Voorbeelden uit de scan: Both Ends, faciliteiten voor arbitrage van de RSPO, FSC, en (in aanzet) biomassa. Daarnaast de Quick check Human Rights compliance assessment (HRCA).

2. Duurzaamheidsdiplomatie

Wat: Duurzaamheid wordt op vele niveaus en gremia ingebracht door politici en diplomaten bij internationale onderhandelingen en besluitvorming. We hebben het over een verschuiving van de klassieke (stille) ambassadediplomatie naar meer actieve en verbrede vormen van diplomatie, niet alleen gericht op economie, maar ook op duurzaamheid.

Waarom Duurzaamheid kan dan op een meer volwaardige manier meewegen in internationale en bilaterale samenwerking en besluitvorming. Het is een manier om de waarde van afspraken die zijn gemaakt binnen multi-laterale internationale verdragen en conventies te verhogen door een opvolging van goede intenties meer body te geven.

Wie: Nederlandse diplomaten en vertegenwoordigers op vele niveaus, onderhandelaars namens de Nederlandse overheid, handelsmissies etc..

Hoe: Dit arrangement vergt investeringen in relaties meer dan in juridische kaders. De Nederlandse overheid zoekt het gesprek met overheden van andere landen, bijvoorbeeld over misstanden bij bedrijven. 'Discursive dialoog' kan een proces zijn van het wegwerken van wantrouwen en het ontwikkelen van wederzijds begrip. Laagdrempelige en informele contacten waarin issues zoals conflicten over landgebruik bespreekbaar zijn is essentieel.

Voorbeelden scan: presentatie TNO, Nationaal Platform RIO+ 20; brief MVO platform Nederland; Both Ends 'Power in Negotiated Processes'.

3. Context gerichte ketensamenwerking

Wat In dit arrangement verlegt de blik zich van ketens naar de context van ketens, en van standaard naar systeem. De aandacht voor ketens en ketensturing wordt verruimd naar problemen en uitdagingen die buiten productieprocessen en ketens liggen, zoals landgebruik. Het arrangement is gericht op het ontwikkelen van een systeembenadering van ketens waar problemen en externe effecten als uitgangspunten van overheidsbeleid op de agenda worden gezet. Hierbij wordt de wisselwerking van standaarden met lokale bestaande praktijken in productielanden benadrukt.

Waarom Overdreven focus op ketens en certificaten kan de aandacht afleiden van de 'echte' problemen, rond bijvoorbeeld het verdwijnen van regenwoud. Meer aandacht is daarom nodig voor de context van de ketens, het aanpakken van problemen die buiten productieprocessen en ketens liggen, zoals landgebruik en perverse prikkels. Niet alle problemen kunnen via ketens en markt op worden gepakt. Dit vraagt om het weer krachtig adresseren van het thema landgebruik in wisselwerking met de ketenbenaderingen. Veel energie in de verduurzaming van commodities zit in standaarden en markt governance. Door de focus op ketens en standaarden, is er minder aandacht voor lokale initiatieven voor verduurzaming. Bij certificering ligt de nadruk op controle en checks via auditors. Veranderend vermogen en oplossingen zijn echter vaak lokaal en specifiek.

Wie Dit begint enerzijds bij de Ministeries van Buza en EZ, NGOs en kennisinstellingen, maar anderzijds stoelt zo'n arrangement juist erg op lokale praktijkervaringen in productielanden en is het dus bottom-up. Er wordt vooral geleerd van ervaringen op regionaal en microniveau.

Hoe Een open blik naar institutionele veranderingsprocessen die ontstaan door de interactie van standaarden met bestaande praktijken is van belang, waarbij gebieden centraal staan, specifieke cases, de rol van regionale actoren, en creativiteit en kennis vanuit het lokale. Dat biedt zicht op en mogelijkheden voor leren voor het bredere vraagstuk van duurzaamheid, niet alleen certificering.

Voorbeelden uit de scan: Both Ends, WNF, HIVOS, IDH programma's, waar koppelingen worden gelegd tussen opschalen van standaarden en lokale overheden.

4. Arena's voor institutioneel vakmanschap

Wat Het arrangement is gericht op het beter leren omgaan met formele en informele spelregels (instituten). Het gaat om participatieve leerprocessen en empowerment, zodat lokale bevolkingsgroepen inzichten kunnen opbouwen over en toegang krijgen tot instituten.

Waarom: Zwakke of ontbrekende instituten zijn een probleem voor bevolkingsgroepen en kleine ondernemers die daardoor niet deel kunnen nemen aan de economie en geen tegenwicht kunnen bieden aan (lokale) corruptie of machtige tegenspelers. Het ontbreken van kansen en kennis van deze groepen kan leiden tot een aantasting van de natuurlijke omgeving, bijvoorbeeld door onduurzame praktijken van zelfvoorziening.

Wie: Tal van actoren faciliteren of bieden relevante leerprocessen rond instituten, zoals de organisatie BRAC, Both Ends en SOMO. Bijvoorbeeld BRAC biedt armen de mogelijkheid deel te nemen aan de economie, tegenwicht tegen corruptie in participatieve processen en juridische bijstand. Om deze initiatieven op te schalen, is betrokkenheid vanuit overheden van belang. Zij kunnen de aandacht in brede kring verhogen, wellicht via het ministerie van Buza of EZ of Agentschap.NL, kennisinstellingen of NGOs als Both Ends en SOMO. Deelname van een grote diversiteit aan actoren.

Hoe: Het gaat in eerste instantie om een bewustwording, zodat de institutionele kant van governance beter doordacht wordt. Laagdrempelige leerprogramma's op lokaal niveau, gericht op 'institutional crafting', het bouwen aan instituten. Participatie en vormen van Action Learning zijn essentieel. Ook vormen van micro financiering werken langs deze weg.

Voorbeelden uit de scan: Brac development program, Communities of Change (Both Ends)

5. Duurzaamheids-ondernemers

Wat: Dit arrangement gaat om duurzame ondernemerschappen. Meer en meer ondernemers helpen mensen in ontwikkelingslanden bij het ontwikkelen van zelfredzaamheid. Dit arrangement heeft twee dimensies: a) de individuele ondernemer of joint venture die directe samenwerking aangaat met ondernemers in ontwikkelingslanden, en b) grotere coalities van bedrijven en ketenpartners die zich inspannen om keurmerken te gangbaar te maken op de Nederlandse markt.

Waarom Dit arrangement past in het discours 'van hulp naar ondernemen': ontwikkeling bevorderen via investeringen en andere bedrijfsmatige wegen. Ondernemers helpen mensen om geld te verdienen in plaats van hulp te bieden. Dit is belangrijk om de afhankelijkheid van hulp te verminderen en de zelfredzaamheid van mensen te vergroten.

Wie: bedrijven en NGOs en vernieuwende vormen van samenwerking, zoals joint ventures. Het kan gaan om grote en kleine ondernemers.

Hoe ondersteuning in de vorm van faciliteiten, het ontwikkelen van business-modellen, het verzorgen van trainingen, het ondersteunen van (kleine) ondernemers bij toegang tot kredieten, financiering en keurmerken. T.a.v. het mainstreamen van keurmerken, geldt dat deze internationale zelfsturing alleen goed werkt wanneer ook kritiek wordt georganiseerd binnen de wereld van keurmerken zelf. Bijvoorbeeld organisaties als SOMO vervullen deze rol.

Voorbeelden uit de scan:

NOTS, commitments van bedrijven aan keurmerken voor duurzame productieprocessen, Triple Jump B.V. (joint venture van Oxfam Novib, ASN bank en NOTS), HIVOS micro krediet, intentieverklaring 100% duurzame cacao in 2025, partnerschappen.

6. Intermediairs voor zelfsturing

Wat: Intermediairs in 'Goede Doelen' koppelen, via digitale media, Nederlandse burgers aan projecten en ondernemers in andere landen, aan wie ze geld en steun kunnen doneren. De betrokken burger is in opkomst en biedt een groot potentieel aan geld en energie via donaties aan NGOs of het oprichten van eigen kleinere stichtingen of NGOs.

Waarom: Met de opkomst van informatietechnologie is de potentie van dit arrangement enorm. Het koppelen van burgers aan goede doelen is gericht op hulp aan gemeenschappen, opbouw van scholen, etc. Vaak is dit dus meer ontwikkelingshulp dan gericht op duurzaam ondernemen of duurzame handel. Soms is de hulp wel gericht op kleine ondernemers, maar door bij deze websites en koppelaars aandacht te besteden aan duurzaam ondernemen kan veel winst behaald worden.

Wie NGOs die bemiddelen tussen hulpgevers (vaak donaties) en ondernemers in ontwikkelingslanden, zoals HIVOS, maar ook verenigingen die digitaal stichtingen koppelen aan gevers.

Hoe Dit arrangement werkt via nieuwe instrumenten, zoals digitale sociale media, crowdfunding, waardoor mensen razendsnel gekoppeld kunnen worden. Om dit te laten werken is het van belang dat de intermediairs het thema duurzaam ondernemen onder de aandacht brengen.

Voorbeelden uit de scan: Wakibi, burgerinitiatieven; digitale netwerken en koppelaars; crowdfunding, embedded activism, Hivos Green Entrepreneurship.

4 Reflectie en slot

4.1 Introductie

In dit hoofdstuk komen we terug op het achterliggende thema van dit onderzoek, de energieke samenleving en de betekenis daarvan voor de omgang met natuur en (internationale) duurzaamheid van handelsketens. Onze onderzoeksvragen zijn per hoofdstuk beantwoord. In hoofdstuk 2 gingen we in op welke initiatieven en signalen er zijn in de energieke samenleving (onderzoeksvraag 1). In hoofdstuk 3 kwamen de governance-arrangementen aan bod (onderzoeksvraag 2). In hoofdstuk 4 zullen we de derde en vierde onderzoeksvraag beantwoorden. We gaan in op de betekenis van de geïdentificeerde governance-arrangementen voor de legitimiteit, de uitvoering en het leervermogen van beleid voor vermaatschappelijking van natuurbeleid en verduurzaming van handelsketens (paragraaf 4.2). Tot slot gaan we in op de handelingsruimte voor actoren in het kader van de energieke samenleving (paragraaf 4.3).

4.2 Bijdrage aan legitimiteit, uitvoering en leervermogen

In deze paragraaf beantwoorden we de vraag in hoeverre de geïdentificeerde governance-arrangementen kunnen bijdragen aan het verhogen van de legitimiteit, het uitvoerend vermogen en het lerend vermogen.

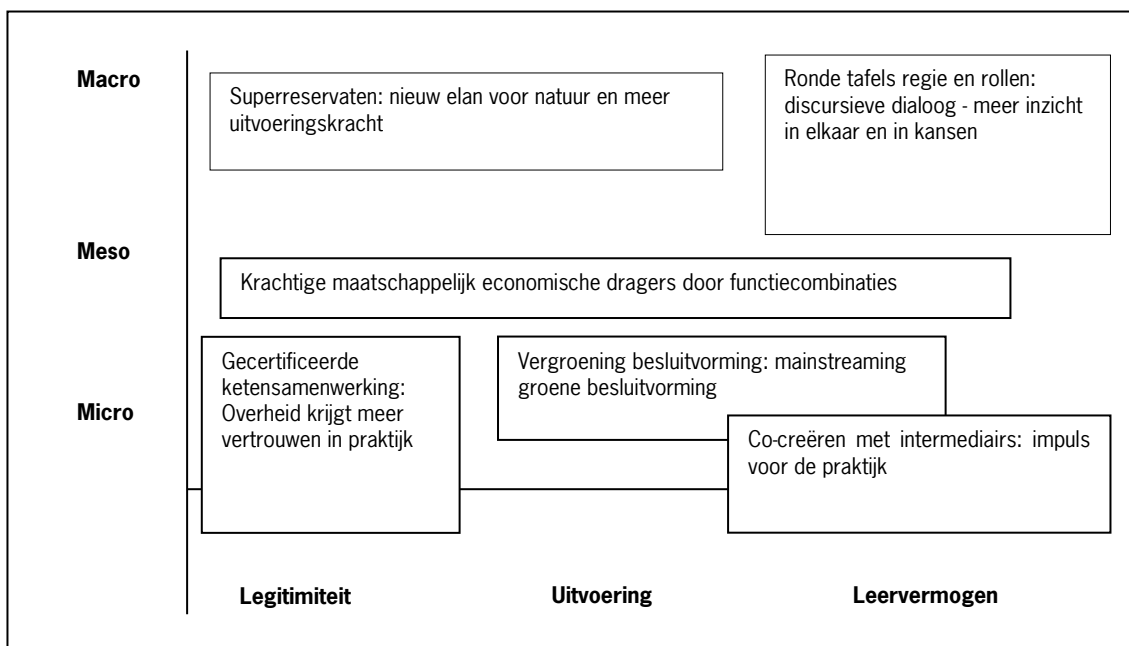
Vermaatschappelijking van natuurbeleid

We zien in de initiatieven en signalen een veranderingsproces waarin de nadruk minder op politieke legitimiteit ligt en meer op nieuwe vormen van maatschappelijke legitimiteit: gezamenlijke visievorming en burgers en bedrijven die niet langer slechts doelgroepen van beleid zijn maar meer partners met zowel rechten als verantwoordelijkheden. Hierdoor ontstaan, naast vormen van politieke verantwoording, ook andere vormen van maatschappelijke en participatieve verantwoording, zoals certificering en andere vormen van vrijwillige afspraken. Dit kan spanningen opleveren tussen bedrijfsstrategieën, burgerreizen en publieke belangen. Maar tegelijkertijd zal de 'gezamenlijkheid', via de verschillende vormen van partnerschappen en co-creaties, ook tot nieuwe vormen van verantwoording leiden. De partners die dat doen zijn wellicht niet zo gewend met elkaar op deze manier te werken, en de interne achterban (zoals leden en aandeelhouders) zal ook misschien kritische geluiden laten horen. Maar uiteindelijk gaat het om de overlevingskansen van dit soort mechanismen. Of, anders gesteld, hoe zwaar geïnstitutionaliseerd worden deze afspraken en verantwoordingsmechanismen?

Het is te verwachten dat de nieuwe vormen van dialoog, interactieve verantwoording, via platforms, partnerschappen, co-creatie en visitatiecommissies, tot nieuwe en vernieuwende, wellicht zelfs disciplinerende, mechanismen in de relaties tussen de actoren zullen leiden. Burgers en bedrijven worden meer belanghebbenden dan doelgroepen. In directe zin vindt dat plaats als financiers van projecten of afnemers van producten. Bijvoorbeeld bij de 'ketenbenadering voor natuurbeheer', een vorm van markt governance, wordt de legitimiteit van een initiatief of keurmerk vooral bepaald door vraag en aanbod. Als mensen de producten willen kopen, heeft het product en de manier van werken daarachter, bestaansrecht. Dit geeft een zekere legitimiteit vanuit de basis, het microniveau. In wezen versterken alle arrangementen het gezamenlijke en stimuleren ze meer maatschappelijk ondernemerschap.

Het is het geheel van arrangementen dat tezamen een breder basis geeft aan het natuurbeleid, en op die manier recht doet aan het 'meerlagige' van het beleid. Arrangementen als 'superreservaten' en 'ronde tafels' dragen bij aan een grotere legitimiteit van het natuurbeleid, het macroniveau, door te bouwen aan een sterker natuurverhaal. De kern is het bereiken van een aanpak die een sterkere legitimiteit kent door een brede steun vanuit verschillende delen van de maatschappij. Dit komt vervolgens ook tot uitdrukking op mesoniveau, waar nieuwe economische dragers en een vergroening van de besluitvorming nieuwe impulsen biedt.

We benadrukken echter het belang van het microniveau. Het lerend vermogen van het oude natuurbeleid is gering geworden, mede omdat het natuurbeleid ver van de mensen af is komen te staan. En beleid begint en eindigt met deze mensen. Verschillende arrangementen kunnen bijdragen aan een vergroting van het lerend vermogen van deze mensen. In het arrangement 'co-creatie met intermediairs' komt een actieve en doorlopend dialoog tot stand. Dit vraagt wel om nieuwe flexibiliteit van de instituties, ook op meso- en macroniveau. Het leervermogen van het markt arrangement 'ketenbenadering' kan een mengeling zijn van technisch leren en sociaal leren. Na verloop van tijd vindt een opschaling plaats richting 'maatschappelijke financiering' en 'vergroening van besluitvorming'. Niet alleen raakt het bedrijfsleven hierdoor meer betrokken bij natuur en landschap, maar ook overheden worden betrokken en kunnen geprikkeld worden om groene leenstelsels en fiscale instrumenten te ontwikkelen. Via het arrangement 'vergroening van besluitvorming' kunnen allerlei partijen zich aanleren om duurzaamheid in de basis van alle besluitvorming te plaatsen. Vervolgens worden de ideeën, de wenselijkheid en haalbaarheid van bepaalde acties en mogelijkheden in discussie gebracht in bijvoorbeeld de Ronde tafel. Hierdoor ontstaan nieuwe instituties voor zowel het publieke als de private bijdrage aan het natuurbeleid (zie ook Figuur 4.1).

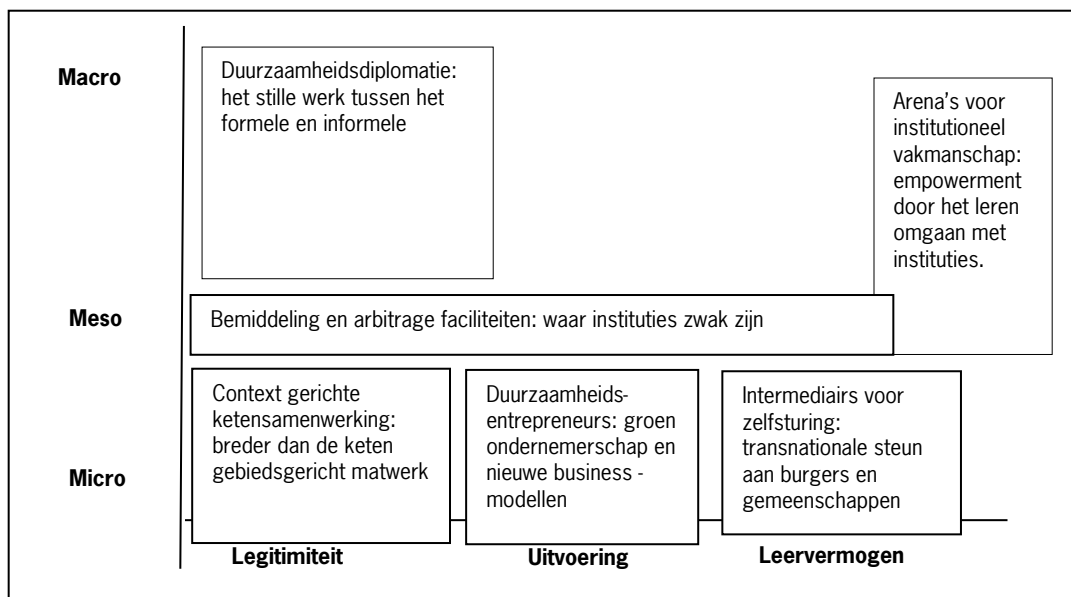
Figuur 4.1: Arrangementen voor vermaatschappelijking natuurbeleid en de versterking van legitimiteit, lerend vermogen en uitvoerend vermogen

Verduurzaming van handelsketens

De afgelopen jaren is de maatschappelijke legitimiteit van duurzaamheidsinitiatieven voor duurzame ketens sterk gegroeid. Naast en in plaats van overheidsinspanningen en internationale verdragen zijn private partnerschappen en keurmerken steeds belangrijker geworden. De legitimiteit van deze

keurmerken wordt bepaald door de deelname van producenten en bedrijven, op basis van vraag en aanbod. De verantwoording van de keurmerken verloopt via onafhankelijke inspecties, met als doel te kijken of een producent voldoet aan de eisen van die aan de producten of productieprocessen die onder een keurmerk vallen worden gesteld. Omdat sommige vraagstukken, zoals landrechten of verdringing van landgebruik, echter meer in het publieke domein thuishoren, is er sprake van een hernieuwde roep om een sterkere rol van overheden. Het arrangement 'duurzaamheidsdiplomatie', maar ook andere arrangementen spelen hierop in en ze verleggen de maatlat van maatschappelijke naar politieke verantwoordingsprocessen. Het arrangement 'context gerichte keten samenwerking' verbreedt de legitimiteit van de markt naar de domeinen van overheden, middenveld en burgers. De combinatie met 'arena's voor institutioneel vakmanschap' is hierbij belangrijk, want het vermogen om de omgeving te betrekken bij ketensamenwerking vraagt inzicht in hoe om te gaan met de institutionele structuren en aan de toegang daartoe van kleine ondernemers en burgers. Datzelfde geldt voor 'dispute settlement facilities', waarin een zekere institutionalisering van de omgangsvormen plaats vindt en de mogelijkheid van burgers wordt versterkt om klachten in te dienen en het gevecht aan te gaan wanneer hun belangen in het geding zijn.

Deze arrangementen komen niet in plaats van de verantwoordingssystemen van private systemen, maar ze verbreden de legitimiteit weer naar democratische processen en publieke verantwoording. Voor vergroting van het leervermogen spelen de arrangementen 'context gerichte ketensamenwerking' en 'arena's voor institutioneel vakmanschap' een grote rol. Het arrangement 'arena's voor institutioneel vakmanschap' bouwt via participatieve leerprocessen aan toegang voor burgers en kleine ondernemers tot economie, financiering en juridische procedures. Bij 'context gerichte ketensamenwerking' verplaatst de blik van het opleggen van praktijken naar het benutten van bestaande innovatiekracht in productielanden en vergroot daarmee het leervermogen voor duurzame ontwikkeling (zie ook Figuur 4.2).

Figuur 4.2 Arrangementen voor verduurzaming van handelsketens en de versterking van legitimiteit, lerend vermogen en uitvoerend vermogen

Wat betreft het uitvoerend vermogen, hebben 'duurzaamheidsentrepreners', zoals keurmerken en partnerschappen tussen bedrijven en NGOs een grote kracht. Zij brengen een gedragsverandering in de praktijk teweeg en laten zien wat mogelijk is. Ze vormen rolmodellen voor verandering. Het belang hiervan is ook groot omdat er vanuit het publieke systeem beperkt voortgang werd geboekt met duurzaamheidsthema's. Op macroniveau vormt het arrangement 'duurzaamheidsdiplomatie' een stille

kracht die continue en vaak achter de schermen het blikveld verbreedt. Dit kan zelfs gedragsverandering stimuleren in de relaties tussen private en publieke vormen van governance. Zo kunnen publieke vraagstukken, zoals landgebruiksplanning, en private belangen, meer naar elkaar toe groeien. We denken hier ook aan nieuwe vormen van handhaving door overheden die ter plekke beter en slagvaardiger optreden. Het belangrijkste is echter de dynamiek die de wisselwerking tussen de partijen kan doen ontwikkelen. Ook de arrangementen 'intermediairs voor zelfsturing' en 'arena's voor institutioneel vakmanschap' kunnen dan het potentieel voor verandering versterken.

4.3 Handelingsruimte voor actoren in de energieke samenleving

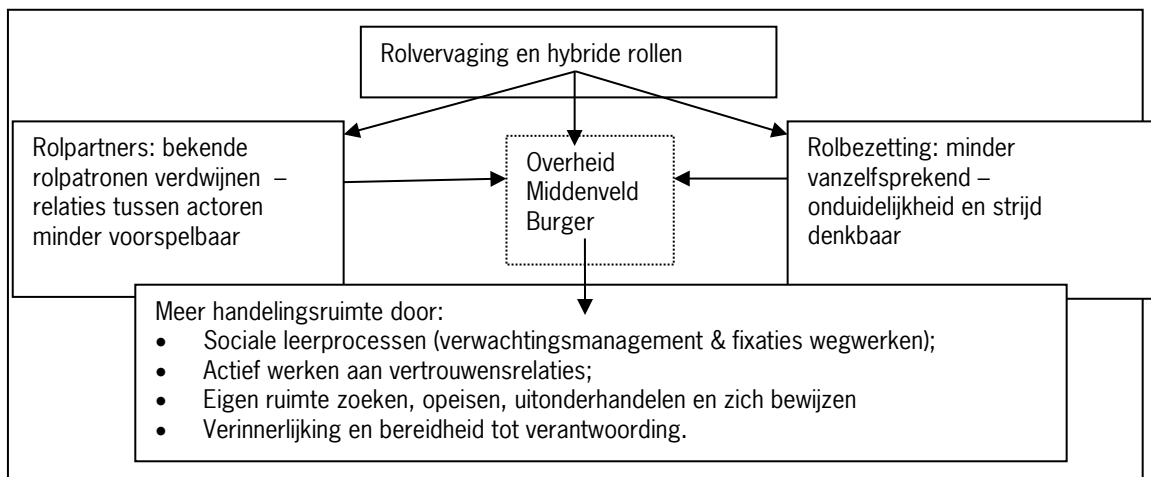
Welke lessen zijn te trekken voor de handelingsruimte en handelingsopties van de betrokken actoren? Een interessante ontwikkeling op dit vlak is dat het bouwen van sociaal kapitaal van karakter verandert. Waar vroeger de rijksoverheid sociaal kapitaal bouwde door actoren uit te rusten met middelen, toegang tot besluitvorming en uitvoeringsrechten, is er in de energieke samenleving minder te geven (door de overheid) en meer ruimte te claimen (door maatschappelijke partijen). Dat 'claimen' is een veelzijdig proces waarin de actoren zich steeds moeten bewijzen. In vele gevallen zullen ze dat moeten doen door samen op te treden. Veel arrangementen wijzen naar dialoog en partnerschappen als uitdrukking voor dit 'samen doen', denk aan 'ronde tafels over regie en rollen'; 'vergroening van de besluitvorming', 'co-creëren met intermediairs'; 'arena's voor institutioneel vakmanschap'; 'duurzaamheidsdiplomatie' en 'duurzaamheidsentrepreneurs'. Het arrangement 'arena's voor institutioneel vakmanschap' is in dit kader bijzonder met de aandacht voor het kweken van vaardigheden en interesse in hoe institutionele verhoudingen werken en veranderen, waardoor mensen ook meer kunnen gaan deelnemen. De kracht van dit soort vaardigheden zit in de toenemende inzicht in waarom mensen doen wat ze doen. Dit is essentiële kennis, waarvan de waarde vaak is onderschat.

Een andere dimensie van handelingsruimte is de notie van rolpartners, zoals moeder en dochter, of baas en ondergeschikte. In het natuurbeleid vormen bijvoorbeeld rijk en provincie een rollenpaar dat zich gaandeweg heeft genesteld. In veel van de initiatieven en arrangementen die hier voorgelegd zijn is de notie van rolpartners niet meer zo vanzelfsprekend. De verwachting is dat er met de opkomende burgermacht en intermediairs nieuwe rolpatronen zullen ontstaan, waarbij de vraag is of ze rolpartners van de overheid kunnen worden zoals provincies in de bestaande situatie. Het lijkt erop dat we moeten wennen aan meer onzekerheid op dit punt. Verschillende vormen van contract management zijn ook te verwachten, zoals uitgedrukt in certificaten en partnerschappen. Ook het ontstaan van nieuwe rollenparen is niet uitgesloten, zoals tussen burgers/bedrijven en overheid (denk aan privaat natuurbeheer).

Ook gaan via private overeenkomsten en procedures nieuwe paren ontstaan, zoals de huizenbezitter en de projectontwikkelaar, de agrariër en de horeca, de burger en de zuidelijke ondernemer, de natuurorganisatie en het bedrijf. In het Nederlandse natuurbeleid staan overheden steeds vaker aan de lat als inhuurde of uitnodigende partij van maatschappelijke partijen. In het internationale handelsverkeer zou de rijksoverheid volgens onze arrangementen weer veel actiever inzetten op publiek-publieke dialoog. Het ontstaan van nieuwe rolpartners hoeft niet altijd even gemakkelijk te gaan. Een deel van het ongemak zal wellicht komen vanwege een toenemende hybridisering van rollen, waarbij de oude grenzen tussen rolpartners vervagen of veranderen. De overheid zal bijvoorbeeld soms scheidsrechter zijn en soms speler. Rolvermenging en de notie van rolpartners kunnen spanningen opleveren. Van belang voor handelingsruimte is de vraag in hoeverre iemand in en uit een bepaalde rolomvatting kan, wil of mag stappen. Het bezitten van veel sociaal kapitaal houdt in dat het vermogen groot is om zelf te kunnen bepalen wanneer men in en uit rolomvattingen stapt. En dat is weer afhankelijk van hoe actoren met verandering omgaan.

De handelingsruimte wordt mede bepaald door de bereidheid om te veranderen, en vervolgens gaat het ook om de rolbezetting. Het vaststellen dat er goede ideeën en mogelijkheden zijn voor vernieuwing betekent niet dat er ook verandering komt. Een zeker 'verwachtingsmanagement' is geen overbodig luxe. Burgers kunnen de verwachtingen via intermediairs toetsen en ontwikkelen. Slimme burgers weten ook overheden te vinden op dit punt. Veranderingen zijn niet altijd eenduidig en actoren kennen meerdere prioriteiten en loyaliteiten. Het gevoel van urgentie is daardoor ook door vele zaken bepaald, niet in het minst door korte termijn behoeften versus de vaak langere termijn behoeften vanuit het perspectief van duurzaamheid. Er zijn bij betrokken partijen ook opvattingen die zijn gevormd door jarenlange ervaringen, ingesleten routines en informele gedragsregels die subtiel vermengd zijn met formele posities en officiële standpunten, en mensen hebben vaak de neiging om probleemopvattingen voor te structureren richting bepaalde oplossingen (Goverde, 2000; Horlings, 2006; Overbeek *et al.*, 2011). Actoren ontwikkelen weerstanden en sociale allergieën. Als gevolg hiervan dragen mensen onbewust wat Pot en Termeer (2010: 15-16) fixaties noemen, waardoor pogingen tot verandering geblokkeerd worden. Het resultaat is dat de behoefte aan verandering onderschreven wordt, maar dat de bereidheid om zelf te veranderen zwak is. Dat komt mede door onzekerheden en vermeende risico's rond de eigen rol en positie (zie ook Figuur 4.3).

Figuur 4.3: Rollen en handelingsruimte

4.4 Slot

Wat brengen al deze nieuwe ideeën, signalen en governance-arrangementen op voor de vermaatschappelijking van natuurbeleid en verduurzaming van handelsketens? Het mag duidelijk zijn dat de ontwikkeling veel onzekerheid met zich meebrengt. Voor een deel zijn dit ook trends die zich voltrekken, waar de actoren aan sleutelen en werken zonder altijd veel invloed te hebben. Ons uitgangspunt was om te kijken naar wat er zich afspeelt in de samenleving, en hierop verder te denken en nieuwe ideeën te verkennen, dus niet terug te grijpen op het bestaande. Dit heeft geleid tot de presentatie van verschillende arrangementen die mogelijk verder ontwikkeld kunnen worden. Wellicht zijn niet alle arrangementen even haalbaar en dat is een kwestie van hoe we dat met zijn allen bekijken en oppakken.

Arrangementen kunnen ook verrassende effecten hebben, en soms zijn ze beperkt maakbaar. Wel kunnen de ideeën die ze vertegenwoordigen richting geven aan het kanaliseren van de ondersteuning die de overheid biedt. We denken dat de argumentatie de komende jaren meer vanuit de maatschappelijk zal komen dan vanuit een vak of discipline. Dat heeft onder meer met ontwikkelingen

in de maatschappij te maken waarin bijvoorbeeld gezag anders wordt opgevat dan voorheen. Meer burgermacht en een sterker middenveld zullen invloed hebben op de manier waarop overheden kunnen, mogen en willen optreden. Wat we zien is dat deze 'niet-overheden' een sterke rol spelen bij het scheppen van condities voor beleid, evenals overheden vaak actief meedoen als deelnemers. De rol van de overheid is dus niet uitgespeeld, het blijft een veelzijdig rol. Het is echter te verwachten dat dat de kwaliteit van de rolinvulling van alle partijen afhankelijk is van het vermogen tot samenwerken en dialoog, onderhandelen en dan knopen doorhakken.

Literatuur

- Alberti A. and Bertucci G. (2006). Replicating Innovations in Governance: An Overview, Innovations in Governance and Public Administration: Replicating what works (UN-DESA).
- Arnouts, RC.M., D.A. Kamphorst, B.J.M. Arts en J.P.M. van Tatenhove (2012). Innovatieve governance-arrangementen voor het groene domein. WOt-werkdocument 306, WOT Natuur en Milieu, Wageningen UR, Wageningen.
- Agentschap NL (2012). Toekomstwaarde nu! De kracht van functiecombinaties (april 2012).
- Arts, B.J.M. (2009). Milieuvraagstukken en mondiale sturing. Over 'oude' en nieuwe governance-arrangementen. In: Breeman, G., H. Goverde, K. Termeer (red). (2009) Governance in de groen blauwe ruimte. Handelingsperspectieven voor landbouw, landschap en water. Van Gorcum, Assen.
- Arts, B. and P. Leroy (2006). Institutional dynamics in environmental governance. Springer, the Netherlands.
- Beck, Ulrich, Anthony Giddens, Scott Lash (2004). Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the modern social order, Polity Press/Blackwell Publishers (eerste uitgave 1994, hier de 2004 uitgave).
- Beunen, R., K. van Assche and M. Duineveld (2012). Performing failure in conservation policy: The implementation of European Union directives in the Netherlands. *Land Use Policy* (online first, oktober, 2012).
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital, in John G. Richardson (ed), *Handbook of Theory and Research in the Sociology of Education*, New York, Greenwald Press.
- Both Ends and Cordaid (2012). Denkend aan duurzaamheid. Zeven visies op groene en eerlijke economieën vanuit het Zuiden.
- Brundtland Commission (1987). Our Common Future, report from the World Commission on Environment and Development, UN.
- Buijs, A., F. Langers, T. Mattijssen en I. Salverda (2012). Draagvlak in de energieke samenleving: van acceptatie naar betrokkenheid en legitimatie. Alterra-rapport 2362, Alterra Wageningen UR
- Dam, R.I. van; Salverda, I.E.; During, R. (2011). Effecten van burgerinitiatieven en de rol van de rijksoverheid. Deel 5 in de reeks Burgers en Landschap. Alterra, Wageningen UR
- Danish Institute for Human Rights (2006). HUMAN RIGHTS COMPLIANCE ASSESSMENT (HRCA) QUICK CHECK. www.mvonederland.nl
- Delina, L.L. (2011). Informational Governance of Climate Change Organisations, Centre for Development Informatics, Institute for Development Policy and Management, SED, University of Manchester.
- FSC, (2012). FSC dispute settlement system, brochure, november 2012.
- Goverde, Henri (2000). Waardeconflicten over rurale ontwikkeling, in Neslissen, Nico, Henri Goverde, Nicolette van Gestel, *Bestuurlijk vermogen*. Uitgeverij Coutinho, Bussum.
- Groot, M. de, I. E. Salverda, R. I. van Dam & J. L.M. Donders (2012). Gedreven streven voor natuur en landschap Over actiegroepen van burgers tegen grote landschappelijke ingrepen. WOt-paper 19, WOT Natuur & Milieu, Wageningen UR, Wageningen.

- Hajer, M. (2003). Policy without polity? Policy analysis and the institutional void, in *Policy Sciences* 36: 175-195. Kluwer Academic Publishers.
- Hajer, M. (2011). De energieke samenleving. Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag.
- Ho, Peter (2007). Embedded Activism and Political Change in a Semiauthoritarian Context, *China Information* 2007 21: 187, Sage Publications. The online version of this article can be found at: <http://cin.sagepub.com/content/21/2/187>
- Homans, G.C. (1954). The cash posters: a study of a group of working girls. In: *American Sociological Review*, 6, 724-733.
- Horlings, I., (2006). Vitale coalities in het landelijk gebied, in Arts, N., R. During en P. van der Jagt (red), *Te Koop en andere ideeën over de inrichting van Nederland*. Alterra Wageningen UR, Wageningen pp.113-120.
- Hospes, O., S. Stattman en S. De Pooter (2009). Groen en geel zien: private partnerschappen voor duurzame productie van soja en palmolie. In: Breeman, G., H. Goverde, K. Termeer (red). (2009) *Governance in de groen blauwe ruimte. Handelingsperspectieven voor landbouw, landschap en water*. Van Gorcum, Assen.
- Innovatienetwerk, Provincie Overijssel, gemeente Tubbergen en Van Paridon en de Groot landschapsarchitecten (2010). *Knooperven. Nieuw leven in het buitengebied*. Het Concept. Atlas, Soest.
- Innovatienetwerk (2011). *Tijdelijke natuur, permanente winst*. Conceptwijzer. Innovatienetwerk, Den Haag.
- Innovatienetwerk (2012). *Waardevol Groen*. Innovatienetwerk, Den Haag.
- Lans, J. van der (2012). *Burgerkracht vraagt om andere instituties*. www.socialevraagstukken.nl
- Leeuw, F.L. (2001). Over de praktische betekenis van sociaal kapitaal, in Vrooman, J.C., *Netwerken en sociaal kapitaal*. Actualiteitencolleges van de Nederlandse Sociologische Vereniging (II). SISWO/NSV-reeks.
- Leroy, P. en J. Gersie (2004). Een historisch tegendraadse ambitie: de vermaatschappelijking van het natuurbeleid in Nederland. In: Overbeek, G. en S. Lijmbach (eds.) (2004) *Medeverantwoordelijkheid voor natuur*. Wageningen Academic Publishers, Wageningen.
- Leroy, P., J. van Tatenhove en B. Arts (2001). Politieke modernisering en beleidsarrangementen: een interpretatiekader voor vernieuwingen in het milieubeleid. *Beleidswetenschap*, 15(3), pp. 209-228
- Loeber, A. (2003). *Inbreken in het gangbare*. Transitie management in de praktijk: de NIDO-benadering, NIDO, Leeuwarden.
- Man, R. de (2010). Land issues in voluntary standards for investments in agriculture. A discussion paper. Submitted to the World bank Annual bank Conference on Land Policy and Administration, Washington, April 26 and 27, 2010.
- Man, R. de (2012). Agricultural commodities that respect land rights and food security. How to include land governance issues in sustainable commodity Standards? Paper prepared for presentation on the Annual World bank Conference on Land and Poverty. Washington DC, April 23-26, 2012.
- Mair, Johanna en Ignasi Marti (2006). *Entrepreneurship in and around institutional voids: a case study from Bangladesh*. IESI Business School, University of Navarra.
- Ministerie van Infrastructuur en Milieu (2012). *Investeren in gebiedsontwikkeling Nieuwe Stijl*. Handreiking voor samenwerking en verdienmodellen, april 2012, Den Haag.

- Ministeries van LNV (Landbouw, Natuurbeheer en Visserij), VROM (Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening en Milieu), V&W (Verkeer- en Waterstaat) en Ontwikkelingssamenwerking (2000). Natuur voor mensen, mensen voor natuur; Nota natuur, bos en landschap in de 21e eeuw, Den Haag.
- Ministerie van Buitenlandse Zaken (2009). Policy Memorandum of the Netherlands on Civil Society Organisations. Cooperation, Customisation and Added Value The Hague, 14 April 2009.
- Ministerie van Buitenlandse Zaken (2011). Van hulp naar investeren. Een overzicht van instrumenten voor een betere ondernemingsklimaat en internationaal ondernemen in ontwikkelingslanden.
- Montvoort, C. van en M. van Twist (2009). Grensvervagingen legitimiteit. Over publiek – private constructies en verbonden verantwoordelijkheden. In: H.P.M. van Duivenboden, E.J.Th. van Hout, C.J. van Montfort en J.C. Vermaas (red.), Verbonden verantwoordelijkheden in het publieke domein. Uitgeverij Lemma BV: Den Haag
- Moons, K. (2011). Groene lobby in politie Den Haag. Vakblad Natuur, bos en landschap. Reportage. <http://edepot.wur.nl/169423>
- MVO platform (2012). Brief aan de Commissie Economische Zaken, Landbouw en Innovatie. Betreft: Algemeen Overleg MVO op 11 april 2012. Amsterdam, 6 april 2012
- Noorman K. J., E.J. Akse en G. de Roo (2011). Energielandschappen, de 3de generatie, provincie Drenthe en Rijksuniversiteit Groningen.
- Nooteboom, B. (2002). Vertrouwen, Academic Service, Schoonhoven/Den Haag, 2002.
- Overbeek, M.M.M. en B. Harms, (2011). Bedrijven aan de slag met natuur. WOT-paper 5, WOT Natuur & Milieu, Wageningen UR, Wageningen.
- Overbeek, M.M.M., R.P.M. de Graaf en T.A. Selnes (2011). Investeren in landschap. Lessen uit de gebiedsprocessen in Amstelland, Binnenveld, Het Groene Woud, Ooijpolder-Groesbeek, LEI-rapport 2011-001, Den Haag.
- PBL (2009). Natuurbalans 2009. Planbureau voor de Leefomgeving, Bilthoven.
- Pot, W.D. en C.J.A.M. Termeer (2010). Op eieren lopen? De grillige dynamiek van de maatschappelijke aandacht voor innovatie veehouderijssystemen in kaart gebracht. Leerstoelgroep Bestuurskunde, Wageningen UR.
- Probos, (2012). Openbare samenvatting - Eindrapport project "Groen goud uit landschapsonderhoud": Haalbaarheid voor een regionale biomassamarkt in het oostelijk deel van Utrecht . Stichting Probos in samenwerking met Borgman Beheer Advies, KandT management, Zilverberg advies en Landschap erfgoed Utrecht. Wageningen.
- Provincie Noord-Brabant (2012). Taskforce samenwerking Brabants bedrijfsleven en natuur <http://www.regionbedrijf.nl> 4 okt., 2012
- RMO [Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling] (2010). Terug naar de basis. Over legitimiteit van maatschappelijke dienstverlening.
- Ruben, R. (2007). Ontwikkeling door samenwerking. Nieuwe allianties op het kruispunt van handels- en hulpketens. Inaugurale rede door Prof. Dr. Ruerd Ruben, Radbaud Universiteit Nijmegen.
- RSPO (2012). Dispute Settlement Facility (DSF) Framework, Terms of Reference, and Protocol January, 2012
- Selnes, T. en M. Aalders (2005). Een kantelende overheid. Debat intensieve veehouderij en de transitie naar duurzame landbouw. LEI Wageningen UR. Den Haag
- Selnes, Trond en Martijn van der Heide (2012). Marktwerking in het natuurbeleid vraagt om een ondernemende overheid, Me Judice, 21 februari 2012.

- SER (2010). Overheid én Markt; Het Resultaat telt! Voorbereiding bepalend voor Succes. Den Haag, SER, Advies 10/01.
- Slobbe, T. van (2012). HOEZO NATUUR - Toekomstverkenning natuurbeleving en -betrokkenheid in Nederland. Stichting wAarde, Beek-Ubbergen.
- Smits, M.J.W. en M.A.H.J. Van Bavel (2004). Mogelijkheden en beperkingen van certificering van natuurbeheer; Een inventarisatie van ideeën en meningen. Den Haag, LEI Wageningen UR. Rapport LEI 6.04.02.
- Smits M.J.W. en T.A. Selnes (2012). Certificering van agrarisch natuurbeheer. Mogelijkheden voor verminderen van controledruk? In: Vullings, L.A.E., Smits, M.J.W., Selnes, T., Salverda, I.E., Dam, R.I. van, Doorn, A.M. van & Boonstra, F.G. Collectief verantwoord? Verkenning van de accountability van collectieve realisatie van doelen binnen het nieuwe GLB. Alterra-rapport 2283. Alterra Wageningen UR, Wageningen.
- Streeck, W. en Ph. Schmitter (red.) (1985). Private Interest Government. Beyond Market and State, Sage, London/Beverly Hills
- Taanman, M. (2012). Exploring the opportunity for a Biomass Dispute Settlement facility Institute of Social Innovation
- Tatenhove, J.P.M. van, Arts, B.J.M. & Leroy, P. (Ed.), (2000). Political Modernization and the Environment. The Renewal of Policy Arrangements. (Environment & Policy 24). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers
- Tennet (2009). Jaarverslag. Tennet, Arnhem.
- Termeer, C.J.A.M. (1998). Netwerksturing: een andere keuze is er niet, in: Brink, A. van den e.a. (red.), Inrichting van de groene ruimte, bestuurlijke dynamiek en interactieve planvorming, PHLO, Wageningen, pp. 15-25
- Trouw (2011). Breng natuur onder in drie reservaten. Trouw Groen. 10 februari 2011.
- Van Duivenboden, H., E. van Hout, C. van Montfoort en J. Vermaas. (2009). Verbonden verantwoordelijkheden in het publieke domein: introductie. In: H.P.M. van Duivenboden, E.J.Th. van Hout, C.J. van Montfort en J.C. Vermaas (red.), Verbonden verantwoordelijkheden in het publieke domein. Uitgeverij Lemma BV: Den Haag
- Vereniging Nederlands Cultuurlandschap (2007). Nederland weer mooi! Deltaplan voor het landschap.
- Vellema, S. (2011). Ketenstandaard niet zaligmakend. Kennis online : Wageningen UR-onderzoek voor LNV, 8 augustus.
- Veld, R.J. in het (2005). Ordelijke chaos noodzaak voor innovatie, in Bestuurskunde, nr. 7/8, december 2005.
- Verburg, R., M.J. Bogaardt, B. Harms en T. Selnes (2013). Beleid voor ecosysteemdiensten. Landenvergelijkende studie. WOT-werkdocument 322, WOT Natuur & Milieu, Wageningen UR, Wageningen.
- Vermeulen, W.J.V., Uitenboogaart, Y., Pesqueira, L.D.L., Metselaar, J. en Kok, M.T.J. (2010). Roles of Governments in Multi-Actor Sustainable Supply Chain Governance Systems and the effectiveness of their interventions. PBL-publicatie nr 500411001, Planbureau voor de Leefomgeving, Bilthoven.
- Visseren-Hamakers, I.J. (2009). Partnerships in biodiversity governance. An assessment of their contributions to halting biodiversity loss. Netherlands Geographical Studies, University Utrecht
- Weterings, R. (2011). Naar een groene economie in een multipolaire wereld'. Powerpoint presentatie: Nationaal Platform RIO+ 20 op 19 september 2011.

WNF market Transformation Initiative (2012). Better production for a living planet. Gland, Switzerland.

Zouwen, M. van der en J.P.M. van Tatenhove (2002). Implementatie van Europees natuurbeleid in Nederland. Planbureaustudies nr.1, Natuurplanbureau vestiging Wageningen [WOT natuur & Milieu], juni 2002.

Zuid Hollands Landschap (2013). Zuid-Hollands Landschap breidt natuurgebied Diefdijk uit met VSB-fonds, <http://www.zuidhollandslandschap.nl>

Bezochte Websites:

www.greenwish.nl
www.stadslableiden.nl
www.sbaw.nl
www.boerenverstand.org.
www.mooivannature.com
www.milkstory.nl
www.bomenvoorkoeien
www.zuivelnatuur.nl
www.nieuwvers.nu
www.duurzameweidezuivel.nl
www.groendichterbij.nl
www.isdenatuurookvanjou.nl
www.keurhout.nl
www.courage2025.nl
www.smartermoney.nl
www.share2start.com
www.nederlandscultuurlandschap.nl
www.ark.eu
www.innovatienetwerk.org
www.waarde.nl
www.wnf.nl
www.groengarantie.nl
www.landal.nl
www.defriesland.nl
www.ing.nl
www.vsbfonds.nl
www.zuidhollandslandschap.nl
www.biodiversiteit.nl/bap
www.demarktplaatsvoorgoededoelen.nl
www.natuurwerk.nl
www.nationaalgroenfonds.nl
www.beleidsimpuls.nl
www.groenegoededoelen.nl
www.natuurcollege.nl
www.buitenplaatsen2012.nl
www.msc.org
www.bonsucro.org.
www.sustainablelivestock.org
www.fsc.org
www.pefc.org
www.utzcertified.org
www.rspo.org
www.maxhavelaar.nl
www.rainforest-alliance.org
www.responsiblesoy.org/
www.asc-aqua.org
www.bothends.org
www.agentschapnl.nl
www.idhsustainabletrade.com
www.yumeko.nl
www.co2operate.nl
www.wakibi.nl
www.1procentclub.nl
www.myworld.nl
www.allegoededoelen.org
www.OneWorld.nl
www.urgenda.nl
www.fondsen.org
www.goedewaar.nl
www.alvarum.com
www.degroenezaak.com
www.hivos.nl
www.iucn.nl
www.ecomagazine.com
www.mvonderland.nl
www.niccd.org
www.rankabrand.nl
www.duurzaambedrijfsleven.nl
www.grensverleggers.nl
www.somo.nl
www.business-standard.com
<http://businesstoday.intoday.in>

Bijlage 1 Scan van initiatieven: op zoek naar vernieuwing – vermaatschappelijking van natuurbeleid & verduurzaming van handelsketens

B1. Vermaatschappelijking van natuurbeleid	57
GreenWish: broedplaats voor vernieuwing	57
Laboratoria voor creativiteit: netwerkorganisaties voor en van burgers	58
Slimme burgerideeën in Gelderland	59
Beursvloer biodiversiteit 2012 en de Zeven Brabantse Groene Afspraken	60
Certificering, gebiedscertificering en ketenbenadering	61
Crowdfunding	63
Ecosysteemdiensten: een omslag in het denken over besluitvorming	64
Krachtige functiecombinaties: gaat eindelijk de schatkamer open?	65
De Vereniging Nederlands Cultuurlandschap: beter met minder	66
Stichting ARK: behoud van natuur en miljarden opbrengst	66
Innovatienetwerk: grensverleggende ontwikkeling	67
De stichting wAarde: denktank voor creatieve kansen	68
Wereld Natuur Fonds: 'inzet op drie zeer grote 'super-reservaten'	68
Partnerschappen bedrijfsleven en natuurorganisaties	69
Projecten VSB-fonds	70
Digitale netwerken	70
De Natuurprijs (Nationaal Groenfonds)	71
Green Deals: de overheid aan zet	71
Beleidsimpuls - Innovaties publieke sector	73
Ronde tafels	73
De Groene11 inmiddels de Groene 15: gezamenlijke natuurlobby	74
Gebiedsontwikkeling 3.0	74
B2. Verduurzaming van productketens: 'voorbij certificering'	75
Keurmerken en Ronde Tafels	75
Keteninitiatieven en intentieverklaringen rondom keurmerken	76
Both Ends: bouwen aan capaciteit	78
Agentschap.NL: intermediair tussen overheid en praktijk	79
Initiatief Duurzame Handel (IDH): opschalen en versnellen van ketens	80
Bedrijfsleven- instrumentarium overheid	82
Wisdom of crowd	83
Burgerinitiatieven	83
Digitale netwerken en koppelaars	84
WNF 'Partnerships voor change'	85
IUCN Business-netwerken	87
Hivos green entrepreneurship	87
Innovatieve relaties beleid en praktijk in het tijdperk van governance: Ecos Magazine	89
Exploiting institutional voids – 'spaces of opportunity'	90
Dispute Resolution Systems	90
Informational governance	91
Rank a brand: koplopers duurzame merken	92
Van micro-financiering tot zelf-financiering: 'Fundefir'	93
Duurzaamheidsdiplomatie	93
Embedded activism: beïnvloeden achter de schermen	94
SOMO: De waakhond en capaciteitsbouwer	94
Het Baobabmodel: palaveren over duurzaamheid	95
NOTS: zelfredzaam ondernemen	95
Het Sustainability Consortium	96
Vereniging Duurzame Beleggingen (VBDO)	96

B1. Vermaatschappelijking van natuurbeleid

GreenWish: broedplaats voor vernieuwing

GreenWish is een netwerkorganisatie die zich richt op bottom-up initiatieven van particulieren en het stimuleren van de belangstelling van de overheid, maatschappelijke organisaties en bedrijven. Samenwerking en leerprocessen staan centraal, gericht op meer maatschappelijk initiatief. GreenWish geeft steun aan particulieren, overheden, maatschappelijke organisaties en bedrijfsleven via adviezen, trainingen, contacten, belangenbehartiging, signalering van trends. Kennis en expertise uit de praktijk is volgens GreenWish een stevige aanjager voor maatschappelijke innovatie. GreenWish is een sociale onderneming zonder winstoogmerk, niet afhankelijk van subsidies en wenst de adviesdiensten toch voor zoveel mogelijk initiatiefnemers en startende sociaal ondernemers te kunnen aanbieden. Daarom werkt GreenWish samen met verschillende partijen die helpen de dienstverlening zo betaalbaar mogelijk te houden of die aanvullend zijn in ons aanbod zoals PriceWaterhouseCoopers, Van Grafhorst Notarissen, het financieringsnetwerk CrowdAboutNow, het crowdfundingbedrijf Share2Start, het digitaal televisiekanaal Duurzaam24.tv en het onafhankelijke duurzaamheidsonderneming Nudge. De onderstaande initiatieven (Tabel B1.1) zijn een greep uit de lijst met initiatieven die onder op de website van Greenwish staan vermeld. Ook hebben we de website van verschillende initiatieven benut.

Tabel B1.1: Initiatieven via GreenWish (www.greenwish.nl; website bezocht: najaar 2012).

Initiatief	Wat & waarom	Wie & hoe
Aardekinderen (NME)	Dit initiatief verzorgt activiteiten voor kinderen in de natuur, om hiermee hun bewustzijn te vergroten voor duurzaamheid, de natuur en zorg voor de aarde.	Het initiatief in de omgeving van Deventer is opgericht door twee particulieren. Het draait met vrijwilligers die kinderen laten kennismaken met natuur.
Burgerbosje	Dit initiatief nodigt burgers uit om een eigen bosje te planten met als doel bij te dragen aan de toename van het areaal bos in Nederland, en de eigen verantwoordelijkheid bij burgers voor de leefomgeving te bevorderen.	Het initiatief is ondergebracht in een stichting, Stichting Boargerbosje. Initiatiefnemers (burgers, overheden en bedrijven) worden uitgenodigd zich te groeperen, en kunnen zich aanmelden via de website, waarna ze begeleiding krijgen bij het realiseren van een burgerbosje.
De kleine tuinman www.dekleinetuinman.nl	Dit initiatief is erop gericht om kinderen natuurlijke speelplekken te bieden, voor een beter contact met de natuur en opdat kinderen het contact met de natuur niet verliezen.	Dit initiatief in Overijssel werd genomen door een particulier, die een plek biedt waar kinderen 'natuurlijk' kunnen komen spelen en ontdekken, op afspraak, ook voor groepen en onderwijs.
Bella Plant/ project landschappen www.bellaplant.nl	Dit initiatief is erop gericht om overal in Nederland (bakken met) eetbare planten, bloemen en kruiden in bermen en plantsoenen te plaatsen, zodat mensen weer in de leefomgeving kunnen gaan oogsten.	Initiatief van een tuinster in de omgeving van Alkmaar. Het initiatief en de ideeën daarachter worden via een website gepromoot, men verzorgt workshops en verkoopt bijvoorbeeld zadenmengsels.
IJsselboomgaarden www.ijsselboomgaarden.nl	De Deventer Stichting IJsselboomgaarden in Overijssel heeft tot doel om hoogstamfruitboomgaarden in de IJsselstreek te behouden en richt zich op het ontwikkelen en stimuleren van de ontwikkeling van economische functies bij eigenaren om het beheer te financieren.	Deze stichting houdt zich bezig met beheer van oude IJsselboomgaarden, richt zich op betrokkenheid van eigenaren van boomgaarden bij beheer van de omgeving en biedt ondersteuning aan eigenaren en beheerders.

Initiatief	Wat & waarom	Wie & hoe
Landschapsfonds Noabers van Zudert	Dit initiatief zet zich in voor beheer en behoud van het (dorps)-landschap, om de natuur en landschapskwaliteit te verbeteren en het verantwoordelijkheidsgevoel van dorpsbewoners hiervoor te vergroten.	In de omgeving van Steenwijkerland (Overijssel), draagt de stichting . Noabers van Zudert sinds 2005 zorg voor behoud en herstel van het authentieke dorpslandschap, o.a. door gezamenlijk beheer.
Levend Landschap	Het initiatief Levend Landschap wil energieën in het landschap zichtbaar maken die een rol spelen bij het welzijn van de mens, om hiermee een bijdrage te leveren aan de leefomgeving.	De initiatiefnemers, omgeving Maastricht, streven ernaar om energieën in het landschap zichtbaar te maken in een rapportage, die meegenomen kan worden bij ruimtelijke ordening.
NATnl	De stichting nat.nl wil mensen in aanraking brengen met de natte habitats in Nederland, met als doel duurzaam gedrag te stimuleren.	De stichting samen met andere organisaties en vanuit verschillende disciplines aandacht vestigen op het natte Nederlandse landschap.
Natuur zie je Zo	Natuur zie je zo is een project waarin verschillende activiteiten voor natuurbeleving worden opgezet, om kinderen meer bewust te maken van de natuur	Het idee is uitgegroeid tot een project, waarin met deelname van 18 basisscholen in Zuid-Holland (Gouda) activiteiten zijn ondernomen met betrekking tot natuurbeleving.
Natuurbegraafplaatsen	Dit initiatief wil natuurbegraafplaatsen in iedere provincie in Nederland mogelijk maken. Natuurbegraafplaatsen zijn begraafplaatsen waarbij het lichaam wordt teruggegeven aan de natuur, op milieu vriendelijke wijze.	Het initiatief is gericht op het verspreiden van het gedachtegoed, advies en ondersteuning bij het ontwikkelen, ontwerpen en realiseren van natuurbegraafplaatsen.
NatuurSUPER	Dit initiatief wil een tijdelijke invulling van braakliggende terreinen. In dit geval werd de tijdelijke invulling een natuur - moestuin.	Dit is een experiment met het concept tijdelijke natuur in Geldrop-Mierlo, Noord-Brabant. Het terrein kreeg bestemming tijdelijke natuur.
Oerkids	Oerkids is een kamp voor kinderen, waarin ze overleven onder primitieve omstandigheden, onder professionele begeleiding, met aandacht voor natuurbeleving en duurzaamheid.	Dit initiatief wordt georganiseerd door stichting MeeMaken. Oerkids is een kamp waarin kinderen drie dagen onder professionele begeleiding primitieve omstandigheden leven.
Smaak te Pakken	Het initiatief De Smaak te Pakken maakt kinderen bewust van de relatie tussen gezonde voeding, natuur en zichzelf.	Het team van de Smaak te Pakken ontwikkelt lesprogramma's voor scholen en kinderopvang en organiseert kookactiviteiten met kinderen.
Trees for Grannies	Dit initiatief wil bomen rond bejaardentehuizen planten, met als doel meer groen voor bejaarden te realiseren.	Het initiatief werkt aan het verbeteren van groenvoorzieningen om zorglocaties, o.a. door middel van dialoog met de gemeente.
Zo binnen zo buiten	Initiatief voor wandel coaching in de natuur, waarin therapie wordt gecombineerd met wandeling door de natuur. De natuur als spiegel dient als spiegel voor het innerlijke groeiproces.	Een bedrijf voor wandelcoaching. De wandelingen vinden plaats in de Millingerwaard, tussen Arnhem en Nijmegen

Laboratoria voor creativiteit: netwerkorganisaties voor en van burgers

Er zijn vele netwerkorganisaties die op een vergelijkbare manier als Greenwish werken en langs die weg burgers, organisaties en initiatieven ondersteunen. Dit zijn broedplaatsen voor vernieuwing en ze werken verbindend. Ze zorgen vaak voor een verdere ontwikkeling van de initiatieven en projecten. We noemen dit laboratoria voor creativiteit en Tabel B1.2 bevat enkele voorbeelden.

Tabel B1.2: Laboratoria voor creativiteit (diverse websites; voorjaar 2013).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Samen maken we de stad (www.samenmakenwedestad.nl)	Samen maken we de Stad is een 'ideeënmakelaar', met als doel om initiatieven en ideeën van burgers, organisaties en gemeente bij elkaar te brengen.	Het initiatief is van de gemeente Zwolle en krijgt vorm samen met bedrijfsleven, instellingen en verenigingen. Het initiatief bemiddelt tussen mensen met ideeën en verbindende organisaties.
Het Stadslab (www.stadslableiden.nl)	Het Stadslab Leiden is een atelier van inwoners van Leiden met als doel de stad 'steeds leuker' (innovatiever, cultureler, spannender en bruisender) te maken.	Een grote groep betrokken en creatieve inwoners met meer dan 70 actieve leden, die op projectmatige basis werken aan het uitvoeren van ideeën. Stichting die draait op sponsors en aandeelhouders.
Sbaw www.sbaw.nl	SBAW ondersteunt initiatieven in de (stads)wijken, met als doel te werken aan een stad waarin iedereen zich thuis voelt.	Het initiatief in Rotterdam ondersteunt initiatieven in de wijken bij het opzetten en inrichten van een organisatie, via cultuurscouts.
Groen Dichterbij www.groendichterbij.nl	Groen dichterbij heeft als doel om natuur en mensen dichterbij elkaar te brengen. Groen Dichterbij ondersteunt en versterkt de groeiende beweging van mensen die samen aan de slag gaan met de aanleg van groenvoorzieningen in hun directe leefomgeving.	IVN, Oranje Fonds, Buurtlink.nl en SME Advies, zijn met ruimhartige steun van de Nationale Postcode Loterij, het project Groen Dichterbij gestart. Mensen kunnen hun project aanmelden. Groen Dichterbij loonprojecten krijgen financiële ondersteuning en dienen als stimulans voor anderen om zelf aan de slag te gaan.
Stichting Vernieuwing Gelders Vallei	SVGW werkt aan de bijzondere landschappelijke, cultuur-historische en natuurlijke waarden en de veelheid van agrarische bedrijvigheid in de Gelderse Vallei en Eemland.	Projectbureau SVGW werkt samen met provincies Utrecht en Gelderland en gebiedspartners. Ambities voor vier jaar zijn verwoord in vier programma's over thema's als duurzaam ondernemen.

Slimme burgerideeën in Gelderland

De provincie Gelderland zocht in het kader van een nieuwe beleidsagenda inspiratie bij de burgers van Gelderland, en nodigde inwoners van Gelderland uit om met creatieve slimme ideeën te komen om de natuur te beheren en financieren. Burgers zijn uitgenodigd om hun ideeën te plaatsen op de tijdelijke website: www.isdenatuurookvanjou.nl. Uit de 50 initiatieven die geplaatst zijn gaat de provincie er een aantal in de praktijk brengen via pilot projecten. Dit initiatief van de provincie Gelderland is ingegeven door de nieuwe koers in het natuurbeleid vanaf 2010 en het streven naar meer eigenaarschap van burgers bij natuur. Vergelijkbare wensen zijn er bij andere provincies, maar deze worden (vooralsnog) niet langs een digitale weg vormgeven. In Tabel B1.3 staat een greep uit de ideeën die de burgers in Gelderland hebben geopperd.

Tabel B1.3: (Enkele) Initiatieven en ideeën van [isdenatuurookvanjou.nl](http://www.isdenatuurookvanjou.nl)? (www.provinciegelderland.nl; website bezocht najaar 2012).

Initiatief/ Idee	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Aantal natuur-beheerders van 565 naar 1	Het idee is om samenwerking van natuurbeheerders te stimuleren. Wanneer organisaties, boeren en particulieren samen het beheer regelen, kan het grootschaliger en goedkoper worden.	Samenwerking van terreinbeheerders, particulieren en boeren kan een stimulans krijgen door een oproep te plaatsen en een dialoog hierover op te starten.
Ondernemerschap in de zorg in combinatie met landschap	Het stimuleren van combinaties tussen zorg en natuur bij zorg- ondernemers door provincie en gemeenten kan voordelen opleveren voor zowel patiënten als landschap.	Stimuleren van ondernemers die zorg willen bieden in het groen kunnen, bijvoorbeeld vergunning voor zorgaccommodaties koppelen aan bijdrage aan beheer van het omringende landschap/ natuur.
Aanleg meer klompenpaden	Een oproep voor aanleg van meer klompenpaden in het buitengebied; dat zijn cultuurhistorische paden in het landschap	Klompenpaden worden vaak aangelegd door Stichting landschapsbeheer Nederland samen met bewoners en agrariërs.

Initiatief/ Idee	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Beheer door burgers en bewoners	Oproep om het beheer van het landschap en natuur meer door burgers te laten uitvoeren.	Burgers en bewoners kunnen beheer zelf ter hand nemen, onder begeleiding en facilitering voor kennis en deskundigheid.
Landbouwgronden openstellen	Geen landbouwgrond meer onttrekken voor natuur. Combineren van voedselproductie met landschapswaarden en openstelling.	Door middel van het maken van afspraken met agrariërs kan openstelling van landbouwgronden worden gerealiseerd.
Concentratie bezoek op bepaalde gebieden	Het concentreren van onderhoud van natuur op bepaalde gebieden en het bezoeken van natuur op andere kan een kostenbesparing in het natuurbeleid.	Het voorstel is om in bepaalde natuurgebieden geen beheer en onderhoud meer te plegen en andere gebieden voor toegankelijkheid in te richten.
Kostenplaatje natuur	Het idee is om inzichtelijk te maken wat natuur opbrengt zodat hiervoor betaald kan worden.	Door ecosysteemdiensten en natuur te waarderen en hiervoor te betalen kan natuur op andere wijze worden gefinancierd.
Niets doen	De natuur gewoon haar gang laten gaan en niet meer beheren.	Kosten besparen door natuur niet meer te beheren.
Bekostigen van natuur uit WOZ	Gemeenten kunnen een deel van de WOZ terug laten vloeien naar natuur en landschap.	Toepassing van de WOZ waarde van huizen op woningen in de natuurlijke omgeving.
Collectieven voor beheer	Gebieden met verschillende gebruikers, zoals watersporters, honden wandelaars, sporters, boeren, jagers gezamenlijk beheren.	Mensen organiseren in een collectief dat de verantwoordelijkheid krijgt voor beheer omgeving van natuur.
Producten innen uit natuur	Mensen een eigen voordeel te geven als ze meewerken aan beheer van natuurgebieden, zoals hout uit bos.	Organiseren met vrijwilligers, die 's avonds het hout meenemen naar huis.
Mobiliseer nieuwe groepen voor beheer	Zet mensen zonder verplichtingen of lidmaatschap van een organisatie in om natuur te beheren in plaats van natuurbeheerders, om hiermee kosten te besparen.	Vrijwilligers mobiliseren en samenbrengen door een website (waar je kunt inschrijven voor een actie), zodat deze mensen geen lid hoeven te worden van een organisatie.
Adopteer een stuk natuur	Een burger krijgt een stuk natuur van de provincie in beheer om kosten te besparen.	Burgers of bedrijven, evt. met een tegenprestatie voor de adoptie, bijvoorbeeld gebruik van de natuur een aantal keer per jaar.
Vereniging van natuureigenaren	Idee is om mensen die gezamenlijk nabij een natuurgebied of park wonen (vergelijk Knooperf) zich te laten verenigen, en een bedrag te laten betalen, waaruit ze beheer betalen.	Mensen met eigendom van natuur of landschap verenigen, zoals in een vereniging van huiseigenaren.

Beursvloer biodiversiteit 2012 en de Zeven Brabantse Groene Afspraken

De hal van het Provinciehuis in 's-Hertogenbosch was 25 januari 2012 omgetoverd tot een beursvloer biodiversiteit, met als thema: 'Gezond van Brabantse grond'. Zo'n 400 deelnemers namen hieraan deel. ECNC-European Centre for Nature Conservation organiseerde de beursvloer in opdracht van de provincie Noord-Brabant en de Brabantse Taskforce Biodiversiteit. Doel is het verbinden van ecologie en economie, en daarbij af zien te komen van de klassieke tegenstelling dat natuur en milieu geld kosten, en economie geld oplevert. Noord-Brabant heeft de ambitie om voorop te lopen als regio op het vlak van praktische afspraken tussen partijen om gezamenlijk biodiversiteit, gezondheid en duurzame voeding te promoten. De beursvloer resulteerde in 50 matches tussen partijen uit natuur- en groenbeheer, de voedsel- en landbouwketen en de gezondheidszorg. De inzet is dat hieruit afspraken voortkomen waarvan uiteindelijk de Brabantse natuur en samenleving profiteren. De Agenda van Brabant en het bestuursakkoord 'Tien voor Brabant' vragen om nieuwe allianties. Er zijn zeven Brabantse Groene Afspraken ondertekend (zie www.biodiversiteitbrabant.nl) (Tabel B1.4).

Tabel B1.4: Zeven Brabantse Groene Afspraken (www.biodiversiteitbrabant.nl; website bezocht najaar 2012).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Met zorg groen recreëren	Samenwerking voor een betere landschappelijke inpassing van de drie groepsaccommodaties in de natuurlijke omgeving. Doel is het beter benutten van de natuurlijke omgeving ten bate van het welzijn en de gezondheid van de zorgbehoevende gasten.	Drie groepsaccommodaties, verenigd in Zorgvakanties Zuid-Nederland en de Provinciale Raad Gezondheid, ondersteunen elkaar, bijv. door informatie te delen en netwerken te koppelen, om de aanpak breder te verspreiden en succesfactoren uit te dragen.
Natuurleerpad tussen twee natuurspeelleertuinen	Realisatie van een verbinding/natuurspeelleertuin tussen twee scholen, via een natuur-leer-pad; via een foto- en zoektocht voeren kinderen opdrachten uit en doen informatie op over de hen omringende natuur. Ambitie: natuurspeelleertuin inpassen in het onderwijs via het ontwikkelen van lespakketten en leskisten.	De partijen Basisschool Pieter Wijten Waalwijk; Basisschool Juliana van Stolberg Waalwijk; Service-instituut VIBA-Expo. Service-instituut VIBA-Expo zet expertise in bij vergroening en zorgt VIBA-Expo voor het uitdragen, certificeren en verder inpassen en uitbouwen van bereikte resultaten in het Brabantse concept 'Frisse Scholen'.
Meer Kempische Heideschappen voor meer biodiversiteit	Behoud en versterking van het zeldzame landbouwhuisdierras het Kempische Heideschaap om de lokale economie een duurzaam impuls te geven.	Samenwerking tussen verschillende gemeenten, waterschap, Staatsbosbeheer, enkele schaapskudden en bedrijven. Lamsvlees als herkenbaar en onderscheidend streekproduct vermarkten in de regio onder het merk 'Kempen Lam'.
Gezonde en veilige school methode in het kader van 'Concept Frisse Scholen'	Invulling geven aan het educatieve gedeelte van het concept 'Frisse Scholen'. Een en ander zal geïntegreerd worden in de 'Gezonde en veilige school methode'.	De partijen zijn. Service-instituut VIBA-Expo en GGD Midden-Brabant. VIBA-Expo zorgt voor het uitdragen, certificeren en verder ontwikkelen.
Educatief en Eetbaar Groen	Tuinen vormen een integraal onderdeel van het interactieve lesprogramma van de scholen. Eerste tuin die in april 2012 gerealiseerd gaat worden is bij het Jacob Roelantlyceum te Boxtel. Doel is kinderen met in contact te brengen met hun leefomgeving.	De partijen, o.a. IVN Consulentenschap Brabant; Imagro; Fontys lerarenopleiding; Groene kenniscorporatie/CAH Almere; Gemeente Boxtel; Brabants Landschap, ontwikkelen samen met gemeenten en middelbare scholen, biodiverse en eetbare tuinen nabij schoollocaties.
Boer en Bij	Speciale inzet voor het verbeteren van de leefomgeving van de bijen in de Provincie Noord-Brabant in 2012: het Jaar van de Bij. Intentie is om zich in te spannen om de agrarische biodiversiteit te versterken en jongeren meer te betrekken.	Partijen, o.a. Bijenhoudersvereniging NBV Oirschot – De Beerzen; Aardbeienteler St. Michielsgestel; ZLTO en Stuurgroep Landbouw Innovatie Brabant, zoeken opties om condities voor bijen te verbeteren en af te stemmen op versterking van de bij.
BiodiversiteitsBomen voor Basisscholen	Promoten dat basisscholen minimaal 2 Biodiversiteitsbomen planten op schoolplein en/of in de schooltuin. Kinderen leren waarom juist hun inzet voor biodiversiteit zo belangrijk is.	Partijen: Stichting Nationale Boomfeestdag; Boomkwekerij Ebben en OGGU-biologische frisdrank. Noord-Brabant wordt de pilot voor verspreiding over basisscholen in heel Nederland.

Certificering, gebiedscertificering en ketenbenadering

In de zuivelsector zijn er veel initiatieven voor verduurzaming van de ketens waarbij marktwerking het mechanisme is, die functioneren als coalities tussen agrarische natuurbeheerders en marktpartijen. Hierbij worden de zorg voor natuur en landschap opgenomen in een keurmerk voor duurzame zuivel, waardoor de zorg voor natuur en landschap wordt betaald via de inkomsten van het product. In de tabel geven we een aantal voorbeelden aan. O.a. door de nieuwe voorstellen van de EU Commissie (voor het POP) kan certificering een nieuwe rol komen te spelen voor natuurbeheer. De essentie is dat er in de lidstaten straks drie organen zijn voor de organisatie en management van EU steun: een Managing Authority; een geaccrediteerd betaalorgaan; en een certificeringorgaan. Een belangrijke vraag is of groepen boeren bijvoorbeeld, gecertificeerd kan worden. Vroeger werd natuurbeheer

vooral gedaan door terreinbeherende organisaties als Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en de Provinciale Landschappen certificering van natuurbeheer (Smits en Van Bavel, 2004). Met de omslag naar meer natuurbeheer door particulieren (agrariërs en andere private grondbezitters), wordt de groep groter en meer divers. Certificering kan meerdere doelen hebben: kwaliteitsborging, marktwerking of deregulering zijn. Een basisidee is dat zelfregulerende mechanismen ingezet kunnen worden om minder maar betere controle te realiseren (Tabel B1.5).

Tabel B1.5: Ketenbenadering/ certificering (diverse websites bezocht najaar 2012)

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
De Stichting Certificering SNL	Een subsidiestelsel Natuur en Landschap (SNL) met gebruik van certificaten. Doel is dat beheerders minder gegevens hoeven te overleggen bij aanvraag van subsidie. Ook is er een vergoeding beschikbaar voor interne monitoring.	De provincies 2010 en de Stichting Certificering SNL is een onafhankelijk instituut dat de certificaten uitreikt (secretariaat door DLG). Natuurbeheerders kunnen een certificaat krijgen wanneer zij voldoen aan eisen uit het kwaliteitshandboek.
Pilot De vereniging Noordelijke Friese Wouden (NFW)	Een van vier pilots in het kader van de hervormingen van het GLB. Bedoeling is opties te verkennen voor boerencollectieven om zelf sturing te geven aan het leveren van bovenwettelijke, maatschappelijke diensten op gebiedsniveau. NFW experimenteert met certificering.	Er zijn vijf certificaten, bijvoorbeeld voor behoud van cultuurlandschap, milieuverbetering of biodiversiteit en weidevogels. Dit zijn <i>geen</i> certificaten in de zin van een keurmerk, maar in de zin van een pakket te leveren diensten. Certificaathouders krijgen controle van schouwcommissies op naleving van de regels.
Kringloopkompas/ caring dairy	Met een kringloopkompas kunnen melkveehouders inzichtelijk maken wat de foodprint is van hun landbouwpraktijk, met o.a. aandacht voor biodiversiteit en landschap.	Cono kaasmakers is een coöperatie van Nederlandse melkveehouders die hoogwaardige melkproducten afzet. Cono ontwikkelt het Kringloopkompas i.s.m. het Caring dairy programma van Ben & Jerry's ijs.
Kringloopcertificaat	Boerenverstand lanceert kringloopcertificaten, met aandacht voor o.a. biodiversiteit en landschap, voor melkveehouders. Deze certificaten werden als eerste uitgereikt aan melkveehouders in vijf provincies in het kader van programma Duurzaam Boer Blijven.	Boerenverstand is een consultancy die zich bezig houdt met duurzame melkveehouderij (www.boerenverstand.org). De certificaten, die gelanceerd werden in april 2012, zullen ook in het kader van GLB geldig zijn.
Duurzame weidezuivel	Duurzame weidezuivel is een initiatief in de zuivelindustrie om samen met boeren tot duurzame zuivelproducten te komen, met als doel een goed milieu, dierenwelzijn en lekkere zuivelproducten.	Het initiatief werd gelanceerd in 2011 door twee kleine spelers in de zuivelindustrie, de Natuurhoeve en Lebo Kaas. Instrumenten om tot verduurzaming te komen zijn het Kringloopkompas en Koekompas.
Mooi van nature (www.mooivannature.com)	Mooi van Nature is een initiatief over duurzame voeding, waarbij de natuur als de essentie van eten wordt gezien. Het gaat om het promoten van voedsel zonder verspilling (zero waste) en wil mensen in contact brengen met eten en de natuur en tot duurzame keuzes inspireren.	Mooi van Nature initieert projecten, producten en workshops voor allerlei sectoren: de culturele sector, de agrarische sector, educatie, catering, restaurants, supermarkten, voedselindustrie en het bedrijfsleven. Rode draad in al deze opdrachtgevers is de belangstelling voor verduurzaming.
De Milk Story www.milkstory.nl	Een online platform voor dialoog over de verduurzaming van de zuivelsector, met aandacht voor de maatschappelijke kanten van de productie en consumptie van zuivel.	Initiatiefnemers Friesland Campina en Het Portaal roepen consumenten, melkveehouders, kennisinstellingen, bedrijfsleven, overheid en belangenorganisaties op om bij te dragen aan dialoog.
Plant je voort www.bomenvoorkoeien.nl	De campagne Plant je Voort was tot 2012 de opvolger van de campagne Bomen voor Koeien. Verkoop van certificaten om dieren, planten en landschap beter te maken, meer zoals vroeger.	Een publiekscampagne van de Stichting wAarde. Voor 10 euro wordt een inheems boom in het Hollandse landschap geplant, waar koeien mee blij worden. In totaal zijn 95.000 bomen geplant.

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
ZuivelNatuur®	Dit initiatief wordt de productie van melk gecombineerd met natuurbeheer. Het initiatief heeft tot doel om natuurbeheer en commerciële melkveehouderij te integreren. Melkvee graast in natuurgebieden van Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten en de zuivel wordt geleverd aan de markt.	Het initiatief is van melkveehouders Nico Verduin en Henk de Lange en Innovatiestichting Courage. Er werd een samenwerkingsovereenkomst gesloten met Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, La Place Restaurants en Rouveen Kaasspecialiteiten.
NIEUWVERS http://www.nieuwers	Het initiatief is een beweging voor 'nieuw eten' en ondersteunt ondernemers die dit willen vormgeven: producenten die eten maken of willen maken op een manier die vriendelijk is voor dier, mens en milieu (o.a. aandacht voor landschap en biodiversiteit). Het initiatief verbindt consumenten, producenten, verwerkers en verkopers.	NieuwVers is een netwerk van aangesloten producenten en (micro) initiatieven, met een blog en acties. Met inventieve acties probeert men deze producten 'door het kanaal trekken' (volksmarketing). Voorbeelden: Goede Vissers (vissers die werken met korte ketens i.p.v. een certificaat) en 'Buitengewone varkens' (varkens die worden gehouden op natuurterreinen).
Gebiedscoöperatie Oregional	Initiatief gericht op duurzame regionale voeding, ambachtelijke productie en milieuvriendelijk omdat er geen lange transporten nodig zijn. Het geldt dat de producten opbrengen wordt geïnvesteerd in natuur en landschap in de regio.	Certificaat voor eerlijke voeding met o.a. een indicator natuur en landschap vanuit een coöperatie van boeren in de regio Arnhem/ Nijmegen. Men verkoopt aan o.a. zorginstellingen en cateraars.
De melkveehouder als biobankier "Dairy Stewardship Council"	(Fictieve) ontwikkeling van een certificaat voor biodiversiteitsbehoud in de zuivelketen, vergelijkbaar met labels als FSC en MSC. Het initiatief biedt een alternatief om de rol van melkveehouders als beheerders van natuur en landschap te organiseren.	Het samenwerkingsverband bestaat uit de stichting Courage en een aantal melkveehouders. In plaats van overheidssturing met subsidies voor beheer, stellen ze een marktmodel voor, waarin ketenpartners samen verantwoordelijk zijn.
Keurhout: Toezicht op toezicht door beoordeling van systemen www.keurhout.nl	Keurhout toetst certificaten voor duurzaam bosbeheer op duurzaamheid of op legale herkomst, afgegeven voor specifieke bosgebieden en hun verwerkingsketen in productielanden. Het is een onafhankelijke beoordelaar van certificaten en systemen die op vrijwillige basis aan haar worden voorgelegd en is niet op voorhand voor of tegen een specifiek certificaat/systeem.	Keurhout is opgericht door het bedrijfsleven, vakbonden en overheid en valt sinds 2010 onder de onafhankelijke certificerende instantie SKH. Keurhout toetst uitsluitend certificaten die gebaseerd zijn op een landen-, regionale of internationale standaard. De Koninklijke Vereniging Van Nederlandse Houtondernemingen faciliteert en treedt op als Management Autoriteit.
CertiQ Verhandelbare Garanties van Oorsprong	Het initiatief certificeert energie die wordt opgewekt uit duurzame bronnen (zon, water, wind en biomassa). Deze zijn in Nederland het enige geldige bewijs dat energie duurzaam is opgewekt. Certificaten verhandelbaar binnen Europa.	Het initiatief is onderdeel van elektriciteitstransporteur TenneT en is door de overheid (EL&I) aangewezen om Garanties van Oorsprong te verstrekken. CertiQ onderdeel van Association of Issuing Bodies (AIB), bestaand uit Europese garantiebeheer instanties.

Crowdfunding

"Vele kleintjes maken één grote", dat is het principe van crowdfunding. Door mensen vanuit en via het eigen netwerk te vragen om per persoon een klein bedrag te investeren (of schenken) kan (een deel van) de benodigde investering bij elkaar worden gebracht. De participanten krijgen een certificaat of contract waarin staat of en op welke termijn en voorwaarden het geld wordt terugbetaald, of er rente over wordt betaald etc. De toename van Internet en (andere) social media maakt het mogelijk om veel sneller grotere netwerken op te bouwen en in te schakelen. Er ontstaan in snel tempo steeds meer websites die er speciaal op gericht zijn om deze vorm van financiering te ondersteunen. De website www.smartermoney.nl van CrowdAboutNow oprichter Gijsbert Koren geeft een uitgebreid overzicht van verschillende vormen en sites, waarvan wij er enkele laten zien (Tabel B1.6).

Tabel B1.6: Crowdfunding www.smartermoney.nl, website bezocht najaar 2012).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Geefgeld	Geefgeld gaat om "gewone" donaties waarbij meestal gebruik gemaakt wordt van virale netwerken om donaties te verwerven en dat het niet gaat om donaties aan grote organisaties, maar aan kleine, persoonsgebonden projecten.	Gaat om de relatie tussen gever en ontvanger, eventueel via intermediairs. De gever wordt meestal gedurende de looptijd van het project op de hoogte gehouden van voortgang en resultaat. Voorbeelden: Microgiving.com; 1%club; PIFworld.
Leengeld	Van Leengeld zijn vele varianten in omloop. Veel voorkomend is een "veilingmodel" waarbij de geldvrager een verzoek publiceert en geldverstrekkers een "bod" kunnen uitbrengen van een bedrag tegen een bepaalde rente. Het brengt geldvrager en verstrekker bij elkaar zonder tussenkomst van gevestigde banken of andere financiële instellingen.	In Nederland zien we vaak het model dat de geldvrager een verzoek plaatst met vaste voorwaarden voor terugbetaling, qua periode of geboden rente/ rendement. Voorbeelden: Crowdfunder, Share2Start en GeldvoorElkaar. Het kan ook via risicodragende participaties, zonder garantie van terugbetaling, bij succes wordt meegedeeld in de winst.
Supportmodel	Het supportmodel is een vorm van voorfinanciering. De geldvrager presenteert een project of product dat hij/zij wil realiseren en vraagt daar geld voor. De geldverstrekker krijgt geen geld terug, maar krijgt in plaats daarvan een vergoeding in natura.	De vergoeding kan een product zijn, zoals een CD, of de 'wiskundige dobbelsteen' bij <i>Kickstarter</i> , een van de meest succesvolle crowdfunding platforms ter wereld. Het kunnen ook waardebonnen zijn of een belevenis-beloning.
Share to start	Share 2 start is een platform dat duurzame en innovatieve starters helpt bij het ophalen van financiering bij de crowd. Naast crowdfunding is er mogelijkheid tot crowdsourcing en co-creatie.	Share2start – Crowdfunding platform voor innovatieve en duurzame ondernemingen en starters werkt via een platform waarbij worden projecten met verschillende financieringsmogelijkheden ondersteund.

Ecosysteemdiensten: een omslag in het denken over besluitvorming

Ecosysteemdiensten (ESD) beginnen nu langzamerhand een belangrijk beleidsthema te worden. Dat komt mede door het Actieplan van de EU-biodiversiteitsstrategie. ESD wordt gezien als een nieuwe manier om duurzaamheid te bevorderen, hoewel de neiging om te focussen op de geldwaarde van een bepaalde dienst (bijvoorbeeld houtopbrengst van een bos). De toekomst moet uitwijzen of we beter in staat zullen zijn om te focussen op gestapelde duurzame diensten (zoals habitatrijkdom bewaren, selectief kappen met herbeplanting, oog op kringloop- en bodemfuncties). Het kabinet zet nu in op het creëren van markten voor ESD zoals CO₂ opslag, waterberging, recreatie en gezondheid die de natuur momenteel vaak nog gratis ter beschikking stelt aan de maatschappij en waar nodig komt er stimulerende wet- en regelgeving, bijvoorbeeld om innovaties en marktwerking voor ecosysteemdiensten mogelijk te maken (Verburg *et al.*, (2013). Het ministerie van EL&I is nu leidend met betrekking tot de ESD, en ESD kunnen een rol spelen binnen initiatieven als MIRT, gebiedsgerichte projecten en programma's, Topsectorenbeleid, Green deals, de Intentieverklaring van IUCN en VNO/NCW, het Interdepartementale Programma Biobased Economy en het fiscale instrument Groen Lenen. Het programma «Natuurlijk! Ondernemen» dat nu in voorbereiding is kan ook veel gaan betekenen. Tabel B1.7 bevat enkele initiatieven die op de agenda staan. Waar niet anders is vermeld, komen de initiatieven uit: Verburg *et al.* (2013).

Tabel B1.7 Ecosysteemdiensten (Verburg *et al.*, 2013).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
ESD in de topsectorenagenda's	Door het voortbouwen op bestaande initiatieven en netwerken kan het gedachtegoed van ESD zich verder ontwikkelen en kunnen markten gecreëerd worden.	Het kabinet werkt, samen met het bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties, kennisinstellingen en andere overheden, aan het in kaart brengen van kansen en belemmeringen.
ESD in de Green Deals	Uitwerking van een Green Deal: een icoonproject per topsector en icoonprojecten in rijksprioritaire gebieden als mainports en brainports en het Deltaprogramma.	De deelnemers per topsector of gebied trekken dit initiatief en zij zetten netwerken, kennis, procesgeld en communicatiemiddelen in.

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
ESD Impact Assessments	Een initiatief met als doel inzicht te bieden in de afhankelijkheid van natuurlijke hulpbronnen, natuur en biodiversiteit door de topsectoren.	De topsectoren zelf zullen dit initiatief uitvoeren door middel van onderzoek.
ESD Best Practices	Kennisuitwisseling van best practices om de potentie van ESD te optimaliseren.	Conferentie met gerenommeerde sprekers, ambtelijke uitwisselingsprogramma's en gebruik van sociale netwerken.
Groen lenen	Met het fiscale instrumentarium zoals de faciliteiten voor groen lenen en de Natuurschoonwet worden private investeringen in natuur en landschap gestimuleerd.	Het initiatief voor Groen lenen ligt bij de overheid maar de discussie loopt met andere partijen.
Energielandschappen	Uitwerken van het concept van energielandschappen om een bijdrage te leveren aan de vergroening van de Nederlandse energievoorziening. Inspiratie uit het boek 'Energielandschappen, de 3de generatie' van Noorman, Akse en De Roo (2011).	De auteurs beschrijven de zoektocht naar een duurzame energiehuishouding en de rol van ruimte daarin: de Grounds for Change-aanpak. Het boek is een uitgave van de provincie Drenthe en de Rijksuniversiteit Groningen.
Het programma «Natuurlijk! Ondernemen»	Dit programma is in voorbereiding. Dit innovatieprogramma richt zich op renderende investeringen in natuur en biodiversiteit die tegelijkertijd bijdragen aan het vestigingsklimaat en de concurrentiepositie van Nederland.	Het gaat om duurzaam ondernemen in de brede zin, van verduurzaming van bedrijfsprocessen op een wijze die het beslag op natuurlijke hulpbronnen vermindert, tot fysieke investeringen in natuur op een bedrijfsterrein.
Oogstbaar landschap	Dit initiatief is gericht op de ontwikkeling van de Bio Based Economy en de kansen daarvan voor het landschap. Biomassa die vrijkomt bij het beheer en onderhoud van het landschap vertegenwoordigt een waarde die het onderhoud ten goed kan komen.	Het project Oogstbaar landschap werd uitgevoerd door Debets bv, ROiD en Aves-Tura. Na afronding van het project gaat men door met studiebijeenkomsten. Initiatief is onderdeel van het programma Leren voor Duurzaam ondernemen (Agentschap NL).
Groen goed uit landschapsonderhoud	Onderzoek naar de haalbaarheid van een regionale markt voor biomassa in de provincie Utrecht. De studie laat zien dat hout uit onderhoud van natuur en landschap benut kan worden voor energie.	Project werd uitgevoerd door Landschap Erfgoed Utrecht, Borgman Beheer Advies bv, stichting Probos, KandT management en Zilverberg advies (Probos, 2012).

Krachtige functiecombinaties: gaat eindelijk de schatkamer open?

Het motto voor *Toekomstwaarde nu! De kracht van functiecombinaties* (april 2012) is dat functiecombinaties het best bewaarde geheim is van de economie en samenleving. Kansen zouden heel lang voor het oprapen zijn maar waren niet rendabel. De schatkamer gaat slechts langzaam open maar onder druk van de economische malaise worden nieuwe combinaties misschien wel rendabel? Het principe van functiecombinaties is dat ze meerwaarde leveren tegen minder kosten. Ze moeten bij elkaar passen en elkaar versterken, en de kosten worden gedeeld door het delen van dezelfde grond, infrastructuur, gebouwen of apparatuur. In Tabel B1.8 presenteren we enkele initiatieven uit de publicatie van Agentschap NL van april 2012.

Tabel B1.8: Krachtige functiecombinaties (Agentschap NL, 2012)

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Self Supporting River System IJsseldelta (SSRS) www.innoverenmetwater.nl	Het doel is om de rivierdelta zelfsturend te maken: betaalbaar, betrouwbaar en duurzaam. Men zoekt combinaties van sedimentbeheer, biomassa, recreatie, energiewinning, metaalwinning uit historisch belast slib, boeren met water en natuur en de waterboerderij.	Het beheer van natte netwerken is een kerntaak van het rijk, maar is door de bezuinigingen onder druk gekomen. Rijkswaterstaat sluit allianties met verschillende partijen in het areaal van rivieren en kanalen. SSRS brengt kapitaal, producten en markten beter in beeld en stimuleert samenwerking.

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Energieweg Avenhorn www.roadenergysystems.nl	Een woon-zorgcomplex krijgt warmte en koude uit asfalt voor CO ₂ reductie. Toepassing van een Road Energy System (RES) in het wegdek, waarmee alle ruimtes duurzaam worden verwarmd en gekoeld door zonne-energie en warmte-koudeopslag.	De betrokken partijen zijn Woningbouwcoöperatie Intermaris Hoeksteen, Zorginstelling Wilgaerde, Gemeente Koggenland, CO ₂ Servicepunt provincie Noord Holland en Ooms Avenhorn Groep, Schouten Techniek.
Coöperatie TexelEnergie	Texelaars willen een eigen energiebedrijf. Doel is in de eerste plaats financiële rendementen op het eiland te houden. Het andere motief was duurzaamheid. Men neemt genoeg met minder dan de 15% rendement dan de reguliere energiebedrijven vragen bij een duurzaam energieproject.	Betrokken partijen zijn de bewoners van Texel; aandeelcertificaten zijn in het bezit van de leden van de coöperatie. Texel Energie richt zich op inkoop, verkoop en productie van duurzame stroom, gas en warmte. Iedereen in Nederland kan zich aansluiten bij TexelEnergie.

De Vereniging Nederlands Cultuurlandschap: beter met minder

Deze vereniging staat voor het zichtbaar houden van de agrarische cultuurgeschiedenis. Deze vereniging wenst een rijk geschakeerd en per streek verschillend cultuurlandschap in heel Nederland, buiten de steden en de natuurgebieden. Een landschap van deze tijd, met respect voor het verleden en voor de mensen die daar nu werken, wonen en recreëren. VNC vindt dat Nederland als vruchtbare delta de morele plicht heeft een aanzienlijk deel van haar voedselproductie op eigen grondgebied te produceren. Deze agrarische productielandschappen moeten ruimte bieden aan ook andere functies zoals cultuurhistorie, landschapsschoon, recreatie en biodiversiteit. VNC ziet dat er 'beleid en regels werden gemaakt, nota's geschreven en termen bedacht, maar er wordt bitter weinig gerealiseerd, en de achteruitgang is alleen afgeremd, niet gekeerd' (Tabel B1.9).

Tabel B1.9: Vereniging Nederlands Cultuurlandschap. (www.nederlandscultuurlandschap.nl, website bezocht voorjaar 2013).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Deltaplan voor het landschap	Planmatige aanpak van het landschapsherstel in Nederland, zoals in Belvédère-gebieden en Nationale Landschappen. Het Deltaplan wil in eerste instantie in deze specifieke gebieden de algemene basiskwaliteit leveren. In Nationale Landschappen levert ze de landschappelijke basiskwaliteit. Het Deltaplan het hele Nederlandse grondgebied, behoudens de aangekochte natuurgebieden en de steden (Vereniging Nederlands Cultuurlandschap, 2007).	VNC ziet de oplossing als even simpel als makkelijk: "Als we boeren een markt-conforme prijs bieden, kunnen zij hun oude taak van beheerder van het land blijven uitoefenen. Het maakt de zakelijke boer van tegenwoordig namelijk vaak niet uit wat hij produceert" VNC schat de waarde van een waardevol landschap op 600 miljoen euro per jaar. In dit bedrag is naast de aanleg van een grote hoeveelheid landschapselementen, tevens de aanleg van 50.000 kilometer wandel-, fiets- en kanoroutes opgenomen

Stichting ARK: behoud van natuur en miljarden opbrengst

Stichting ARK is een innovatieve natuurorganisatie die wil laten zien hoe maatschappelijke veranderingen kan leiden tot nieuwe kansen voor natuur en landschap. De stichting stimuleert mensen om die kansen te pakken, vanuit de overtuiging dat meer ruimte voor de natuur in ons denken en handelen de kwaliteit van leven vergroot. De Stichting ARK werkt zonder structurele overheids gelden. Inkomsten komen vooral uit opdrachten en projecten. ARK ziet vrij toegankelijke natuur als spannend, goed voor de gezondheid en uiteenlopende activiteiten, maar staat ook voor uitgestrekte, robuuste en dynamische natuurgebieden, waarin natuurlijke processen hun gang mogen gaan. Grote natuurgebieden kunnen miljarden aan inkomsten genereren en bieden kansen voor ruimtelijke ontwikkeling. Nieuwe, innovatieve, voorbeeldprojecten worden indien nodig bekostigd met gelden van fondsen en de Nationale Postcodeloterij. Sinds 1996 is ARK een van de inmiddels 81 goede doelen van de Postcode Loterij en ontvangt jaarlijks een half miljoen Euro (www.ark.eu) (Tabel B1.10).

Tabel B1.10 Projecten Stichting ARK (o.a.) (www.ark.eu, website bezocht najaar 2012)

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Missing Lynx	Stichting Ark werkt aan het verbinden van natuurgebieden, om zo toe te werken naar 'echte' wildernis', en complete ecosystemen, om zo soorten als lynx, wilde kat weer terug te kunnen krijgen in Nederland.	Stichting Ark werkt hieraan samen met partners in verschillende gebieden, zoals Drielandenpark, Kempenbroek en Grensmaas.
De Zandmotor	Het project de Zandmotor onderzoekt de mogelijkheden van kustontwikkeling, waarbij optimaal gebruik gemaakt wordt van natuurlijke krachten. Deze innovatieve manier van kustontwikkeling schept extra ruimte voor natuur en recreatie.	De Zandmotor is een project van de provincie Zuid-Holland en Rijkswaterstaat. WNF en ARK adviseren de provincie. Zuid-Hollands Landschap voert het beheer uit. Verder wordt nauw samengewerkt met Hoogheemraadschap van Delfland en duinwaterbedrijf Dunea.
Jeugd en natuur	Stichting Ark werkt aan draagvlak voor natuur door zich te richten op jeugd. Stichting ARK verzorgt o.a. wilderniservaringen en buitenlessen voor kinderen op hun eigen terreinen.	De stichting geeft buitenlessen aan jeugd op haar eigen voorbeeldterreinen en bijvoorbeeld dWaallessen in de Gelderse uiterwaarden voor schoolklassen.
Klimaatbuffers	Klimaatbuffers zijn gebieden waar natuurlijke processen de ruimte krijgen, waardoor ze diverse functies vervullen, economisch, leefklimaat, veiligheid en natuur (www.klimaatbuffers.nl).	Stichting ARK neemt deel aan de coalitie klimaatbuffers, met Vogelbescherming, Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, De 12 Landschappen, WNF en Waddenvereniging. De coalitie wordt mede gefinancierd door het Ministerie van Infrastructuur en Milieu.

Innovatienetwerk: grensverleggende ontwikkeling

InnovatieNetwerk is een stichting die voor grensverleggende vernieuwingen in landbouw, agrobusiness, voeding en groene ruimte staat. Het gaat om innovaties gericht op duurzame ontwikkeling en met een focus op de langere termijn. Deze grensverleggende vernieuwingen probeert InnovatieNetwerk in gang te zetten door het ontwikkelen van baanbrekende concepten die, eenmaal in praktijk gebracht, zorgen voor ingrijpende veranderingen. InnovatieNetwerk is ingesteld door het ministerie van EL&I (nu EZ) en is ook gelieerd aan dit ministerie, maar vervult haar taken vanuit een onafhankelijke positie, aangestuurd door het bestuur (www.innovatienetwerk.org) (Tabel B1.11).

Tabel B1.11: Concepten van het Innovatienetwerk voor natuur (www.innovatienetwerk.org, website bezocht najaar 2012).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Knooperven	Een Knooperf is een concept waarbij nieuwe bewoners van het buitengebied zorg dragen voor landschapsbeheer. Bewoners hebben er hun eigen woning en delen er een gemeenschappelijk erf. Ze zorgen gezamenlijk voor onderhoud, versterking en beheer van beplantingen en publiek toegankelijke routes in het omliggende landschap (Innovatienetwerk <i>et al.</i> , 2010).	Het concept werd ontwikkeld door een architectenbureau, Innovatienetwerk, de provincie Overijssel en de gemeente Tubbergen. In deze constellatie vindt vanaf 2009 de ontwikkeling van een pilot plaats, Knooperf De Veldboer in de gemeente Tubbergen. Het pilot-erf wordt door de gemeente aangekocht en ontwikkeld. In 2012 zijn de eerste opties op de kavels een feit.
Tijdelijke natuur	De kern van Tijdelijke natuur is de mogelijkheid om een ontheffing aan te vragen die de mogelijkheid biedt om tijdelijk natuur de kans te geven zich te ontwikkelen, bijvoorbeeld op leegstaande bedrijventerreinen. Dit biedt met name kansen aan pionier-soorten (Innovatienetwerk 2011)	Ontwikkeling van het concept Tijdelijke natuur vindt plaats sinds 2006 in samenwerking tussen het toenmalige Ministerie van LNV, InnovatieNetwerk, ARK en bureau Stroming. Inmiddels is het op verschillende plekken in de praktijk gebracht.
Groengarantie	Met groengarantie kan een bindend contract worden opgesteld tussen twee partijen over de omgeving, bijvoorbeeld huizenbezitters die graag hun omgeving groen willen	De koper van de garantie kan een huiseigenaar, belangenvereniging, terreinbeherende organisatie, bedrijf of projectontwikkelaar zijn. De partij die de

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
	houden. Verkopers worden door het vestigen van een Groengarantie gehouden aan het (nalaten van) een actie of een handeling, bijvoorbeeld het niet bebouwen van een stuk groen, of juist het aanleggen van groen (www.groengarantie.nl).	vergoeding ontvangt, de verkoper, is altijd een grondeigenaar: agrariërs, gemeenten, terrein beherende organisaties, projectontwikkelaars of andere partijen kunnen een Groengarantie verkopen.
Waardevol groen	Een boek over waardevolle bijdragen van burgers en bedrijven aan groen in Nederland. Zeventien portretten van bijzondere eigenaren en hun natuur, ruim honderd ideeën om geld te verdienen met groen en advies voor overheden om hun beleidsinstrumenten te verbeteren (Innovatienetwerk, 2012).	Particuliere natuureigenaren, zowel burgers als bedrijven, laten in inspirerende bijdragen zien hoe ze geld verdienen met natuur en landschap. Een in 2012 herdrukt boek met nieuwe verdienmodellen en alternatieve vormen van financiering van aanleg en beheer van natuur.

De stichting wAarde: denktank voor creatieve kansen

De Stichting wAarde uit Beek-Ubbergen is een denktank binnen de natuur- en milieubeweging die zich richt op visies, strategische interventies en inspirerende handelingsperspectieven. Door het aanwenden van de kwaliteiten en mogelijkheden van natuur en milieu wil de stichting op creatieve wijze in spelen op maatschappelijke thema's. Centraal staat het op een positieve manier onder de aandacht brengen van natuur en milieu. Daarnaast het voorzien van een verrassende invalshoek op de aanpak van maatschappelijke problemen. wAarde is de landelijke denktank voor groene vraagstukken en deze stichting betoogt dat een nieuwe visie nodig is om het debat over natuur niet te verlammen (www.waarde.nl) (Tabel B1.12).

Tabel B1.12: Projecten van de Stichting wAarde (www.waarde.nl; website bezocht najaar 2012).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
De wAardebon	Instellingen die inburgeringscursussen verzorgen kunnen kosteloos gebruik maken van de wAardebon. Doel is dat nieuwe burgers een band opbouwen met Nederland en de natuur, net alleen met het hoofd maar ook met hart en handen.	Project vindt plaats in Samenwerking met Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, IVN e.a.. Zij stellen gidsen beschikbaar die op maat georganiseerde excursies in een natuurgebied in eigen regio begeleiden.
Toekomstverkenning natuurbeleving en -betrokkenheid in Nederland	wAarde waarschuwt tegen natuurvervaging. Beleving als dragende kracht voor natuurbeleid verdwijnt. Vooral voor jongeren is buiten zijn niet meer noodzakelijk om van natuur te genieten. "Bijna niets in onze omgeving is meer puur natuurlijk. Alles - de groenten die we eten, het landschap, het klimaat - is technisch, chemisch of virtueel gemanipuleerd. Dat veroorzaakt een evolutie in de aard van genieten van de natuur.	wAarde denkt dat natuurbeleid op termijn thuishoort bij een ministerie als Volksgezondheid. "Natuurbehoud moet een maatschappelijk doel worden, waar de samenleving en de individuele burger zelf verantwoordelijkheid voor hebben." 'Natuurorganisaties moeten een dienende rol gaan spelen. Voorlopig zijn ze echter ook nog nodig als waakhond voor het overheidsbeleid, dat drastisch zal moeten veranderen' (Slobbe, 2012).

Wereld Natuur Fonds: 'inzet op drie zeer grote 'super-reservaten'

De voorzitter van het WNF presenteerde in 2011 in de Tweede Kamer het plan om de Nederlandse natuur minder te versnipperen in kleine natuurgebiedjes en stelt voor om drie grote super-reservaten in te stellen. WNF wil af van de polarisatie en negatieve imago van natuurbeleid, door meer nadruk te leggen op de waardering en het gebruik van natuur en minder op de intrinsieke ecologische waarde (Trouw, 2011) (Tabel B1.13).

Tabel B1.13: WNF: inzet op drie super-reservaten (Trouw, 2011).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Superreservaten: Plan voor een Nieuwe Natuur	WNF stelt voor om te kiezen voor drie grote natuurgebieden in Nederland: Deltapark (de Zeeuwse delta en het revierenlandschap), Duinpark (de	De overheid komt meer op afstand te staan door minder geld en regels. De drie reservaten zouden elk een eigen beheerder moeten krijgen, naar voorbeeld

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
	kuststrook) en de Veluwe (gekoppeld aan de Oostvaardersplassen en het Duitse Reichswald). Dit past bij de positie van Nederland als internationaal knooppunt.	van de Britse National Trust. Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten buigen zich over een nieuwe organisatie .

Partnerschappen bedrijfsleven en natuurorganisaties

Vanuit het bedrijfsleven en (natuur)organisaties wordt op allerlei manieren toenadering gezocht, bijvoorbeeld met betrekking tot sponsoring, financiering of expertise uitwisseling. In Tabel B1.14 staan enkele voorbeelden van zulke partnerschappen die via de internet search zijn gevonden.

Tabel B1.14: Partnerschappen tussen bedrijfsleven en natuurorganisaties (diverse websites, bezocht najaar 2012).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Natuurcollectief	Zorgverzekeraar werkt samen met verschillende natuur organisaties samen in het natuurcollectief. Het gezamenlijke doel is ervoor zorgen dat meer mensen actief en dichtbij huis van de natuur kunnen blijven genieten (www.defriesland.nl). De Friesland doet een donatie aan de aangesloten organisaties.	Deelnemende organisaties: It Fryske Gea, Drents Landschap Waddenvereniging, Landschap Noord-Holland, Flevolandschap, Landschap Overijssel, Zuid-Hollands Landschap en het Groninger Landschap. Leden van deze organisaties die zich via het collectief bij de Friesland Zorgverzekeraar verzekeren, ontvangen kortingen.
Streekfonds en streekrekening	In Nederland functioneren verschillende streekfondsen, waaruit natuur en landschapszorg wordt gefinancierd in een streek. De fondsen worden veelal gevuld door rente van de Rabobank streekrekening, die bedrijven of organisaties kunnen openen.	Streekfondsen komen tot stand door een samenwerking van de Rabobank en de 12 Landschappen. Ze dragen bij aan financiering van het landschap door de oprichting van diversie streekfondsen en daaraan gekoppelde streekrekeningen in Nederland.
Ontdek wat groen kan doen	Onder het motto 'Ontdek wat groen kan doen' nodigen Landal GreenParks en Natuurmonumenten mensen uit voor natuurbeleving op en rondom de Landal vakantieparken, o.a. met excursies en educatie voor jeugd.	Voor leden van Natuurmonumenten doet Landal GreenParks regelmatig aanbiedingen, zoals kortingen of exclusieve arrangementen. Per boeking gaat er 5 euro naar Natuurmonumenten (www.landal.nl)
E-Pact, Samen Sterk voor Natuur, Milieu en Economie in de Eemsdelta	Convenant voor bescherming van de natuurlijke omgeving in en rond de Waddenzee en de Eemsdelta. Met intenties t.a.v. onder andere de techniek van de energiecentrales, CO ₂ reductie, emissies, de vaargeul, havenuitbreiding en natuurherstel en de energietransitie.	Deelnemers zijn Nuon, RWE, Groningen Seaports en plaatselijke en regionale milieuorganisaties. De samenwerking heeft geleid tot een intentieverklaring op zeven thema's op 21 juni 2009 en een vervolg in 2011.
Abonnementen Flora en Fauna databank Tennet	Bedrijven kunnen een abonnement nemen op de Nationale Databank Flora en Fauna, in het kader van MVO. Een voorbeeld is Tennet, die bij de aanleg van verbindingen in het energietransportnet rekening wil kunnen houden met planten- en diersoorten (Tennet, 2009).	Tennet is een belangrijke marktfacilitator in de geliberaliseerde energiemarkt. Tennet was een van de eerste bedrijven met een abonnement op de Nationale Databank Flora en Fauna. Andere bedrijven met een abonnement zijn Prorail en Gasunie.
Sponsoring Natuurmonumenten en ING	De ING is sinds 1995 als sponsor aan Natuurmonumenten verbonden en heeft bijgedragen aan o.a.: het Klimaatbos in Flevoland (2008), natuureiland Tiengemeten, en andere projecten die het vergroten van de aaneengesloten natuur in Nederland ten doel hebben. Van 2012 tot 2014 steunt ING natuurherstel van Natuurmonumenten in het Beekbergerwoud (www.ing.nl).	ING geeft een jaarlijkse vaste bijdrage aan Natuurmonumenten. Een particulier kan via een rentepuntensysteem dat gekoppeld is aan een spaarrekening, kortingen krijgen op bijv. het lidmaatschap van Natuurmonumenten. Ook kan een particulier rentepunt inzetten voor het planten van bomen, met als plan het planten van 10.000 bomen voor 2015.

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Task Force Samenwerking Brabants bedrijfsleven en natuur	Om samenwerking tot stand te brengen tussen de natuur en het Brabantse bedrijfsleven hebben De Sociaal-Economische Raad (SER) Brabant en de provincie een taskforce in het leven geroepen. De taskforce is een voortvloeisel van het advies 'Economie en natuur samen slimmer verbinden' van SER Brabant.	Diverse SER-leden gaan deel uitmaken van de taskforce. De provincie levert een kwartiermaker en ondersteuning. De opdracht van de taskforce is om in de komende vier maanden kansrijke situaties aan te boren waarbij ondernemers bereid zijn om te investeren in natuur en landschap (Provincie Noord-Brabant 2012).

Projecten VSB-fonds

Het VSB fonds geeft inkomsten uit zijn vermogen een maatschappelijke bestemming. Het fonds is bekend van kunst en cultuur maar ondersteunt ook projecten met betrekking tot natuur of milieu of combinaties. We laten enkele projecten zien die de afgelopen jaren door het VSB-fonds zijn gefinancierd (Tabel B1.15).

Tabel B1.15: Projecten VSB fonds (www.vsbfonds.nl, website bezocht najaar2012).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Holland opera 2011. Opera in de natuur	Holland Opera wil een breed publiek laten kennismaken met een spannende mix tussen opera, cultureel erfgoed en natuur. De opera The Tempest wordt uitgevoerd op het fort Rhijnauwen, dat speciaal voor deze gelegenheid voor het publiek is opengesteld. De voorstelling vindt plaats in 2011.	Jonge musici en dansers krijgen de kans om ervaring op te doen. Uit onderzoek blijkt dat een groot deel van het publiek nooit eerder een opera bezocht. Een groot aantal bezoekers gaat daarna naar het theater. The Tempest werd door 7.091 bezoekers bezocht.
Drents Plateau Samen het Drents erfgoed koesteren	Geopark de Hondsrug brengt de geschiedenis van het gebied de Hondsrug weer tot leven. Er ligt een schat aan verhalen, van de hunebedbouwers tot de soldaten van Napoleon. Geopark wil de verhaallijnen verbinden met producten en activiteiten.	Geopark organiseert allerlei activiteiten zoals cursussen voor de Drentse bevolking, de opleiding van gidsen en het samenstellen van routes. Bij dit initiatief werken tal van organisaties samen met elkaar en met bewoners.
VSBfonds en het Zuid-Hollands Landschap	Project voor grondverwerving en ontwikkeling van nieuwe natuur om de verschillende gebieden met elkaar te verbinden, zodat een aaneengesloten natuurgebied ontstaat.	De samenwerking tussen het VSBfonds en het Zuid-Hollands Landschap is in 2008 gestart. Een project is gericht op natuurontwikkeling langs de Diefdijk bij Leerdam.

Digitale netwerken

Er is een aantal digitale netwerken, waar mensen samen digitaal uitwisselen over natuurprojecten, of partijen gekoppeld kunnen worden, onderling of met hulpbronnen. De informatie hieronder (Tabel B1.16) is afkomstig van de websites.

Tabel B1.16: Digitale netwerken (diverse websites; bezocht najaar 2012)

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
IdealenKompas www.idealenkompas.nl	Idealenkompas is een online wegwijzer voor goede ideeën, die ideeën koppelt aan de juiste organisaties en personen, die een maatschappelijk initiatief steunen met betaald of onbetaald advies.	Deze wegwijzer matcht initiatiefnemers met potentiële financiers, maatschappelijke organisaties, (semi)overheden, bedrijven, zzp-ers e.a.
CrowdAboutNow www.crowdaboutnow.com	CrowdAboutNow financiert ondernemingen uit hun eigen netwerk en helpt ondernemers een financiële campagne te voeren.	De site stelt ondernemers in staat om hun netwerk met kleine bedragen te laten investeren in hun bedrijf (netwerkfinanciering).
Biodiversiteit.nl www.biodiversiteit.nl/bap	Dit is een site van o.a. de rijksoverheid waar mensen een biodiversiteitsactieplan kunnen uploaden.	Samenwerking rijksoverheid, provincies Zuid-Holland en Noord-Brabant en enkele gemeenten en adviesbureaus (2009).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Marktplaats www.demarktplaatsvoorgoededoelen.nl	Website waarop mensen hun goede doel of initiatief gratis op kunnen plaatsen en zo hun kans vergroten op contact met mensen en organisaties die willen helpen.	Een initiatief van marketing- en communicatieadviesbureau Sympassion in Beek, Zuid-Limburg dat zich richt op maatschappelijk betrokken organisaties.
Natuurwerk www.natuurwerk.nl	Natuurwerk is een website die tussen aanbieders en vragers bemiddelt in groen vrijwilligerswerk.	De site wordt beheerd door IVN consulentenschap Utrecht en koppelt aanbieders en vragers.

De Natuurprijs (Nationaal Groenfonds)

De Natuurprijs van het Nationaal Groenfonds wordt jaarlijks georganiseerd. Het thema van de Nationaal Groenfonds Natuurprijs 2012 was 'Welkom in de natuur'. Projecten die bezoekers op een bijzondere wijze verwelkomen in de natuur konden inschrijven. Uit de 52 inzendingen werden tien projecten genomineerd. Daaruit heeft de jury de winnaars van 2012 gekozen. Op donderdag 29 november 2012 is de Nationaal Groenfonds Natuurprijs 2012 uitgereikt (www.nationaalgroenfonds.nl) (Tabel B1.17).

Tabel B1.17: De Natuurprijs: de eerste drie prijswinnaars 2012. (www.nationaalgroenfonds.nl, website bezocht december 2012)

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
De Dierenzoeker	Met de Dierenzoeker kunnen kinderen eenvoudig via internet uitvinden hoe een dier heet.	Dit initiatief is een samenwerking tussen Naturalis Biodiversity Center en Het Klokhuis.
WaddenWerkWeekend	Een groep jonge vrijwilligers van de Waddenvereniging organiseert een actief weekend in de natuur op Terschelling. Het probleem van de stijgende hoeveelheden plastic op zee en strand staat centraal.	Het WaddenWerkWeekend is in vijf jaar uitgegroeid tot een evenement waar jaarlijks ruim 200 mensen zich inzetten voor een mooiere en schonere Terschellinger kustlijn.
Bloemenplukbon	Een bon om langs de openbare weg op het Walcherse platteland bloemranden in te zaaien. De bloemranden zijn te zien in de zomermaanden langs de akkers aan de openbare weg.	Initiatief van de Agrarische Natuurvereniging Natuurlijk Walcheren. Veel bewoners en toeristen genieten hiervan en plukken graag een boeket bloemen. Hiervoor worden de bloemplukbonnen verkocht.

Green Deals: de overheid aan zet

Met Green Deals wenst de Rijksoverheid andere partijen 'een zetje in de goede richting te geven'. De overheid zelf wil bijdragen door zaken als aanpassingen van wet- en regelgeving, het ondersteunen van afzetmarkten voor nieuwe technologieën; het stimuleren van goede samenwerkingsverbanden en het verbeteren van de toegang tot de kapitaalmarkt. Doel is om stappen te zetten naar een duurzame economie, met projecten die zichzelf terugverdienen. De komende jaren zal het kabinet Green Deals blijven sluiten met de samenleving. Elke deal bevat een concreet resultaat, de inzet van het bedrijfsleven, overheden en kennisinstellingen (Tabel B1.18).

Tabel 1.18: Green Deals (www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/duurzame-economie/green-deal) bezocht najaar 2012)

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
PPS Biodiversiteit en Economie	Vorming van een publiek-private uitvoeringsorganisatie door het bedrijfsleven, natuurorganisaties en de rijksoverheid, om het advies van de Taskforce Biodiversiteit en Hulpbronnen vervolg te geven. Uitvoering vindt plaats op basis van een overeengekomen meerjarenprogramma.	Betrokkenen zijn de Taskforce Biodiversiteit en Natuurlijke Hulpbronnen en het Platform Biodiversiteit en Bedrijfsleven. De overheid zorgt voor o.a. ondersteuning van de uitvoeringsagenda en personele ondersteuning van het secretariaat van het Platform.
Alliantie Tijdelijke Natuur	In vijf projecten doen bedrijven, rijk en natuurorganisaties ervaring op met tijdelijke natuur. Tijdelijke natuur voorkomt dat spontaan	Havenschap Delfzijl/Eemshaven, Haven Amsterdam, Roelofs Zandwinning, De 12Landschappen, Cascade Vereniging

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
	ontstane natuur op braakliggende gronden op grond van natuurregelgeving (economische) ontwikkeling onmogelijk maakt.	zand- en grindproducenten en De Vlinderstichting werken aan een definitieve beleidslijn en overgangsrecht wet Tijdelijke Natuur.
Nuttige toepassing resthout	Nuttige toepassing van resthout in de emballage- en palletindustrie, bedoeld om verspilling tegen te gaan. Schoon resthout wordt als vervanging voor gas ingezet in bedrijfsprocessen.	Samenwerking van Pallet Kisten Fabriek (PKF) B.V., Emballage- en Palletindustrievereniging (EPV) en Platform Hout (PHN). Overheid zorgt voor vergunningverlening, onderzoek en voorlichting.
Maximalisatie veenvervangers	Verantwoorde winning van veen, om winning zonder schade aan milieu en biodiversiteit te realiseren. Gebieden met veel biodiversiteit uitsluiten van winning. Veenvervangers worden gepromoot als commercieel aantrekkelijk alternatief.	Van Iersel, Attero, Bruins & Kwast, Den Ouden Groep, Branche Vereniging Organische Reststoffen. Het rijk zorgt voor onderzoek en beleid biobased economy, duurzaam inkopen, en de andere overheden hebben een inspanningsverplichting.
Olifantsgras op Schiphol	Op natuurlijke wijze verstoring van luchtvaart door ganzen tegengaan, op een diervriendelijke werkwijze. Alternatieve beplantingen zoals olifantsgras rond de luchthaven worden als biobrandstof benut.	Deelnemers zijn de boeren rond Schiphol (Miscanthusgroep), de Schiphol Group en Wageningen UR. De overheid is betrokken bij monitoring, de inzet van ruilgronden en facilitering.
Biomimicry	Bedrijven, kennisinstellingen en overheden zetten samen de natuur in als inspiratiebron voor innovaties. Men wil de kennisinfrastructuur rond Biomimicry in Nederland versterken en icoonprojecten realiseren tussen 2012 en 2015. De initiatiefnemer is Stichting BiomimicryNL.	Consortium: TU Delft, BELW advies BV, draaijer+partners B.V., Brainport Industries Coöperatie U.A., FastFact, Interface Nederland b.v. Het Rijk bevordert koppeling aan topsectoren, biedt personele capaciteit, financiële bijdrage voor onderzoek en startkapitaal.
Biodiversiteits+label	Ondernemers, maatschappelijke organisaties, rijks en provincies zetten zich in voor de ontwikkeling van een verdienmodel voor (agro)biodiversiteit, waarbij men de kosten voor biodiversiteitsvriendelijke producten kan doorberekenen, zodat agrarische ondernemers een hogere prijs voor biodiversiteitsvriendelijke producten ontvangen.	Dit initiatief is een onderdeel van innovatiecontract AgroFood. Betrokken zijn o.a. Kruidenier Groep BV, NAJK, CREM, SMK, Vogelbescherming Nederland, de rijksoverheid en provincies. De overheid zet kennis en een inkomenssubsidie in voor ecologisch beheer van landbouwgrond.
Producerende landschap	Het agrarisch bedrijfsleven, natuurbeheerders en het rijk ontwikkelen constructies voor ontwikkeling en beheer van biodiversiteit die de landbouwstructuur en het beheer van natuur en landschap versterken.	Staatsbosbeheer en LTO Nederland staan centraal in dit initiatief. Het Rijk pakt knelpunten op in wet- en regelgeving, en zorgt voor kennisontwikkeling en –verspreiding en procesondersteuning.
Samen ondernemen in landbouw en natuur in Het groene Woud en de Kempen-Meierij:	Biologische agrariërs maken afspraken met natuurbeheerders en overheden (rijk en provincie Noord-Brabant). Centraal staat het zoeken naar verdergaande en nieuwe vormen van samenwerking tussen boeren en terreinbeherende organisaties in de regio met als doel bedrijfsmatig voordeel voor agrariërs en terreinbeheerders te combineren met een beter natuurbeheer.	Betrokken zijn Staatsbosbeheer Regio Zuid, Natuurmonumenten Midden-Brabant, Brabants Landschap, Biologische Producenten-coöperatie Kempen-Meierij, AVN Het Groene Woud, Brabantse Milieufederatie, Provincie Noord-Brabant. Het Rijk zorgt voor procesondersteuning en werkt aan kansen en het wegnemen van belemmeringen vanuit de wetgeving.
Het landgoedbedrijf	Het versterken van maatschappelijk ondernemerschap landgoederen om beter te kunnen aansluiten op de behoeften in de moderne samenleving voor betere en passende instrumenten. Men investeert in een actieve dialoog.	Initiatiefgroep Het Landgoedbedrijf: landgoedeigenaren, overheden en kennisinstellingen praten over ondernemingsruimte en het ontwikkelen van instrumenten. Rijk zorgt voor ondersteuning van gesprekken, doorontwikkeling van instrumenten en masterclasses.
Biodiversiteit Oosterschelde	Dit initiatief gaat om het doorlaten van zoet, nutriëntenrijk water, dat de biodiversiteit en natuur en positie van de schelpdiersector	Producentenorganisatie van de Nederlandse Mosselcultuur, de Vereniging voor de Mosselhandelaren, de Nederlandse

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
	versterkt. Visserijondernemers, natuurorganisaties en overheden zetten zich gezamenlijk in voor een doorlaatmiddel. Men zoekt naar goede oplossingen voor de inlaat van zoet, nutriëntrijk water in Oosterschelde als proefproject voor natuur en schelpdierensector.	Oestervereniging, Stichting Ark, de Vereniging Natuurmonumenten, Sportvisserij Zuidwest Nederland, de gemeente Reimerswaal, Nationaal Park Oosterschelde en de Provincie Zeeland. Rijk zorgt voor de kennis, vergunningverlening, cofinancieringsmogelijkheden.

Beleidsimpuls - Innovaties publieke sector

Beleidsimpuls is een portal over vernieuwing in de publieke sector. Innovaties en inspirerende projecten bij overheden en maatschappelijke organisaties worden kort besproken. Ook gaat Beleidsimpuls in op creatieve technieken. Beleidsimpuls is een initiatief van Symbio6: een bureau voor vernieuwing, gespecialiseerd in creatief denken, verandermanagement en alliantie management. De portal biedt, vanaf 2005, inspirerende artikelen over vernieuwing in de publieke sector, onder andere op het vlak van natuur, milieu en ruimtelijke ordening (www.beleidsimpuls.nl) (Tabel B1.19).

Tabel B1.19: Beleidsimpuls (natuur) (www.beleidsimpuls.nl website bezocht najaar 2012).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Toegang tot natuurbeelden	Een zevenjarig project dat communicatie biedt over natuurontwikkeling via excursies, artikelen in tijdschriften of kranten en informatiepanelen. Beeldmateriaal speelt daarbij een belangrijke rol omdat een foto of een filmpje vaak vele malen meer zegt dan een stuk tekst.	Deelnemers zijn de 12 provinciale Landschappen, Natuurmonumenten, Vogelbescherming, Stichting ARK, Waddenvereniging, Dierenbescherming, Vereniging Nederlands Cultuurlandschap, Goois Natuurreservaat, IUCN, DCNA en IVN.
Landschapsveiling	De landschapsveiling, een concept van Triple E, is een al wat langer bestaand concept, een digitale veiling, geïnspireerd op fysieke veilingen, gericht op alternatieve financiering van de bescherming van landschapselementen.	Particulieren kunnen een landschapselement 'adopter' (een adopteer een kip constructie). Het element wordt beheerd door een natuur- of landschapsorganisatie of andere eigenaar (zie website www.groenegoededoelen.nl).
Dag van het Park	De Dag van het Park is een idee afkomstig uit Vlaanderen waar dit concept al veel langer wordt uitgevoerd: een landelijke dag om parken in de stad onder de aandacht te brengen.	De dag van het park werd georganiseerd door de AMWB in 2012, met deelname van 27 parken in Nederland die hun park die dag openstellen en daar dingen organiseren.
Tuintje om je vinger	Voor stadsmensen met weinig tuin werden sierraden (o.a. ringen) ingelegd met gras.	Een idee van een IJslandse ontwerper die een natuur voor stadsmensen onder de aandacht wil brengen.

Ronde tafels

Ronde tafels zijn een manier om dialoog aan te gaan over natuur en duurzaamheid met partijen uit verschillende domeinen (Tabel B1.20).

Tabel 1.20: Ronde tafels (diverse websites, bezocht najaar 2012).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Natuurcollege Lippe Biesterveld Foundation	De Ronde tafel gesprekken hebben tot doel om diegenen in de samenleving die zich verwant voelen met duurzaamheid met elkaar in contact te brengen en elkaar instrumenten te geven om in eigen (werk) omgeving het thema duurzaamheid verder uit te dragen.	Sinds medio 2008 organiseert het Natuur-College enkele keren per jaar Ronde Tafel bijeenkomsten. Ronde Tafel bijeenkomsten met vertegenwoordigers van het bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en wetenschap (www.natuurcollege.nl).
Ronde tafels 'Behoud en beheer van buitenplaatsen'.	Ronde tafel bijeenkomsten rond het Jaar van de Historische Buitenplaats 2012. Thema: 'Behoud en beheer van de historische buitenplaatsen'; aanleiding is het Besluit Rijkssubsidiering Instandhouding Monumenten dat voor 2013 wordt voorbereid.	Drie bijeenkomsten met ieder een eigen karakter, op verschillende locaties en met inspirerende sprekers, deelname vanuit de sector, juni 2012 (www.buitenplaatsen2012.nl)

De Groene11 inmiddels de Groene 15: gezamenlijke natuurlobby

Groene 11/15 is een samenwerkingsverband van verschillende natuur- en milieuorganisaties om gezamenlijk een permanente vertegenwoordiging te hebben in het parlementaire Den Haag (Tabel B1.21).

Tabel B1.21: Groene 11 (Moons, 2011).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
De Groene 11	Samenwerkingsverband gericht op het lobbyen in Den Haag. Het is bedoeld om eigen standpunten goed en in de juiste kanalen terecht te krijgen, en om overal deskundigheid te bieden.	De Groene 11 bestaat uit: de 12 Landschappen; Greenpeace Nederland; IUCN Nederland, IVN; Milieudefensie; Natuur en Milieudefensie; Natuurmonumenten, Stichting De Noordzee; Stichting VeldOnderzoek Flora en Fauna Veldwerk Nederland; Vogelbescherming; Waddenvereniging; WNF, Landschapsbeheer Nederland; Provinciale Milieufederaties.

Gebiedsontwikkeling 3.0

Binnen het Rijk is er een ontwikkeling gaande rond de verantwoordelijkheid voor een goed systeem van ruimtelijke ordening. Het nieuwe in deze is getypeerd als een omslag van grondexploitatie naar gebiedsexploitatie. Gebiedsontwikkeling 3.0 wordt door het ministerie van Infrastructuur en Milieu gezien als een motor voor duurzame innovaties, en het is bedoeld voor zowel publieke als private partijen (Ministerie van Infrastructuur en Milieu, 2012). Het gedachtegoed is door het vastgoedbedrijf Fakton ontwikkeld in 2010. Het Rijk wenst nadrukkelijk ook andere overheden te ondersteunen in een omslag naar andere werkwijzen voor gebiedsontwikkeling: de steun zal komen via kennis en het experimenteren en bij de ontwikkeling van alternatieve vormen van financiering en nieuwe verdienmodellen.

Voor het Rijk staat het bereiken van nationale ruimtelijke doelen centraal en het bevorderen van ruimtelijke ontwikkelingen die meer gericht zijn op het herontwikkelen en het beheer financierbaar te maken. De nieuwe werkwijze hanteert verdienmodellen waar vastgoedontwikkeling is gekoppeld aan het gebruik en de stromen die nodig zijn voor dat gebruik. Deze stromen omvatten allerlei nutsvoorzieningen: energie, afval, data, water en mobiliteit. Gebiedsontwikkeling nieuwe stijl is een holistische aanpak en combineert al deze elementen: het beheer en de exploitatie van de grond en het vastgoed en van de aanwezige nutsvoorzieningen in de breedste zin van het woord: de stromen (Tabel B1.22).

Tabel B1.22: Gebiedsontwikkeling 3.0 (diverse websites; bezocht najaar 2012)

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Ministerie van I&M (2012)	Handreiking voor innovatie in gebiedsontwikkeling. Door de bezuinigingen zijn nieuwe samenwerkingsvormen en nieuwe verdienmodellen nodig, waarbij het gebruik, de gebruiker en de exploitatielasten een prominente plek krijgen. Kostenbesparing door een integrale ketenbenadering bij gebiedsontwikkeling staat centraal (Min. I&M, 2012).	De directie Gebieden en Projecten, ministerie van I&M, heeft in samenwerking met Fakton een handreiking ontwikkeld in een workshop met een tiental private bedrijven en een tiental overheidsinstanties. Langdurig samenwerking is gezien als essentieel voor dit werk, maar de partijen zelf moeten de handschoen verder oppakken.
Fakton (2010)	Fakton wil weg van het perspectief van de ontwikkelaar gericht op risicoreductie en winst uit een tijdelijke betrokkenheid naar een lange termijn gebruikersperspectief gericht op continuïteit en waardeontwikkeling. De tijd van gebiedsontwikkeling is voorbij, het is nu ontwikkelkracht.	Waardeontwikkeling is essentieel voor de nieuwe aanpak. De gemeente dient te sturen op de gerichte inzet van in het gebied aanwezig investeringspotentieel. Ook tijdelijke oplossingen zijn belangrijk. Langdurig samenwerking is van groot belang (www.fakton.nl).

B2. Verduurzaming van productketens: ‘voorbij certificering’

Keurmerken en Ronde Tafels

Hier beginnen we met een aantal keurmerken voor duurzame productie of productieprocessen van agroproducten, die ontwikkeld zijn door private partijen en NGOs, vaak in de vorm van Ronde Tafels. Er is een enorme dynamiek in de ontwikkeling van deze keurmerken, waardoor de actualiteit nog groot is. We laten in de tabel een aantal langer bestaande prominente keurmerken zien en recentere, oplopend in de tijd (Tabel B2.1).

Tabel B2.1: Keurmerken voor duurzame productie en producten (bron diverse websites; bezocht zomer 2012).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Max Havelaar (Fair Trade) (1986)	Opgericht als keurmerk voor eerlijke handel vanuit de wens om producenten een betere positie op de markt te bieden door middel van een vaste prijstoeslag voor de producten. Is nu uitgebreid voor vele andere producten dan koffie.	Stichting Max Havelaar, ontstond in 1986 als eerste keurmerk voor duurzame koffie, vanuit de NGO hoek (Solidaridad), in samenwerking met een partner uit productielanden. Inmiddels navolging in meer dan 20 landen.
Rainforest Alliance (1986)	De bedrijven die meedoen krijgen een keurmerk, Rainforest Alliance Certified™ seal en Rainforest Alliance Verified™ mark. Aan de grondslag van de organisatie ligt de wil om bescherming te bieden aan bossen, wildlife en ecosystemen. Doel is om biodiversiteit en duurzame leefmilieus te beschermen door landgebruik praktijken, business-praktijken en consumenten gedrag te beïnvloeden.	In 1986 werd Rainforest Alliance opgericht en het gebruikt de macht van de markt om de grootste drijfveren achter ontbossing en milieudestructie aan te pakken: houtkap, landbouw uitbreiding, veehouderij, toerisme. RA zorgt ervoor dat miljoenen hectares bos en landbouw goed beheert. Meer dan 68 miljoen hectare bos is gecertificeerd.
FSC (1993)	Forest Stewardship Council is een internationaal en onafhankelijk keurmerk voor duurzaam bosbeheer. FSC beoordeelt het bosbeheer aan principes: sociaal-cultureel relevant, economisch levensvatbaar en ecologisch verantwoord.	FSC is gestart in de Tropen in 1993. De Stichting FSW Nederland is een netwerk van 300 partners. Om in aanmerking te komen voor het keurmerk, moeten alle schakels in de handelsketen worden gecertificeerd (bosbeheerder, papierfabriek, groothandel, drukkerij).
Utz certified (1997)	Keurmerk voor duurzame koffie, thee en cacao. Opgericht vanuit de koffiesector, als reactie op het feit dat duurzame koffie tot dan toe alleen toegankelijk is in het specialiteitensegment, en niet voor de mainstream markt.	Utz Kapeh (later: Utz certified) is een stichting die werd opgericht in 1997, door koffieproducenten in Guatemala en de koffiebrander Ahold Coffee Company. Werkt via trainingen etc. aan ondernemerschap van producenten en een betere prijs.
MSC (1998)	De MSC, Mariene Stewardship Council, is een standaard voor duurzame visserij en traceerbaarheid hiervan in de visserijketen. MSC is een maatlat om te meten of visserij duurzaam is. De drie principes zijn: geen overbevissing; negatieve effecten van de visserij op het leven in zee zo beperkt mogelijk; en goed beheer van de visserij. Iedere visserij binnen het programma moet aantonen, dat zij aan deze eisen voldoet. MSC is alleen op certificering van wildgevangen zee- of zoetwatervissen van toepassing, en niet op aquacultuur (www.msc.org).	MSC is in 1997 opgericht door het WNF en Unilever en is een geregistreerde charitatieve instelling en non-profitorganisatie, afhankelijk van de steun van donateurs. MSC heeft in samenwerking met wetenschappers en visserijdeskundigen een standaard ontwikkeld voor duurzaam gevangen vis en traceerbaarheid in de visketen. MSC heeft zijn krachten gebundeld met enkele van werelds grootste merken, supermarkten en bedrijven in de visketen om hen te helpen aan de groeiende vraag te voldoen.
PEFC (1999)	PEFC staat voor Programme for the Endorsement of Forest Certification Schemes, en is een wereldwijd non-profit, onafhankelijk keurmerk ter bevordering van duurzaam bosbeheer. Doel is dat alle bossen ter wereld op een duurzame manier worden beheerd.	Opgericht in 1999 door bosbouwers in verschillende landen, als Canada en Australia. PEFC Nederland is lid van PEFC Internationaal. Ruim 750.000 boseigenaren zijn PEFC gecertificeerd. Zij beheren wereldwijd ruim 245 miljoen hectare bos.

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
RSPO (2004)	De 'Roundtable on Sustainable Palm Oil' (RSPO) is een internationaal platform gericht op de verduurzaming van de palmolie productie. Bevordert praktijken voor palmolieproductie tegen ontbossing, behoud van biodiversiteit en goede leefomstandigheden voor mensen. Het voorkomt dat natuur opgeofferd wordt voor palmolieplantages, zorgt ervoor dat plantages de beste praktijken aanvaarden en beschermd miljoenen plantagewerknemers, kleine boeren en inheemse volkeren.	RSPO is in 2004 opgericht en is een stichting zonder winstoogmerk die belanghebbenden bij elkaar brengt uit de zeven sectoren van de palmolie-industrie - palmolietelers, palmolieverwerkers, producenten van consumentengoederen, verkopers, banken en investeerders en NGOs. De WWF was een centraal speler achter dit initiatief, en inmiddels is meer dan 1,6 miljoen hectare gecertificeerd.
RTRS (2005)	De Round Table on Responsible Soy, RTRS, is een internationaal platform dat werkt aan verduurzaming van de soja productie. Doel bij de oprichting was om de productie van bulk soja meer verantwoord te maken. De RTRS standaard behelst voorwaarden met betrekking tot conversie van gebieden met hoge waarde, promoten van best practices, criteria m.b.t. werk condities en respect voor landrechten.	RTRS is in 2005 opgericht door het WNF en de COOP. De organisatie is sindsdien overgenomen door de industrie en bestaat vooral uit grote producenten, handelaren, banken en industrie. Leden zijn bijvoorbeeld Monsanto, Cargill en Syngenta, maar ook bedrijven als Unilever, Albert Heijn en de Rabobank. Ook Shell en BP zijn lid, vanwege hun belang bij soja als biodiesel.
Better Cotton Initiative (2006)	Better Cotton Initiative (BCI) is opgericht om de katoenproductie beter te maken voor de makers zelf, het milieu en de toekomst van de sector. Dit is uitgegroeid tot een multi stakeholder organisatie waar men de beste praktijken bepaalt en kennis deelt (www.bettercotton.org)	WNF stond met Ikea aan de basis in 2006, met een pilot project om betere manieren te promoten om katoen te verbouwen. In 2010-2011 werkten katoen boeren in Brazilië, India, Mali en Pakistan met BCI. Ze krijgen trainingen en steun door de Implementing Partners.
Round table on Sustainable Biofuels (2006)	De Roundtable on Sustainable Biofuels (RSB) is een internationaal, multi-stakeholder initiatief voor biofuel. De standaard vertegenwoordigd de consensus over duurzame principes, criteria en werkwijzen van 120 actoren wereldwijd. RSB heeft een certificeringssysteem ontwikkeld. Vanaf 2013 is RSB een onafhankelijke non-profit organisatie.	The (RSB) is opgericht in 2006. Het brengt boeren, bedrijven, NGOs, experts, overheden en agentschappen bij elkaar die allemaal met biofuel werken. In november 2009 is de eerste volledige versie goedgekeurd voor pilot testing. Uitvoering in handen van RSB Services Foundation www.rsbservices.org
ASC (2010)	Aquaculture Stewardship Council is een keurmerk voor verantwoorde kweekvis. In 2012 is gestart met de certificering van de eerste tilapia en pangasiuskwekerijen. Andere vissoorten volgen. De meest verkochte 'ASC' kweekvissen in Nederland zijn vanaf 2013 te koop.	Initiatief van Het Wereld Natuur Fonds en het Initiatief Duurzame Handel (IDH). De standaard wordt ontwikkeld in de zogenaamd 'Aquaculture Dialogues', een programma van ronde tafels die werd gecoördineerd door het WWF (www.asc-aqua.org).
Bonsucro (2010)	Bonsucro is een private non-profit NGO gericht op een duurzaam en sociale productie en verwerking van suikerriet. Gestart als multistakeholdersinitiatief "The Better Sugarcane Initiative" (BSI). In 2010 voortgezet als "Bonsucro". Bonsucro heeft een standaard ontwikkeld.	De eerste activiteiten rond certificering begonnen in 2010. Via garanties op het vlak van traceerbaarheid zullen dit suikerriet en de afgeleide producten in de EU kunnen ingevoerd worden voor gebruik als biobrandstof (www.bonsucro.org).
Round table on sustainable beef (GRSB) (2010)	In 2010 heeft WNF de leidende spelers in de beef industrie zover gekregen dat ze mee gingen doen met een ronde tafel: the Round table on sustainable beef.	De twee grootste handelaren, JBS en Cargill doen mee. Ook producers, en enkele NGOs zoals Solidaridad en Rainforest Alliance (www.sustainablelivestock.org).

Keteninitiatieven en intentieverklaringen rondom keurmerken

Bij standaarden en keurmerken blijft het niet bij de ontwikkeling van criteria; de keurmerken verspreiden zich gestaag over allerlei sectoren, door commitments van bedrijven, keteninitiatieven en intentieverklaringen waarin partijen gezamenlijk afspreken zich in te zullen spannen om het aandeel gecertificeerde producten in hun de inkoop en handel te vergroten. Overigens niet alleen bedrijven, maar ook NGOs committeren zich aan keurmerken, door aan de kan van producenten te helpen bij de implementatie. We geven enkele voorbeelden van commitments waardoor keurmerken kunnen opschalen (Tabel B2.2).

Tabel B2.2: Keteninitiatieven, intentieverklaringen en commitments aan keurmerken (bron: diverse websites, bezocht zomer 2012)

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Intentieverklaring duurzame cacao (2010)	Ketenpartners tekenen een intentieverklaring waarin ze aangeven te streven naar volledig duurzame cacaoconsumptie in 2025. In 2015 moet al 50% van de cacao bonen die gebruikt worden in cacao producten voor de Nederlandse markt duurzaam zijn.	Deelnemers/ concurrenten werken samen, o.a. bedrijven (o.a. AH, Jamin, en Mars), maatschappelijke partners (o.a. FNV, Oxfam Novib, Solidaridad), keurmerken (o.a. Utz Certified, Rainforest Alliance en Max Havelaar) en overheidsorganisaties (ministeries van Buza en EZ, IDH).
Intentieverklaring duurzame koffie (2010)	Intentieverklaring 9 november 2010. De Nederlandse koffiesector maakt afspraken over transport, oorsprong, productie en consumptie van koffie. Naar drie kwart duurzame koffie in 2015. In 2015 is drie kwart van alle koffie gedronken/verkocht op de Nederlandse markt gecertificeerd.	Ondertekenaars: de (KNVKT), ministerie van EL&I, Platform Duurzaam Voedsel, het IDH, Fair Trade, Rainforest Alliance, UTZ Certified, Biologica, Solidaridad, Oxfam Novib, Hivos en de Tropical Commodity Coalition. De Intentieverklaring komt tot stand onder de leiding van de KNVKT.
Intentieverklaring duurzaam hout tuincentra (2012)	Tuincentra werken aan intentieverklaring voor 100% duurzaam hout. Het streven is om uiteindelijk binnen twee jaar te komen tot 100% duurzaam hout in het tuincentra-assortiment.	Tuincentra, bouwmarkten, warenhuizen, woonwinkels en andere houtverkopende retailers doen mee. Grote volumes hout moeten over FSC of PEFC keurmerk beschikken (tuinmeubelen, planken, palen etc.)
Intentieverklaring duurzaam inkopen hout (2009)	Partijen stellen gezamenlijk hun intenties vast voor de inkoop van duurzaam hout. Op onderdelen is dit nader uitgewerkt. NvBT en VVNH stimuleren het aanbod (zie hieronder).	VVNH, VROM, Unie van Waterschappen en de Nederlandse Bond voor Timmerfabrikanten. Gezamenlijk initiatief van vragers een aanbieder van hout.
Actieplan bewust met hout (2010-2015) (opgesteld in 2009)	In het actieplan 'Bewust met hout' hebben de brancheorganisaties voor de houthandel en timmerindustrie forse ambities vastgelegd: In 2015 moet 100% van het naaldhout, 85% van het plaatmateriaal en 50% van het tropisch hardhout dat de aangesloten hout-handelaren en timmerfabrikanten importeren of inkopen, aantoonbaar afkomstig zijn uit duurzaam beheerde bossen.	De Koninklijke Vereniging van Nederlandse Houtondernemingen (VVNH) en de Nederlandse Bond van Timmerfabrikanten (NBvT) hebben eind 2009 het initiatief genomen om het gebruik van duurzaam geproduceerd hout in Nederland tot norm te maken. Dit is een nadere uitwerking van de intentieverklaring duurzaam inkopen.
Overeenkomst AH en WNF over duurzame vis (huismerk AH) (2011)	Het WNF en Albert Heijn sloten een overeenkomst met als doel samen te werken aan verduurzaming van het visassortiment van het Albert Heijn-huismerk. Die volledige verduurzaming moet 31 december 2015 gerealiseerd zijn, uitgaande van de keurmerken MSC, Marine Stewardship Council voor wilde vis en ASC Aquaculture Stewardship Council voor kweekvis.	Het WNF en AH hebben voor elk visproduct afzonderlijke afspraken gemaakt over ambities, tijdlijn en activiteiten. AH zorgt dat diverse leveranciers (sneller) voldoen aan de eisen van certificering. WNF biedt professionele kennis en hulp van visexperts om AH en leveranciers (lokaal) bij te staan. Waar nog geen gecertificeerde vis beschikbaar is, investeren WNF en AH samen in vis-verbetertrajecten.
Mars (2009)	Nederlands bekendste chocoladereep MARS® wordt vanaf begin 2012 alleen nog geproduceerd met gecertificeerd duurzame cacao. Nederland is daarmee het eerste land in Europa waarin het totale volume van de MARS 100 procent gecertificeerd duurzame cacao bevat. De MARS® krijgt het keurmerk van UTZ CERTIFIED.	In 2009 heeft Mars, Inc. zich al ten doel gesteld in 2020 het volledige cacao volume wereldwijd gecertificeerd duurzaam te hebben. Deze samenwerking met UTZ CERTIFIED vormt een belangrijke mijlpaal op weg naar dat doel.
Intentie Emballage en Pallet Vereniging (hout)	De EPV neemt het voortouw voor verduurzaming van de branche van pallets en houten verpakkingen. De intentie is als volgt; in 2012 zijn alle EPV-leden in het bezit van een Chain of Custody (CoC)-certificaat met het PEFC- en/of het FSC-houtkeurmerk.	De EPV is de branchevereniging van bedrijven in de pallet en verpakkingindustrie in Nederland. De EPV neemt het initiatief om de bedrijven die zijn aangesloten aan te sporen de omslag te maken naar het import van gecertificeerd hout voor pallets en houten verpakkingen.

Both Ends: bouwen aan capaciteit

Both Ends is in 1986 opgericht door vijftien Nederlandse milieuorganisaties. De reden was de verontwaardiging over de dagelijkse werkelijkheid waarin duizenden natuur- en milieuorganisaties in ontwikkelingslanden moeten opereren. Elk van deze komt op een eigen manier op voor mens en milieu: het stoppen van wegebouw in bedreigd natuurbos of het beschermen van koraalrif rond visgronden. De organisaties opereren vaak in een context van politieke repressie en ontberen informatie, contacten en financiële, politieke en morele steun. Als reactie hierop richtten de gezamenlijke Nederlandse milieuorganisaties Both ENDS op: Environment and Development Service. Both Ends wil de tot dan gescheiden werelden van ontwikkelingssamenwerking en natuur- en milieubescherming aan elkaar verbinden. In 1990 staat Both ENDS als onafhankelijke stichting, NGO, op eigen benen. Het werkt aan duurzame ontwikkeling overall maar vooral in ontwikkelingslanden. Both Ends identificeert en versterkt 'civil society organizations' (CSO) die bezig zijn met milieu en armoede. Centraal staat het creëren en ondersteunen van netwerken die de capaciteit en effectiviteit van de CSO's versterken. Both Ends werkt ook aan het beïnvloeden van beleid en het verduurzamen van toekomstvisies. Er wordt gewerkt aan het vermarkten van duurzame oplossingen, zowel de financiering, de informatie, de actoren en netwerken en de link naar beleid. Toegang tot en legitiem controle over land en water zijn essentiële thema's. Het ministerie van Buitenlandse Zaken, DGIS, financiert alle netwerken (www.bothends.org/nl) (Tabel B2.3).

Tabel B2.3: Both Ends (www.bothends.nl, website bezocht najaar 2012)

Netwerken	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Fair Green and Global Alliance (FGG)	Versterkt maatschappelijke organisaties in ontwikkelingslanden en groeiende economieën als India- die opkomen voor de belangen van de lokale bevolking en bijdragen aan sociaal rechtvaardige en ecologisch duurzame ontwikkeling. Doel is om toekomstige investeringen en de financiering van (infrastructuur)projecten ten goede laten komen aan de lokale bevolking in ontwikkelingslanden en hun leefomgeving.	Alliantie van Milieudefensie, ActionAid, Schone Kleren Campagne, SOMO en TNI met Both ENDS als penvoerder. Centraal staan ontwikkelen, promoten en opschalen van inspirerende praktijken; maatschappelijk verantwoord ondernemen (Nederlandse bedrijven in ontwikkelingslanden); heroriënteren van Europees handels- en investeringsbeleid en het financieringsbeleid van grote banken en politieke instituties als de Wereldbank.
De Ecosystem Alliance.	Ecosystemen in de wereld raken in verval door overproductie, over-consumptie en overmatig gebruik van grondstoffen, met vaak desastreuze gevolgen voor lokale bevolkingsgroepen. Beleid is meestal gericht op snelle economische groei en investeerders worden nauwelijks geremd door wetgeving. Doel is een transparante groene economie, met een sociaal en natuur inclusieve insteek.	Samenwerkingsverband tussen IUCN Netherlands, Both ENDS en Wetlands International, samen met 100 partners in 16 landen. Visie: armoedebestrijding kan alleen met duurzaam beheer van ecosystemen. Nationale programma's in werking, met joint capacity building en netwerken op meerdere niveaus. Zo kan de wetgeving ook verbeterd worden.
Communities of Change	Landbouw is vaak gericht op efficiëntie en meer productiviteit. Tegelijk zijn er negatieve gevolgen: duurzaamheid staat onder druk en kleine boeren uit het Zuiden zijn niet in staat te concurreren met grote bedrijven. De alliantie wil kleine boeren helpen door het stimuleren van duurzame productie en onderlinge samenwerking: boeren kunnen dan zich zelf beter organiseren en sturen.	Both ENDS en Cordaid zijn initiatiefnemers, met +- 20 partners wereldwijd. De alliantie organiseert en stimuleert leerprocessen en belangen behartiging gericht op het versterken van het duurzaam verbouwen en vermarkten van hun gewassen en producten. Het werk loopt zowel nationaal als internationaal, en levert input voor processen als Rio+20.
Roundtable on Sustainable Palm Oil (RSPO)	Dialogo over duurzame palmolie. De enorme expansie in het gebruik van palmolie leidt tot ontbossing, verlies van biodiversiteit, vervuiling, land grabbing, en schendingen van mensenrechten. Participatie van NGOs en private partijen zijn centrale doelen, maar ook de verantwoordelijkheid van Nederlandse havens staat op de agenda.	Financiering door IUCN NL, Oxfam Novib en WWF Nederland. Partners: Sawit Watch (Indonesia), FPP (UK), RSPO, leden Dutch NGO Palm Oil Platform. Both ENDS coördineerde in 2011 de ronde tafel over palm olie en was betrokken de onderzoeksactiviteiten, consultaties en financiering.
The Dutch Soy Coalition (DSC)	Soja productie heeft grote sociale en milieu gevolgen voor de producerende landen, zoals ontbossing, conflicten over landrechten,	De coalitie wordt gefinancierd door Cordaid, Fairfood, de ICCo/Kerk in Actie, IUCN NL, Solidaridad, de Stichting Natuur & Milieu,

Netwerken	Wat en waarom?	Wie en hoe?
	verontreiniging en gezondheidsproblemen door pesticiden. Nederland is de tweede grootste importeur van soja, en daarom hebben de Nederlandse NGOs in 2004 hun krachten gebundeld in de DSC. Doel is certificering voor 100% van de markt.	Milieudefensie, het WNF Netherland, en met vele partners wereldwijd. De coalitie stimuleert meer en betere actieplannen van soja bedrijven en verdere dialoog en communicatie, met een strategische agenda van de NGOs.
DESIRE: Global Laboratory for Sustainable Land Use	Land degradatie raakt meer dan 250 miljoen mensen wereldwijd. DESIRE brengt kennisinstellingen, NGOs en beleidsorganisaties bij elkaar in de strijd tegen landdegradatie. Desire is opgericht om belovende strategieën voor landgebruik, natuurbescherming en het tegengaan van verdroging verder te ontwikkelen en promoten.	Samenwerking met lokale stakeholders in 16 <i>dryland hotspots</i> over de hele wereld. Het werk omvat het faciliteren van dialoog, het organiseren van workshops, richtlijnen, en het ontwikkelen van een begrijpelijke en gezamenlijke taal die door de lokale mensen en beleidsmakers begrepen wordt.
Strengthening the Negotiated Approach Alliance	Programma voor duurzaam beheer van natuurlijke hulpbronnen, bedoeld om lokale gemeenschappen in staat te stellen te onderhandelen en hun gebieden te beschermen. Ontstaan na de extreme verdroging in de Kolwan vallei in India eind jaren '90, vanwege irrigatie, verstedelijking en industrie. Daardoor was er onvoldoende water voor de rurale gemeenschappen. Voor het versterken van de capaciteit van lokale gemeenschappen om te onderhandelen over watermanagement.	Both Ends en NGOs in India richtten platforms op met partners als Telapak (Indonesie), Gomukh (India), AEDES (Peru), Nile Basin Discourse (Nile Basin). Met goede data over water, regenval, gewassen en agrarisch management, onderhandelden de plattelanders succesvol over een stabiele toevoer van genoeg water per dorp. Het succes overtuigde de overheden en NGOs om dit model ook toe te passen in andere stroomgebieden en in andere landen.

Agentschap.NL: intermediair tussen overheid en praktijk

Agentschap NL is een netwerkorganisatie die ervoor moet zorgen dat overheidsbeleid snel, goed en effectief wordt gerealiseerd. Het Agentschap is een intermediair tussen overheid en de praktijk; een aanspreekpunt, het biedt dienstverlening, advies en ondersteuning. Het is onderdeel van het ministerie van Economische Zaken en is de uitvoeringsorganisatie van de Nederlandse Rijksoverheid als het gaat om duurzaamheid, innovatie en internationaal ondernemen. Doelgroepen zijn ondernemers, onderzoekers en decentrale overheden, en voor hun doet het Agentschap voorlichting en advies, financieren, netwerken, en uitvoeringstaken rond wet- en regelgeving. Centraal staat ook om een optimale match te krijgen tussen het beleidsdoel van de opdrachtgever en de behoefte van de doelgroepen. In 2011 voerde Agentschap NL programma's uit voor 10 departementen, en verleende diensten voor 30 anderen, zoals gemeenten, provincies, en de EU, met een opdrachtenpakket van 255 miljoen euro (www.agentschapnl.nl) (Tabel B2.4).

Tabel B2.4: Agentschap NL (www.agentschapnl.nl, website bezocht najaar 2012).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Innovatie Attaché Netwerk	Ondersteuning van de topsectoren in hun internationale R&D. Het werkt vanuit ambassades en consulaten ter versterking van de Nederlandse langere termijn concurrentiekracht. Het gaat om "economische diplomatie" in technologie en kennis, signaleren van kansen en gezamenlijk innoveren. Reden is dat diplomatie zonder diepgaande en adequate kennis tegenwoordig ondenkbaar is.	Nauw samenwerking met andere onderdelen binnen de economische functie van de posten voor cross-over dienstverlening zoals de NFIA, NBSO, economische afdelingen, Landbouw-attachés en I&M Attachés. Het netwerk is daarvoor een liaison voor internationale R&D samenwerking; trendwatcher en scout voor kansen op technologische R&D en toekomstige markten.
Ondernemen in ontwikkelingslanden	Het Agentschap.nl ondersteunt duurzame economische groei in ontwikkelingslanden en opkomende landen. Doel is om een gezond ondernemersklimaat te ontwikkelen, alsmede ook samenwerking tussen overheden en in PPS verband.	Het Agentschap.nl werkt met vele partners binnen verschillende programma's en projecten. Het beheert ook fondsen voor duurzaam economisch activiteit helpt bij investeringen in fragiele staten.

Initiatief Duurzame Handel (IDH): opschalen en versnellen van ketens

Het Initiatief Duurzame handel probeert duurzame handel op te schalen en te versnellen door coalities te smeden tussen multinationals, NGOs, overheden en andere organisaties. Het IDH werkt in de volgende ketens: koffie, thee, cacao, hout, natuursteen, soja, katoen, aquacultuur, specerijen en elektronica. Het IDH wordt door de Nederlandse overheid gefinancierd. Het IDH heeft vijf rollen: co-financiering, coalitievorming (het faciliteren van pre-competitieve samenwerking), het versterken van performance (d.m.v. het stellen van meetbare doelen zoals volumes gecertificeerde producten op de markt, of hectares beschermd regenwoud), het stimuleren van leren en capaciteitsbuilding, en aligning/afstemming tussen spelers en programma's. Vaak heeft een IDH programma een agenda 'beyond certificering', omdat het bestaande keurmerken in ketens probeert samen te laten werken of de marktaandeelen over het 'tipping point' heen wil tillen. In andere ketens is het echter meer in de pioniersfase met het initiëren van certificering. Vaak coalities met toonaangevende bedrijven en certificeringsorganisaties (Tabel B2.5).

Tabel B2.5: *Initiatief Duurzame Handel (bron: website IDH, vertaald, website bezocht najaar 2012).*

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Koffie	Het IDH koppelt voorlopers uit het bedrijfsleven die samen een groot deel van de markt beslaan, om hun duurzaamheidsinitiatieven en commitments voor certificaten te combineren. Hierdoor bevordert men meer duurzame koffieproductie, op een pre-competitieve manier, en geven koffieboeren meer veerkracht te geven in een veranderende markt. Doel is de verkoop van duurzaam geproduceerde groene koffie te verhogen van 8% naar 25% in 2015. Het doel is ook een overkoepelde strategie te creëren om de hele koffie sector te transformeren.	Bij het koffieprogramma zijn de vier leidende bedrijven wereldwijd (branders) betrokken; Kraft Foods, Nestle, Sara Lee en Tchibo. Zij beslaan samen 30% van de koffie wereldproductie. Andere kernpartners zijn de brancheorganisatie in Nederland (KNVKT), de Duitse brancheorganisatie en (tot 2012) TCC. Bedrijven hebben zich afzonderlijk gecommitteerd aan een bepaald keurmerk of aan enkele keurmerken en met dit initiatief willen ze de krachten bundelen.
Cacao	Het 'Cocoa Improvement Program 1' (2008-2011) is mede gefinancierd door het IDH. Het brengt 30% van de cacao markt bij elkaar. Doel: opschaling van certificering, meer markt vraag en institutionalisering van duurzaamheid en betere praktijken. Doel: >50.000 boeren getraind, >30.000 gecertificeerd en >64.000 ton gecertificeerde chocola geproduceerd, en Utz gecertificeerde chocola wereldwijd beschikbaar maken.	De programmapartners zijn: Ahold, Armajaro, Barry-Callebaut, Cargill, Ecom, FrieslandCampina, Mars, Heinz, Nestlé, Solidaridad, Oxfam Novib, Utz Certified, WWF. De focus ligt op de grootste cacao producerende landen: Ivoorkust, Ghana, Indonesië, Nigeria, Kameroen en Ecuador.
Hout	Probleem met hout is dat er jaarlijks tussen 12 en 15 miljoen hectare bos verloren gaat; door met name 'logging' en landbouw. Ondanks het wijd verbreid zijn van FSC en PEFC is slechts 6% van het tropische bos wereldwijd duurzaam beheerd. Doel is de markt voor gecertificeerd hout over het tipping point te brengen. Het initiatief heeft als vertrekpunt de twee grootste certificering schema's FSC en PEFC, waarvan FSC het meest gebruikt is in tropische regio's.	Het programma ondersteunt concessiehouders op weg naar duurzaam bos management door drie sub-programma's voor tropisch bos: De Amazon (The Amazon Alternative, TAA), Borneo (The Borneo Initiative, TBI) en de Congo Basin (the Congo Basin Program, CBP). Ook gericht op meer duurzaam hout in Nederland, in coöperatie met FSC Nederland) en in Europese landen via Linking Europe program (LE).
Thee	Het Tea Improvement Program (TIP) is ontstaan om de negatieve trend te stoppen waarin de thee sector was geraakt, met intensief gebruik van chemicaliën, lage kwaliteit, slechte oogsten en lage prijzen. Het programma wordt gefaciliteerd en mede gefinancierd door IDH. Doel: bijdrage aan een vitale, en sociaal rechtvaardige en op milieu gebied duurzame thee economie. In 2013 moet het inkomen van honderd duizenden thee producenten verbeterd zijn. Groot uitdaging voor TIP is het meekrijgen van de Chinese en Indiase binnenlandse thee markten op weg naar duurzaamheid.	Gaat om Unilever, Sara Lee, en Twinings, tezamen 40% van de Westerse markt voor zwarte thee- samen met de Ethical Tea Partnership, KNVKT, Solidaridad, UTZ Certified, Rainforest Alliance, Oxfam Novib en voormalig Tropical Commodity Coalition. TIP werkt als platform voor bijeenroepen van publiek private partners inclusief thee bedrijven, NGOs, certificeringsorganisaties en lokale overheden. Het ondersteunt grootschalige training en certificering van thee producenten in Afrika en Azië.

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Soja	De standaarden voor duurzame soja zijn in 2010 in de Round table of Sustainable Soy (RTRS) vastgesteld en worden sinds 2011 geïmplementeerd door producenten. IDH wil de soja sector transformeren tot een geïnstitutionaliseerd verantwoordelijk niveau.	Het mainstreamen van RTRS – compliance, helpt overheden in Latijns Amerika in hun pogingen om ontbossing te stoppen. Nederlandse, Belgische, Engelsen en Scandinavische handelaren en verwerkers hebben de eerste verantwoorde soja gekocht in 2011.
Toerisme	De laatste jaren hebben Nederlandse en Britse tour operators stappen gezet om duurzaamheid te adresseren, o.a. door implementatie van Travellife standaarden, een certificeringssysteem voor accommodaties. Het programma Accelerating Sustainable Tourism Initiative wil duurzaamheid in de toerisme sector mainstreamen. Het doel is in 2013 het certificeren van honderden accommodaties in bestemmingen als Turkije, Egypte, Brazilië, Tanzania, Kenia en Thailand in 2013.	Het programma Accelerating Sustainable Tourism Initiative is een publiek privaat partnerschap van IDH, ANVR, MVO Nederland, Travellife en CBI, om duurzaamheid in de toerisme sector te mainstreamen. Het werk is gericht op het certificeren van accommodaties, het verhogen voor de aandacht voor duurzame toerisme in heel Europa, en het implementeren van trainingen voor tour operators en een lange termijn visie tot 2025.
Katoen	Ongeveer 10% van de chemicaliën in de landbouw wereldwijd worden in de katoen sector verwerkt. De vraag naar organische en fair trade kleding neemt toe. De markt hiervoor zal echter waarschijnlijk klein blijven. Er is behoefte aan initiatieven voor transformatie van het massa segment, waarbij duurzame katoen de norm wordt. Een initiatief hiervoor is het Better Cotton Initiative (BCI). Doel is om de globale katoen productie te verbeteren.	Deelnemers aan BCI zijn: internationale brands en retailers, zoals IKEA, H&M, M&S, adidas, en Levi Strauss & Co. In 2009 is, met o.a. het IDH, een strategie gestart om de implementatie van BCI versnellen: vraag gestuurd; gebaseerd op commitment van voorlopers, om te investeren in hulp aan producenten en de aanbesteding van mainstream volumes van Betere Katoen.
Aqua culture	Het Aquaculture Stewardship Council (ASC) zal standaarden implementeren door vis plantages te certificeren en het ACS label lanceren. ACS wil een succesvolle markt introductie van het ASC label; certificeren van 15% van de EU import van tilapia, shrimp en pangasius in 2015; ondersteuning voor 10.000 kleine ondernemers in Azië om aan de ASC standaarden te voldoen; en bescherming van kwetsbare ecosystemen in Zuid Oost Azië. ISD heeft de 'ASC versneller' opgezet, om kleine en medium ondernemers te ondersteunen om aan de ASC standaarden te voldoen.	Het IDH en WWF werken samen hieraan en geven trainingen en andere ondersteuning voor Vietnamese aqua culture producenten. Capaciteitsopbouw en ondersteuning voor kleine ondernemers in organisatie, administratie, best management praktijken en financiering van investeringen. Ondersteuning voor bouw van ASC organisatie, management en governance, de institutionele opbouw. Meekrijgen van handelaren en retail om de ASC vis te gaan vermarkten en de aanbod kant te gaan ondersteunen.
Specerijen	Het Duurzame Specerijen Initiatief (SSI) is bedoeld om het veilig stellen en het stimuleren van economische groei in producentenlanden. De specerijen markt staat onder druk door groei van vraag naar specerijen en de overgang van de producenten naar andere commodities. In 2020 zullen eindgebruikers zoals Unilver 100% duurzame producenten vragen. Doel van In 2015: 20% van alle zwarte en witte peper die in de EU wordt geïmporteerd uit Indonesië en Vietnam, is geproduceerd volgens de standaard en SSI werkt aan vergelijkbare ambities voor 1 of 2 andere kruiden in 2015.	IDH is in 2010 lid geworden van een sector breed consortium, met de vier leidende partijen in de Nederlandse specerijenmarkt: Euroma, Intertaste, Verstegen en Unispices en uitgebreid met McCormick (een wereldwijde markt leider). Om aan het aanbod van specerijen te voldoen werkt het consortium SSI aan een globaal geaccepteerde mainstream standaard voor specerijen en de eerste productie in lijn met de standaard.
Natuursteen	Publieke aanbesteding is een belangrijke driver voor duurzaam geproduceerde natuursteen. Voorheen was natuursteen vooral afkomstig uit EU landen, maar recent stijgt het marktaandeel van niet EU landen, zoals China, India, Brazil, Vietnam en Zuid Afrika snel, tot 65% in Nederland, en 50% in de EU. Hierdoor ontstaan sociale en milieu issues in groeves, zoals lage	Meer dan 25 EU landen en branche organisaties en maatschappelijke organisaties zijn betrokken in het IDH programma voor duurzame natuursteen die wordt opgeschaald naar een EU breed programma, gericht op het afstemmen van activiteiten, het harmoniseren van standaarden, het promoten van duurzame natuursteen op de Europese markt, en toename

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
	lonen, overwerk, kinderarbeid. Publieke kopers in EU landen, constructie bedrijven en producenten van consumptiegoederen vragen steeds meer naar duurzaam geproduceerde natuursteen.	van het aantal aanbieders en afnemers die in het programma participeren en een uitbreiding naar andere landen.
Electronica	De elektronica industrie is een van de snelst groeiende industrieën ter wereld. Meer dan 15 miljoen mensen zijn in de sector werkzaam met China als groeieland. Duurzaamheid is wel vaak in het geding, zoals een gebrek aan recycling en afval. Daarvoor zijn diverse initiatieven gestart.	IDH's elektronica ontwikkelingsprogramma adresseert de bottlenecks om aan een groeiende vraag naar duurzaam geproduceerde elektronische producten te voldoen, en de bewustwording hierover te vergroten..

Bedrijfsleven- instrumentarium overheid

Van hulp naar investeren is de koers die de overheid inzet in 2011 in haar beleid voor ontwikkelingssamenwerking. Deze heroverweging heeft consequenties voor de subsidiestromen vanuit de overheid die benut kunnen worden door maatschappelijke organisaties met een verduurzamingsoogmerk. Dit beleid is gericht op het verbeteren van het ondernemingsklimaat in zuidelijke landen, waardoor veel van de gelden worden gekanaliseerd via bedrijven. De ministeries van Buza als EL&I bundelen hun instrumentarium in het zogenaamde 'bedrijfsleven instrumentarium', waaronder ook instrumenten met een duidelijke link met verduurzaming en de instrumenten ter bevordering van een gunstig ondernemingsklimaat. In de brochure staan alle instrumenten van het ministerie van Buitenlandse Zaken en van het ministerie van Economische Zaken, Landbouw & Innovatie beschreven voor een beter ondernemingsklimaat en internationaal ondernemen in ontwikkelingslanden (Ministerie van Buitenlandse Zaken, 2011) (Tabel B2.6).

Tabel B2.6: *Bedrijfsleven instrumentarium overheid gericht op duurzaamheid (o.a.) (Ministerie van Buitenlandse Zaken, 2011).*

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Common Fund for Commodities (CFC)	Het Common Fund voor Commodities (CFC) is een fonds dat is gericht op duurzame ontwikkeling van grondstoffen en handel daarin.	Een fonds voor initiatieven uit met name de private sector, met minimaal 50% eigen bijdrage uit de private sector en cofinanciering vanuit overheid.
Instrumenten voor bevordering van ondernemingsklimaat	Instrumenten voor het steunen van ontwikkeling van de private sector in ontwikkelingslanden, gericht op de bevordering van een goed ondernemingsklimaat en stimuleren van bedrijvigheid, om duurzame zelfredzaamheid te bevorderen vanuit de behoefte en de vraag vanuit de landen zelf.	Een serie bilaterale en multilaterale programma's van Buza, met IHD als voorbeeld onder de noemer <i>Duurzame koplopers matchen</i> . Centraal: samenwerking bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen. Inzet op maatschappelijk verantwoord ondernemen. Voorbeelden GPSI en ICTSD en PRC (zie hieronder).
Global Producers Support Initiative	Global Producers Support Initiative ondersteunt producenten en arbeiders in handelsketens van palmolie, soja, suikerriet, katoen en rundvlees.	Deelnemers aan de ronde tafels voor palmolie, soja, suikerriet, katoenen rundvee komen in aanmerking voor co financiering van hun initiatieven.
International Centre for trade and sustainable development	Een centrum dat is gericht op het bevorderen van duurzame handel in WTO en regionale onderhandelingsrondes.	Het center voorziet ondernemers van informatie over de betreffende regio ter voorbereiding van internationale en regionale handelsonderhandelingen.
PRC, Partnership resource centre	PRC is het centrum van een wereldwijd virtueel netwerk van professionals, academici, en praktijkmensen, gericht op leren. PPS tussen overheid, NGOs en bedrijven om voordelen via samenwerking te creëren en kennis en hulpbronnen te genereren.	Centrum dat vragen kan beantwoorden over het opzetten van duurzame partnerschappen. Het werkt door kennis te verzamelen en te delen over het selecteren van passende netwerken en hierdoor meer efficiency, impact en effectiviteit te bevorderen.

Wisdom of crowd

Een van de eerste bronnen voor dit begrip is het boek van James Surowiecki uit 2005, *The Wisdom of Crowds: Why the Many Are Smarter Than the Few and How Collective Wisdom Shapes Business, Economies, Societies and Nations* Doubleday. Het begrip staat nu aan de basis van een nieuwe kijk op de relatie internettechnologie, governance en maatschappij. Een gerelateerd begrip is 'crowdsourcing', en dat betekent het betrekken van een grote groep mensen als hulpbron voor het ontwikkelen van ideeën, het maken, verspreiden en benutten van kennis. Via digitale gereedschappen ontstaan nieuwe vormen van participatieve netwerken en ruimte voor zelforganisatie. Doordat de digitale mogelijkheden snel toenemen, nemen de vormen en omvang van participatie ook toe. Voor bestaande instituties en macht gebaseerd is op positie en traditie is dit slecht nieuws, want de nieuwe vormen van invloed zullen niet veel respect hebben voor het establishment. Wikileaks demonstreerde hoe ver dat kan gaan. Maar de gevestigde orde kan wellicht ook de nieuwe communicatie gereedschappen ook zelf inzetten voor eigen doelen. Maar we zullen moeten wennen aan de kracht van dit fenomeen. Voor de toekomst van governance en besluitvorming kunnen we nog amper voorspellingen doen, maar het belang hiervan is nu al groot. Het zal grote gevolgen krijgen voor hoe organisaties als overheden, vakbonden, bedrijven, partijen optreden. Nieuwe strijdpunten tussen oud en nieuw zijn te verwachten, met grote onzekerheden en enorme gevolgen. Tabel B2.7 bevat enkele zaken uit de Nederlandse toekomstverkenning (www.wisdomofthecrowd.nl).

Tabel B2.7: *Wisdom of crowd* (www.wisdomofthecrowd.nl: website bezocht najaar 2012).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Toekomstverkenning Wisdom of the crowd (Samen slimmer)	Een participatieve toekomstverkenning waar wetenschappers, experts, kunstenaars, ontwerpers, dwarsdenkers, filosofen en burgers betrokken zijn bij het ontwikkelen van toekomstbeelden. Tijdens de verkenning wordt een nieuw netwerk gebouwd.	Samenwerkingspartners : Erasmus Universiteit Rotterdam; Hogeschool Rotterdam; Netwerk Democratie; PICNIC festival; Philips Design; Stichting Zelforganisatie; TU Delft; TU Eindhoven (Industrial Design); Virtueel Platform en Waag Society.
Doe-het-zelf-crowds in het publieke domein: nieuwe uitdagingen voor overheden	De opkomst van nieuwe mogelijkheden voor participatie gaat snel. Een gastbijdrage in de toekomstverkenning van Nanneke van der Hijden gaat over nieuwe uitdagingen voor overheden en besluitvorming.	De participatie zal sterk toenemen en beter en slimmer worden toegepast: burgerpanels, consensus platforms, online discussies etc. Overheden zullen dit serieus nemen, maar ook moeite hebben met het omgaan met de snelheid en de omvang en stroom van input.
Porto Alegre: de zelforganiserende democratie van de toekomst?	Een pleidooi van Chris Albers in de Toekomstverkenning voor een zelforganiserende democratie. Het voorbeeld komt uit in Porto Alegre, een stad van meer dan een miljoen inwoners in het Zuiden van Brazilië. Een lokale directe democratie is al jaren de praktijk in Porto Alegre, en met succes (www.chrisaalberts.nl).	In het boek 'The Porto Alegre alternative' wordt uitgelegd hoe deze vorm van directe democratie eruit ziet. Porto Alegre werkt met een 'participatief budget': burgers bepalen hoe gemeenschapsgeld wordt uitgegeven. Tijdens het proces van vaststellen van het budget kunnen burgers deelnemen aan de publieke discussie en besluitvorming.

Burgerinitiatieven

Burgers starten een bedrijf of een stichting die bijdraagt aan duurzame handel of -landbouw, groene groei of duurzaamheid elders in de wereld. Tijdens onze web-search kwamen we er veel tegen; hiervan enkele initiatieven die specifiek betrekking hebben op duurzaamheid of natuurbehoud (Tabel B2.8).

Tabel B2.8: *Burgerinitiatief* (bron: diverse websites, bezocht najaar 2012)

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Ymeco	Yumeco, een webshop voor duurzaam eko katoen beddegoed (kussens, dekbedden, beddegoed en badgoed).	Yumeco gebruikt alleen ecologische materialen met Eko en Fair Trade certificaat.

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
CO₂ Operate	CO ₂ Operate is een kleine organisatie die in samenwerking met het bedrijfsleven werkt aan een duurzame ontwikkeling voor natuur en bevolking gericht op Azië en Indonesië.	Organisatie bestaande uit 3 mensen die bedrijven helpt om hun bedrijfsproces of -product te vergroenen, d.m.v. een CO ₂ voetafdruk, en projecten in Indonesië voor herbebossing en agro biodiversiteit.
Orangutan Outreach Nederland	Een Nederlandse stichting werkt aan de bescherming van Oerang Oetangs in Indonesië (Borneo en Sumatra). De grootste bedreiging voor de Borneo orang-oetan is habitatvernietiging door bosbranden en boskap voor houtwinning en het creëren van landbouwgebieden.	Een stichting werkt aan de bescherming van de Oerang Oetang in Indonesië, via donateurs, en o.a. de mogelijkheid voor burgers om een oerang oetang te adopteren. (www.orangutanoutreachnederland.nl).
Stichting Oasebos	Een Nederlandse stichting die zich inzet om stukken natuurlijk bos aan te kopen en beheren met als doel reservaatvorming in het buitenland.	Individueel, gezinnen, bedrijven kunnen participeren bij de aankoop stukjes bos in tropen. Ook in te zetten als CO ₂ compensatie van bedrijven (www.oasebos.nl).
Stichting Duurzame landbouw en energie in Kameroen	Deze Stichting wil hulp bieden aan duurzame projecten in Kameroen, die bijdragen aan de economische ontwikkeling en het verzorgen van voorzieningen voor de betrokken mensen.	De stichting bestaat sinds 2001. Activiteiten o.a.: verkenning van de mogelijkheden voor een biologisch landbouwproject en de productie van zonne-energie (www.kameroen.net ; www.allegoededoelen.nl).
Energy solutions for Humanity	Kleine stichting gericht op verspreiding van energie-oplossingen in ontwikkelingslanden, betaalbare elektriciteit, verduurzaming van de samenleving en toegang van kansarmen op de arbeidsmarkt.	Focus op hernieuwbare energiebronnen zoals windenergie, in projecten en o.a. een coördinerende rol in de 'ilovewindpower movement' (zie www.allegoededoelen.nl).

Digitale netwerken en koppelaars

Er zijn veel koppelaars, coalities en online platforms etc. waar particulieren samen komen voor vergroening van ketens. Ofwel het zijn kritische blogs ofwel koppelaars van burgers met goede doelen, stichtingen, of hulpmiddelen, zoals sites waar mensen goede doelen kunnen zoeken om te doneren (Tabel B2.9).

Tabel B2.9: Digitale netwerken en koppelaars (diverse website, bezocht zomer 2012)

Initiatief	Wat en waarom	Wie en hoe
Wakibi (www.wakibi.nl)	Website voor projecten die ondernemers in ontwikkelingslanden steunen, o.a. op gebied van milieu.	Mensen kunnen online een project of ondernemers kiezen om een lening aan te geven (microkrediet).
My world (www.myworld.nl)	MyWorld.nl is een online platform voor iedereen die zich actief inzet voor ontwikkelingssamenwerking. In Nederland werken ongeveer 8000 vrijwilligersorganisaties aan een betere wereld. Ze variëren van eenmansacties tot kleine stichtingen, rotary's en kerkelijke werkgroepen. Op MyWorld.nl komen al deze partijen samen om kennis te delen en ervaringen uit te wisselen (www.myworld.nl)	De MyWorld-community is een trefpunt waar actieve wereldburgers ideeën opdoen en onderling netwerken. De MyWorld-wiki is een kennisbank met achtergrondinformatie voor het uitvoeren van projecten. MyWorld magazine bevat nieuwsberichten, kritische artikelen en columns over de inzet van My World voor een wereld zonder armoede (www.myworld.nl).
1% club (www.1percentclub.nl)	De 1%CLUB is het crowdfunding platform dat mensen met slimme ideeën in ontwikkelingslanden verbindt met mensen, geld en kennis over de hele wereld. Het gaat om projecten die de zelfredzaamheid van individuen stimuleren en de levensstandaard verhogen.	De 1%LEDEN beslissen aan de hand van de online projectvoorstellen aan welke projecten ze hun 1% inkomen, tijd, kennis of vaardigheden willen inzetten. Door middel van o.a. blogs, foto's, filmpjes kunnen ze online de voortgang van hun project volgen (www.1percentclub.nl).

Initiatief	Wat en waarom	Wie en hoe
Alle goede doelen www.allegoededoelen.org	Allegoededoelen.nl is de grootste goede doelen weblog van Nederland waarop matchen gematcht kunnen worden met goede doelen. Hieronder zijn ook goede doelen die te maken hebben met duurzame productie elders in de wereld.	Bezoeker kunnen op de site terecht voor informatie over meer dan 2.000 aangesloten charitatieve instellingen, hun mening geven, reageren op berichten en online doneren aan de goede doelen (www.allegoededoelen.org).
One world www.oneworld.nl	OneWorld.nl is de grootste Nederlandse website over mondiale verbondenheid en duurzame lifestyle. Het gratis tijdschrift OneWorld magazine verschijnt tien keer per jaar.	OneWorld wordt uitgegeven door NCDO, de Nationale Commissie voor Internationale Samenwerking en Duurzame Ontwikkeling.
www.fondsen.org	Fondsen.org is een samenwerkingsverband waarbij een consultancy-team zich bezighoudt met het adviseren van goede doelen op het gebied van internet.	www.fondsen.org geeft een totaaloverzicht van actualiteiten en achtergrondinformatie over de aangesloten goede doelen. De website is de spreekbuis (www.fondsen.org).
www.alvarum.com	Een digitaal platform waarop mensen geld kunnen inzamelen voor goede doelen.	Alvarum combineert online fondsenwerving met offline evenementen; biedt coaching aan goede doelen en actievoerders (www.alvarum.nl).
De Groene zaak www.degroenezaak.nl	Een site voor groen ondernemen, met als principes: een duurzaam verdienmodel als uitgangspunt; minder afval en verspilling; ketenverantwoordelijkheid; maximale energiereductie en duurzame energie.	Het is een netwerk waarvan bedrijven lid worden, die publicaties verzorgt, agenda en evenementen etc. Een groot aantal bedrijven is lid. Ze zetten zich in voor nieuwe, duurzame financieringsmodellen en bouwen aan duurzaam leiderschap (www.degroenezaak.nl).
Urgenda www.urgenda.nl	Urgenda is een actie-organisatie voor duurzaamheid en innovatie die Nederland sneller duurzaam wil maken, bedrijven, overheden, maatschappelijke organisaties en particulieren. Aandacht voor duurzame productieprocessen (vooral binnenlands georiënteerd).	Urgenda werkt via een lange -termijnvisie, een actieplan tot 2050 en iconprojecten. Met o.a. regio-tours en de Dag van de Duurzaamheid laten ze zien hoeveel koplopers in Nederland al actief zijn. Samen sneller duurzaam is het motto;
www.goedewaar.nl	GoedeWaar.nl is een consumentenorganisatie die zich al meer dan 30 jaar inzet voor duurzaam consumeren. Verantwoord koopgedrag is beter voor mens, dier, milieu. Het draagt bij aan duurzame ontwikkeling, eerlijke handel en armoedebestrijding.	GoedeWaar.nl onderzoekt de duurzaamheid van consumentenproducten, zodat consumenten een goede keuze kunnen maken in de winkelstraat. Site die consumenten adviseert over duurzaamheid van producten (www.goedewaar.nl).

WNF 'Partnerships voor change'

Het WNF werkt samen met grote bedrijven om hun ketens om de productiemethoden van commodities, verwerking, consumptie en financiering te veranderen. Daarnaast biedt WNF tools aan waar bedrijven gebruik van kunnen maken om hun voetafdruk te verkleinen en houdt WNF zich bezig met partnerschappen in de financiële wereld. Vanaf 2012 leidt dit tot het Market Transformation Initiative. Hierin bouwt WNF verder aan duurzaamheid door het beïnvloeden en samenwerken met de business-sector. Hieronder valt ook het werk in Chili, waar de context van de certificering nadrukkelijk meegenomen wordt bij de verduurzaming van visserij en bosbeheer en hoe verschillende bedreigingen voor duurzaamheid in hun context worden opgepakt. Dit initiatief is uitgelicht in het rapport Better production for a living planet (WNF, 2012).

Tabel B2.10: Partnerships for change (WNF, 2012a; www.wnf.nl).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Samenwerking WNF en Rabobank	Samenwerking tussen WNF en Rabobank aan projecten die moeten laten zien dat duurzaam werken voordeel oplevert voor bevolking, bedrijven en financiers in landbouw- en productketens.	Er wordt gewerkt aan vier projecten tot 2015 (o.a. gericht op kweekvis in Chili, palmolie in Indonesië en suikerriet in Australië), in projecten waarin Rabobank financiële kennis inbrengt.
Samenwerking WNF en AH	AH en WNF werken aan een duurzaam visassortiment van AH: 100% duurzame vis in schappen in 2015 van de keurmerken MSC en ASC.	De samenwerking tussen WNF en AH door duurzame vis ging al van start in 2007 en is in 2012 verlengd. AH committeert zich aan de ambities voor 100% duurzame vis.
Samenwerking WNF en Ikea	Ikea en WNF werken al langer samen, onder andere aan de acceptatie van duurzame katoen en duurzaam hout. Voorzetting van de samenwerking met IKEA.	O.a. een donatie per verkochte FSC Ikea hout van een bepaald merk aan een bossenproject van WNF. Ook samenwerking geaccepteerd krijgen van duurzame katoen.
Samenwerking WNF en KPN	De samenwerking van WNF en KPN is gericht op het tegengaan van klimaatverandering door het nieuwe werken te introduceren bij KPN.	Resultaat van het 'nieuwe werken' is minder autovervoer en minder papierverbruik door digitaal factureren. Iedere klant die overstapt levert een euro voor een WNF project.
Samenwerking WNF en KLM	De samenwerking tussen WNF en KLM is gericht op verduurzaming van de luchtvaart.	De samenwerking is in 2012 voor vier jaar voortgezet met als nadruk: investeren in biobrandstoffen.
Samenwerking WNF en Eneco	Eneco en WNF werken aan duurzame energievoorziening. Doel: In 2013 zal 20% van Eneco's elektriciteit op duurzame wijze worden geproduceerd. Tevens daalt de CO ₂ -uitstoot per medewerker de komende drie jaar weer met 25%, doordat Eneco een schonere bedrijfsvoering heeft.	Ze hebben t/m mei 2013 afspraken. Er zijn acties m.b.t. de 2 miljoen Eneco-klanten en een miljoen WNF-donateurs m.b.t. zuinig omgaan met energie. Eneco biedt financiële steun aan WNF-veldprojecten. Eneco en WNF werken aan pilot projecten om tot nieuwe energie oplossingen te komen (www.wnf.nl).
Supply risk methodology	Een risico management strategie voor duurzame sourcing. Uit een scan komen de grootste mogelijke risico's en (potentiele) milieudruk. Hiermee kunnen bedrijven prioriteiten stellen.	Grote bedrijven zoals McDonalds gebruiken deze scan van WNF. Gekoppeld is de mogelijkheid om een actieplan op te stellen om de voetafdruk van de productie van de commodity te verkleinen.
Duurzame financiering	Samenwerking met de Rabobank en met de Nederlandse Financieringsmaatschappij voor ontwikkelingslanden (FMO). WNF heeft partnership met African development bank gericht op dialoog met Afrikaanse overheden over groene groei.	Bij de Rabobank is beleid ontwikkeld. Met FMO werkt WNF aan de verankering van duurzaamheid in het werk van de FMO. WNF ondersteunt verder het partnerschap dat het WNF is aangegaan met de African Development Bank (WNF, 2012a).
Market Transformation Initiative	De strategie is gericht op 15 commodities met de grootste effecten op biodiversiteit, water, klimaat; binnen de 35 gebieden WNF ziet als top prioritaire gebieden. De manier waarop de commodities zijn geproduceerd kan verbeterd worden, met winst voor het milieu, de economie en de leefomstandigheden voor honderden miljoenen arme mensen. WNF wenst de gewoonten van 7 miljard mensen te veranderen.	WNF zet in op partnerschap en samenwerking met de business-sector door natuurbescherming een kerntaak te maken voor de business-sector. Dat doet WNF door Multi-stakeholder engagement (ronde tafels brengen alle deskundigheid en belangen in de hele waarde keten van productie tot marketing). WNF werkt ook rechtsstreek met de directies van de belangrijkste bedrijven, om beslissingen beter en sneller te maken.
Context gericht e aanpak: Chili	Chili kent een groot gebied met regenwoud en is een grote leverancier van papier en pulp en vis voor de wereldmarkt. Bedreigingen voor ecosystemen zijn de zalmproductie, overbevissing en de pulp en papierproductie. WNF probeert beide problemen tegelijkertijd aan te pakken. Naast stimuleren van FSC papier en pulp, wordt overbevissing aangepakt door het promoten van MSC en ASC voor de verduurzaming van de zalmproductie.	WNF benadert de grootste bedrijven die de markt van pulp en papier domineren (Arauco en CMPC), en deze hebben zich gecommitteerd aan FSC en toegezegd om enkele bosgebieden die zijn geconverteerd naar plantages te restaureren. Tegelijkertijd is de dialoog gestart met betrekking tot duurzame visserij en overbevissing; in 2010 is de Chileense hake visserij gestart met het certificeringsproces.

IUCN Business-netwerken

IUCN Nederland werkt aan het vergroening van het bedrijfsleven, om zowel de natuur als de economie te versterken. Vergroening biedt bedrijven kansen op nieuwe markten, technologische ontwikkeling en meer werkgelegenheid (www.iucn.nl). Hiertoe heeft IUCN verschillende initiatieven, zoals het netwerk van multinationals Leaders for Nature en het Platform Biodiversiteit, Ecosystemen en Economie, een samenwerkingsverband met ondernemersorganisatie VNO-NCW (Tabel B2.11).

Tabel B2.11: IUCN (www.iucn.nl, website bezocht voorjaar 2013).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Leaders for Nature (2005)	Leaders for Nature is het IUCN NL 'business-netwerk' waarin 20 multinationals en grote Nederlandse bedrijven, samen werken aan het vergroenen van de economie. Het netwerk stelt biodiversiteit en ecosystemen centraal. Het netwerk werd opgericht in 2005 met als bedoeling om ecosystemen meer onder de aandacht te brengen van het Nederlandse bedrijfsleven.	Deelnemers: ABN/AMRO, Akoz Nobel, Arcadis, Cofely GDF Suez, Royal Haskoning Dhv, Desso, DSM, Eneco, Essent, Friesland Campina, IBM, ING, Interface, KLM, Nutreco, Phillips, Post.nl, PWC, Rabobank, Shell. Leaders for Nature werkt aan vergroening van de economie door o.a. allerlei netwerk-bewustwordingsactiviteiten, kennisopbouw, een platform functie.
Intentieverklaring 'Inspiratie programma voor Ecosystemen' IUCN NL Leaders for Nature (2011)	2011: 11 Leaders for Nature companies sign a statement of intent to develop a long term programme on ecosystems and biodiversity. Partnerschap om gezamenlijke activiteiten te bevorderen, met als doel bescherming en herstel van ecosystemen en biodiversiteit. Het doel van het partnerschap is om bij te dragen aan het opbouwen van en strategie voor stoppen van verlies van biodiversiteit en stimuleren van herstel van ecosystemen binnen en buiten NL, en vermindering van de footprint van de initiatiefnemers.	In het kader van Leaders for Nature, ABN AMRO Bank N.V., AkzoNobel N.V., ARCADIS Nederland B.V., Cofely Nederland N.V., DHV B.V., Koninklijke DSM N.V., Interface Nederland B.V., Koninklijke Luchtvaart Maatschappij N.V., Nutreco N.V., Koninklijke Philips Electronics N.V. en PriceWaterHouseCoopers Accountants N.V., zijn de initiatiefnemers (op aandringen van IUCN NL). Ze zullen samenwerken met een inspirerende programma voor ecosystemen, focus op een korte termijn, medium lange termijn en lange termijn strategie.
"Building biodiversity business" (2008)	IUCN en Shell weken samen aan de ontwikkeling van nieuwe bedrijfsmodellen voor biodiversiteit en business en presenteren dit in een rapport 'Building biodiversity Business', in 2008).	IUCN, Shell International Limited, Forest Trends, Green Horizons Environmental Consultants Limited en Earthmind werken samen aan het rapport Building biodiversity business.
Platform Biodiversiteit, Ecosystemen en Economie (2012)	Het platform gaat de aanbevelingen uitwerken van de Taskforce Biodiversiteit en Natuurlijke Hulpbronnen. Platform gelanceerd na presentatie van rapport 'Groene Groei', het advies van de Taskforce. Groene Groei pleit voor economische ontwikkeling gebaseerd op de draagkracht van de aarde.	Oorspronkelijk platform, van start met intentieverklaring van VNO-NCW, MKB Nederland, LTO en IUCN NL. Het platform Biodiversiteit, Ecosystemen en Economie is een uitgebreidere voortzetting van het Platform Biodiversiteit en Bedrijfsleven. Daarin was VNO-NCW met ondernemers- en milieuorganisaties actief.
Responsible Shrimp Culture Improvement Program (RSCIP)	Een vierjarig programma voor verduurzaming van de garnalenkweek in Zuidoost Azië. Het doel van het programma is om de garnalenindustrie zo in te richten dat het leidt tot een beter inkomen voor de lokale bevolking bijdraagt aan het herstel en behoud van natuur.	De RSCIP is een samenwerking tussen IUCN NL en OxfamNovib, de Indonesische partners Wetlands International, WWF en Telapak, en de Vietnamese SNV, IUCN en MCD. Op zes kwekerijen is in kaart gebracht welke verbeteringen nodig zijn voor een duurzame praktijk, aan de hand van de richtlijnen van ASC Global G.A.P.

Hivos green entrepreneurship

Hivos is een Nederlandse ontwikkelingsorganisatie en heeft een programma voor verduurzaming van productketens, met allerlei onderwerpen. Green Entrepreneurship richt zich op ondernemende vrouwen en mannen op het platteland die binnen de markt fungeren als motor van een groene sociaal-economische ontwikkeling (www.hivos.nl) (Tabel B2.12).

Tabel B2.12: Hivos Green entrepreneurship (www.hivos.nl website bezocht najaar 2012).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Duurzaamheid: voorwaarde voor economische groei.	Hivos streeft naar duurzame ontwikkeling en naar een gelijke toegang tot afzetmarkten, grondstoffen, kennis, technologie en kapitaal.	Hivos maakt zich sterk om kleine producenten aan de eisen voor duurzame productie te laten voldoen, in samenwerking met haar partnerorganisaties.
Klimaatfonds: armoedebestrijding met behoud van natuur en milieu	Via het Hivos Klimaatfonds wordt energie toegankelijk gemaakt voor armen in Azië, Afrika en Latijns-Amerika, op een verantwoorde manier, want armoede leidt tot massale houtkap, watervervuiling, opwarming van de aarde en verlies aan lokale gewassen.	Hivos ondersteunt partners in het verkrijgen van toegang tot hernieuwbare energie en draagt bij aan energiebesparing binnen productieprocessen (waterkrachtcentrales, biogas, houtfornuizen). Het geld komt van particulieren en bedrijven in Nederland.
Economische zelfstandigheid: eigen inkomen voorop	Een eigen inkomen door eerlijke handel is voor arme mensen in ontwikkelingslanden een middel om zich aan armoede te onttrekken. Een eigen bedrijf levert niet alleen geld op voor ondernemers maar zorgt vaak ook voor werkgelegenheid.	Hivos verleent ondersteuning aan lokale financiële instellingen met een relatief bescheiden kapitaal door middel van microfinanciering, uitgebreide kennis, ervaring en netwerken. De lokale financiële instellingen begeleiden op hun beurt kleinschalige ondernemers.
Microfinanciering: startkapitaal voor ondernemers	Hivos verstrekt kredieten aan arme mensen, vooral vrouwen, op het platteland of moeilijk bereikbare gebieden, en aan klanten met hiv/aids. Hivos verstrekt microkredieten aan arme ondernemers via steun aan microkredietinstellingen (mfi's), die leningen geven. Met dit startkapitaal, seed capital pakket kunnen beginnende mfi's aan de slag. Als zij organisatorisch/financieel sterk genoeg zijn, komen zij in aanmerking voor reguliere leningen (Hivos Triodos Fonds).	Hivos ontwikkelt nieuwe methoden op het gebied van leasen, sparen en verzekeren, maar ook om geldtransacties van migranten. Lage prijzen zijn belangrijk (bankieren via mobiele telefonie). Hivos professionaliseert ook mfi's door trainingen over productontwikkeling, interne controle, verslaglegging en communicatie met donoren en investeerders; Hivos stimuleert kennisuitwisseling en netwerken tussen mfi's onderling.
Bedrijfsontwikkeling: succesvol ondernemen	Hivos helpt kleinschalige ondernemers door middel van training en advies, zodat zij meer producten op de markt kunnen brengen en tegen een hogere prijs kunnen verkopen. Tevens verschaft Hivos kapitaal aan veelbelovende kleine ondernemingen met het doel de lokale markten verder te ontwikkelen.	Hivos investeert actief in veelbelovende kleine ondernemingen, voor de ontwikkeling van hun bedrijf en toegang tot internationale markten en internationale handelsfinanciering, mede door het standaardiseren van eisen en het gebruik van kwaliteitssystemen die de internationale markt hanteert.
Kwaliteitsmarkten. Gelijke kansen voor kleine producenten op de markt	Hivos stimuleert milieuvriendelijke en sociale alternatieven voor niet-duurzame producten. Kwaliteitsmarkten, zoals voor biologische en fair trade-producten, bieden kansen voor kleine producenten. Een structurele verbetering van hun economische positie is daarbij belangrijk, en productiviteit en productkwaliteit van boeren moet hun onderhandelingspositie versterken.	Hulp aan initiatieven die controle en certificering goedkoper maken is essentieel, met kwaliteitsmanagement in de productieketen. Ook belangrijk is druk op publieke opinie en bedrijven om zich te houden aan internationale afspraken; Hivos ondersteunt lokale fair trade platforms die mondiale standaarden aanpassen aan nationale omstandigheden.
Biodiversiteitsfonds: produceren zonder het ecosysteem te schaden	Het Biodiversiteitsfonds (2001) heeft tot doel om duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen te bevorderen en tegelijkertijd armoede te bestrijden door effectief financiële steun te verlenen aan organisaties, door hun capaciteiten verder te versterken en door te lobbyen hiervoor.	Hivos en Oxfam Novib voeren gezamenlijk het beheer over het BDF. Een aanzienlijk deel van de gelden is besteed aan verduurzaming van productie en vermarkting (biologische producten, houtproducten met FSC keurmerk en visproducten met een MSC keurmerk), vooral voor kleine boeren in ontwikkelingslanden.
Making all Voices Count	Dit ambitieuze initiatief Making all Voices Count (MAVC) is voor innovaties tegen sociale ongelijkheid, slecht bestuur en kloof tussen burgers en overheid, ter bevordering van transparantie en burgeractivisme. Motto: (van Steve Jobs): <i>The people who are</i>	Hivos geeft vanaf 1 juni 2013 richting aan het fonds, Vier grote internationale donoren financieren dit fonds van 34 miljoen euro: het Britse DFID, het Amerikaanse USAID, het Zweedse SIDA en het Omidyar Network. Als winnaar van de tender leidt

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
	<i>crazy enough to think they can change the world, are the ones who do.</i>	Hivos het fonds vanuit een consortium dat, naast Hivos, bestaat uit Ushahidi en IDS.
Kennisagenda	De inzichten moeten bijdragen aan de ontwikkeling van nieuwe strategieën om maatschappelijke verandering te bevorderen, en omgaan met beleids- en strategievorming die complexe processen vormen. Kennis van de lokale context en van internationale ontwikkelingen en reflectie met betrokken wetenschappers zijn nodig om adequaat te kunnen reageren op veranderingen.	De kennisagenda bestaat uit vijf kennisprogramma: <i>civil society building</i> (activisme); <i>pluralisme</i> (NGOs tegen fundamentalisme); <i>midden oosten</i> (rol internationale organisaties bij verandering); <i>small producers</i> (profiteren van globalisme); Digital Natives (potentie facebook generatie). Het werkt samen met wetenschappers, praktijkdeskundigen, ondernemers en lokale activisten.

Innovatieve relaties beleid en praktijk in het tijdperk van governance: Ecos Magazine

In deze sectie laten we ons inspireren door Ecos Magazine. Ecos is sinds 1974 een Australisch wetenschappelijk tijdschrift over duurzaamheid. Sinds 2011 is het een online magazine met een breder bereik. Het is een forum voor discussie over milieu en duurzaamheid, gericht op bewustwording en discussie over duurzaamheidsissues, met aandacht voor goede praktijken en voordelen van duurzame ontwikkeling. We lanceren een aantal prille en meer ontwikkelde initiatieven die door dit tijdschrift zijn gepresenteerd. Het tijdschrift heeft aandacht voor vele vormen van vernieuwing voor zowel beleid als ketens (www.ecomagazine.com) (Tabel B2.13).

Tabel B2.13: Ecos magazine (www.ecomagazine.com; website bezocht najaar 2012)

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
'Combat Greenwashing' www.ecomagazine.com/?paper=EC12192	Strengere en betere wetten en handhaving voor het bestrijden van oneerlijke 'groene claims'. Het is te makkelijk om groene claims te gebruiken voor marketing. Bestrijden daarvan is belangrijk voor geloofwaardigheid en vertrouwen in alle typen ketens.	Initiatief van dr. Rimmer van the Australian National University. Bestrijding van o.a. 'astroturfing' (marketing dat een valse impressie geeft van steun van 'grassroots' of bewegingen, zoals manipulaties via Facebook). Ook: frauduleuze claims over CO ₂ reducties en misbruik van domain namen met 'eco'.
'The Power of How' www.ecomagazine.com	De 'UN Global Compact' onderzocht de opvattingen van honderden CEO's op vragen van duurzaamheid. 93% stelt het als kritisch succesfactor voor de toekomst. Maar: vaak is het oppervlakkige steun en er is een groot gat tussen opvattingen en praktijk. Doel is de toolbox te vergroten en toegankelijk maken en het gat tussen opvattingen en praktijk te dichten.	Initiatief Nick Fleming, Chief Sustainability Officer Sinclear Knight Merz. Bijdragen aan probleem besef, bieden van oplossingen voor beleid, systemen en investeringen. Het vereist nieuwe vormen van samenwerking tussen bedrijven en ketens. Betere monitoring en meet methodes zijn vaak nodig, evenals een sociale 'capacity building' en competenties voor de betrokkenen. Voorkomen van reputatieschade voor serieuze bedrijven die kansen niet zien.
Voorbeeld van 'the power of how': Walmart 's 'Zero Waste': yoghurt keten.	Walmart triggerde vele initiatieven om tot 'zero waste' te komen. Dat leidt tot minder kosten, transport en afval: jaarlijks 20 miljoen gallon diesel minder; 1.700 ton verpakkingsafval in de yoghurt keten.	Door het gebruik van andere vormen van verpakkingen en hoeveelheden verpakkingen. Voorbeeld: gebruik van een four pack in plaats van een pak met yoghurt en gebruik van een andere container.
Voorbeeld van 'the power of how': Goulburn Valley Water: 'van afval tot hulpbron'.	Uitnodiging voor opties voor duurzame bedrijfsvoeringen rond afvalwater. Doel: meer duurzaamheid en inkomen van iets dat slechts een kostenpost en risico was.	GVW en Greater Shepparton City Council zetten een partnerschap op. Resultaat: een prijs winnende eco-industrieel park op het terrein van GVW met bedrijvigheid van het afvalwater.
Dr. John D. Liu: Empowering vision 'The issue is knowledge'	Missie: het makkelijker maken om klimaat veranderingen te begrijpen. Zonder kennis doen we weinig. Liu stelt voorop dat biodiversiteit en biomassa centraal zijn voor duurzaamheid. Actueel met de film 'Hope in a Changing Climate'.	Liu is oprichter van the Environmental Education Media Project EEMP. Hij maakt al 10 jaar educatieve media materiaal over best-practise voor herstel van ecosystemen. Laat zien hoe ecosystemen en economie hersteld kunnen worden. Voorbeeld: Loess Plateau in China.

Exploiting institutional voids – ‘spaces of opportunity’

Bedrijven die bezig zijn in ontwikkelingslanden en opkomende markten kampen vaak met zwakke of zelfs afwezige instituties. Vaak heersen dan de zeer korte termijn economische belangen, met corruptie en zwakke overheden. De instituties waar we het over hebben zijn rechtssystemen, democratisch besluitvorming, regelgeving, governance-structuren, eigendomsrechten, conflict regulerende mechanismen, intermediairs die transacties faciliteren. Als dat grotendeels ontbreekt, dan is er sprake van ‘institutional voids’. Dit is niets nieuws maar nieuw is wel de toenemende expliciete aandacht hiervoor. In eerste instantie is de aandacht gericht geweest op armoedebestrijding en dat is op zich zelf een voorwaarde voor duurzame ontwikkeling. De trend is echter dat er een bredere kijk op de problematiek komt, met meer aandacht voor mogelijkheden en de ‘social entrepreneurs’ die dit kunnen realiseren. Een belangrijk punt is dat het benutten van kansen vaak een partnerschap vraagt, vanwege de veelzijdige opgave (Mair & Marti, 2006) (Tabel B2.14).

Tabel B2.14 Exploiting institutional voids (diverse websites; bezocht najaar 2012)

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Winning in Emerging Markets	Investeren in opkomende markten biedt ongekende kansen voor ondernemers. Institutional voids zijn er als instituties en intermediairs niet of nauwelijks aanwezig zijn, en vrager en aanbieder op de markt elkaar niet kunnen vinden of bedienen. Het doorgronden en begrijpen van dit is de sleutel tot succes.	Harvard professor Tarun Khanna in zijn boek <i>Winning in Emerging Markets</i> . Het uitgangspunt is dat de afwezigheid van instituties en infrastructuur een kans is. Het is zaak om iets te vinden waar het land op zit te wachten maar nog niet heeft. En dan een alliantie vormen om dit te bereiken. Het is een mindset, maar ook tools in ontwikkeling (concepten, software). (businesstoday.intoday.in/ / institutional voids in emerging markets make for big opportunities)
BRAC Development Program	BRAC werd in 1972 ingevoerd om de verwoestende gevolgen van oorlog in Bangladesh te beperken voor de armen in rurale gebieden. BRAC biedt programma's voor werk, voeding, juridisch bijstand, tegen tuberculose, voor export van producten en educatie. Kansen voor armen om actief deel te nemen aan de economie en tegenwicht tegen corrupte bestuurders en een kansloos bestaan.	Initiator was Fazle Hasan Abed. Tegenwoordig bereikt BRAC ongeveer 80% van de dorpen en er zijn meer dan 6,5 miljoen banen gecreëerd. De afzonderlijke programma onderdelen vormen op zich geen voldoende basis. Het moet en het wordt gecombineerd worden met een platform voor participatie en het leren breken met bestaande afhankelijkheidsrelaties uit de vicieuze cirkel te komen..
Microcredit Grameen Bank	Micro credit voor arme vrouwen in Bangladesh. Zij kregen vroeger vaak geen credit juist omdat ze arm waren en geen credit betekende dat ze arm zouden blijven. Grameen Microcredit vult deze ‘institutional void’.	Grameen Bank is een innovatief initiatief van Muhammed Yunus, en dat bracht hem de Nobel prijs. De credit is niet gebaseerd op een juridisch contract, maar op vertrouwen en het bouwen van sociaal kapitaal; ondersteuning voor de lener.

Dispute Resolution Systems

Het oplossen van conflicten rond landgebruik en hulpbronnen en daarbij arme mensen respect tonen is cruciaal bij duurzame ontwikkeling. Bij duurzame handel zijn procedures voor klachten en faciliteiten om geschillen te beslechten over landgebruik vaak op papier aanwezig, maar in de praktijk valt het tegen. Van de vele multi stakeholder private systemen hebben de RSPO en FSC beide operationele klachtenprocedures. MVO Nederland biedt Nederlandse bedrijven een checklist aan waarmee ze kunnen checken of bedrijven waar ze zaken mee doen over faciliteiten beschikken (Tabel B2.15).

Tabel B2.15: Dispute Resolution Systems (diverse bronnen).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
FSC	FSC staat voor het waarborgen van landrechten en rechten van de inheemse bevolking in haar standards. Lange termijn rechten op huur en gebruik van grond en bos resources moeten goed gedocumenteerd zijn en aantoonbaar. FSC eist ook gepaste mechanismen om claims en geschillen te beslechten. Respect voor de rechten van inheemse bevolking om hun land, territorium en resources te bezitten, gebruiken en managen staat hoog (De Man, 2010).	Het FSC Dispute Resolution System (DRS) is in consultatie met stakeholders opgesteld (FSC, 2012) en kent een web gebaseerd klachten mechanisme voor stakeholders. Uitgangspunt is dat geschillen op het laagst mogelijke niveau worden opgelost, tussen de partijen die direct betrokken zijn. Wanneer het op dat niveau niet lukt, kan naar het volgende niveau worden gegaan, bijv. door contact te zoeken met de certification body. Wanneer dit niet lukt, kan FSC worden betrokken (FSC, 2012).
RSPO Dispute settlement facility (DSF)	Landgebruik voor palmolie mag niet ten koste gaan van de rechten, customary of legal, van mensen (vrijwillige en geïnformeerde instemming vooraf). Vaak gaan hierover de disputen die bij de faciliteit terecht komen. Ook andere disputes dan landrechten kunnen hier terecht. Doel is op efficiënte wijze rechtvaardigheid en langdurige oplossingen te realiseren (weinig bureaucratie).	De DSF valt binnen de bredere klachtenprocedure van de RSPO. De DSF bevat een mediation proces. De bedoeling is dat partijen eerst zelf proberen eruit te komen, lukt dat niet dan kunnen ze het DSF proberen Als een partij de mediation afwijst of er wordt geen oplossing bereikt dan kan men weer terug naar het complaints-systeem (RSPO, 2012).
Verkenning van een Biomass Dispute Settlement facility (BDSF)	Verkenning van mogelijkheden voor een dispute settlement facility voor de biobased economy in Den Haag. Geschillen gaan over mensenrechten, landrechten, arbeidsrechten, milieu, eigendomsrechten, ongelijke marktverhoudingen en bedrijfsconflicten. Een adequate faciliteit voor geschillen kan de geloofwaardigheid en legitimiteit over de initiatieven heen vergroten en stimuleert het leervermogen (Taanman, 2012).	De verkenning wordt uitgevoerd door het Institute of Social Innovation (Leiden), in opdracht van het toen Ministerie van EL&I (Taanman, 2012). Er zijn al veel vrijwillige systemen voor certificering en regulering van biomassa met hun eigen opzet voor klachten en bezwaren. De opzet die hier verkend wordt is een internationaal toegankelijke en zichtbare faciliteit, een onafhankelijk systeem.
Checklist MVO Nederland	MVO Nederland biedt bedrijven een checklist aan om na te gaan of het bedrijf waar ze handel mee doen goede mensenrechten situatie heeft, o.a. aandacht voor de rechten van individuen en gemeenschappen over land, of een bedrijf goed omgaat met geschillen. Belangrijk is dat burgers en NGOs het systeem eerlijk vinden www.mvonederland.nl .	MVO Nederland heeft een lijst met indicatoren uitgewerkt over de aanwezigheid van voorschriften voor klachtenbehandeling, objectiviteit, anonimiteit, vertegenwoordiging. Een checklist voor ondernemers: HUMAN RIGHTS COMPLIANCE ASSESSMENT (HRCA) QUICK CHECK, afkomstig van de Danish Institute for Human Rights (2006).

Informational governance

Dit betreft echt een 'emerging concept' met veel potentie waar de toekomstwaarde moeilijk te schatten is. Het gaat om de omgang met informatie om duurzaamheid te realiseren. In een wereld van globale ketens, netwerken en markten moeten snel en onder druk besluiten vallen over zeer grote hoeveelheden complexe data en informatiestromen. Dat is lastig. We genereren de data en informatie vaak wel maar de organisaties, instituties en governance mogelijkheden zijn te gefragmenteerd, slecht gecoördineerd en te traag om de steeds escalerende massa input zinvol te bewerken. IG is een antwoord hierop maar staat nog in de kinderschoenen. Het is wel sterk in ontwikkeling. IG kan ons gedrag beïnvloeden op diverse schaalniveaus en manieren, zoals de relatie tussen globale standaarden en de lokale praktijk. De bestanddelen van IG zijn o.a. uitgelegd door Delina (2011). ICT is de basis, en omheen zijn er organisatorische arrangementen, een raamwerk met focus, strategie, hulpmiddelen en coördinatie mechanismen (horizontale, verticale, internationale, met stakeholders), en voldoende afrekenbare systemen. IG. Voorbeelden komen vaak uit verkennende studies want praktijk ervaring is nog schaars (Tabel B2.16).

Tabel B2.16: Informational governance (diverse websites bezocht zomer 2012).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Informational Governance of Climate Change Organisations	Studie van Delina (2011) van Centre for Development Informatics, Guide voor het omgaan met IG in klimaat vraagstukken. De behoefte aan nieuwe vormen van informatievoorzieningen en governance structuren voor het omgaan met informatie is nergens meer pregnant dan in het omgaan met het klimaat.	Institute for Development Policy and Management, SED. Via ICT dient data verzamelt en gebruikt te worden door organisaties op diverse niveaus: micro, macro, en supra macro (global) zoals World Meteorological Organisation door de Global Climate Observing System (GCOS). (www.niccd.org).
Voorbeeld van Delina	Er zijn talloze mogelijkheden voor ICT toepassingen, en nu speelt sterk online samenwerking via social networking of andere web-based applicaties en interactieve media en satelliet beelden.	Het gaat niet meer om technologische mogelijkheden maar meer om de governance van technologie die ver voor ligt op ons vermogen om ermee om te gaan. Dit geeft ongekende mogelijkheden om globale informatiestromen te benutten.
WUR programma IG	Onderzoeksprogramma van Wageningen UR. De reden is het vermoeden dat informatieprocessen, informatietechnologie en de instituties en governance verbonden hieraan op fundamentele wijze ons conventionele denken en handelen veranderen.	Programma onder leiding van Opdam en Termeer met 4 thema's: 1) governance across spatial scales; 2) contested information; 3) adaptive environmental governance; 4) social media. Oud denken over autoriteit, control en de macht van de overheid wordt hiermee uitgedaagd.
WUR: Voorbeeld	Between global standards and local resource management: transparency, accountability and the role of auditing and information at the global-local nexus. <i>Global standards</i> zijn belangrijk voor het promoten van duurzaam <i>resource management</i> . Ze kunnen grote invloed hebben op lokale praktijken, maar dat kan alleen als het globale en het lokale zijn 'connected'.	Transparante informatie is nodig om te weten of gedrag conform normen zijn. Het project focus ligt op de rol van controle (auditing), en informatie gegeneerd in de auditing praktijk, en de bijdrage op het omgaan met de informatie in relatie tot transparantie en 'accountability'. Duurzaam bosbeheer en de rol van twee certificeringsinstanties wordt de empirische ingang. Begeleider: Bas Arts.

Rank a brand: koplopers duurzame merken

Rank a Brand is de grootste duurzame merken vergelijkingssite van Europa. Bij hen vind je een overzicht van belangrijke consumentenmerken en hun score op het gebied van duurzaamheid. De website bevat meer dan 800 merken in 6 sectoren, waaronder kleding, elektronica, reizen, telecom en eten & drinken. Uit het nieuws van www.rankabrand.nl (januari 2013) noemen we in de tabel enkele koplopers. Op zoek naar koplopers in duurzame handel komen we naast rank a brand ook de volgende websites tegen: www.duurzaambedrijfsleven.nl, www.mvonderland.nl en www.grensverleggers.nl (Tabel B2.17).

Tabel B2.17: Rank a brand (www.rankabrand.nl); website bezocht januari 2013).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
La Place	La Place wint ter aanmoediging de Rank a Brand Award 2013 als de meest duurzame restaurantketen onder de 10 grootsten in Nederland. La Place krijgt met een B-label het predikaat 'goed op weg'.	Alle zuivel en een deel van het vlees van La Place is biologisch en onder normen voor diervriendelijkheid. Koffie, thee, cacao en bananen zijn gecertificeerd volgens Fair Trade, UTZ of biologisch; het bedrijf serveert kraanwater.
Nr. 1 in de categorie voeding: Tony's Choclonely	Duurzaam bij Tony's Choclonely gaat verder dan een 'slaafvrije' chocoladereep. De ambitie is om in 2017 volledig klimaat-neutraal te worden, inclusief de productieketen.	Alle cacao en suiker van Tony's Choclonely gaat zijn Fair Trade gecertificeerd. Het bedrijf heeft een lange termijn contract met twee cacao coöperaties in Ghana en Ivoorkust.
Ode en De betere wereld: duurzame tijdschriften.	Duurzaamheidsonderzoek onder tijdschriften. Van 26 onderzochte tijdschriften scoorden het hoogst haalbare A label: Ode Magazine en De Betere Wereld. Elsevier en Salt Magazine halen een B label.	Criteria van het duurzaamheidsonderzoek zijn onder andere het gebruik van milieu-gecertificeerd papier en het beperken van CO2-uitstoot. (www.mvonderland.nl).

Van micro-financiering tot zelf-financiering: 'Fundefir'

Volgens Salomon Raydan, hoofd van de Stichting voor Plattelandsfinanciering (Fundefir), bedient microcredit 105 miljoen mensen terwijl er 2 miljard mensen zijn met een behoefte aan microfinanciering. Hij stelt dat de meeste arm worden door onregelmatige inkomsten, en niet zozeer een gebrek aan inkomsten. Onregelmatigheid, onzekerheid, fluctuaties leiden tot onvoldoende geld en vervolgens armoede. Het idee dat de armen credit aan armen kunnen verlenen is ongeveer 15 jaar geleden geboren. De armen betalen minimaal 2,30 dollar bij om zowel investeerder als klant te worden. De weg naar succes is lang geweest, en veel wantrouwen moest overwonnen worden. Pas nadat mensen zagen dat het werkte en men winst maakte, begonnen de mensen het systeem te vertrouwen. De kredieten worden niet alleen verstrekt om kleine ondernemingen op te zetten, maar ook voor schoolspullen en keukengerei. Deze worden meestal afbetaald binnen 18 maanden. De organisatie bepaald de rente. De organisatie, de bankomunales, kent de mensen die lenen en kunnen goed inschatten wat hun betalingsvermogen is. Verder werkt men op basis van vertrouwen. Wie meedoet met het initiatief krijgt training en advies van Fundefir. De mensen leren te budgetteren, risico's in te schatten en computers te gebruiken. Een derde van de kredieten worden gebruikt voor consumptie, een derde voor ondernemingen, en een derde voor noodgevallen (bij ziekte of ongevallen bijvoorbeeld). Bankomunales bouwt geen grote kapitaal op maar keren uit wat het kan. Het is dan ook vooral een educatieve programma en geen microfinancieringsprogramma. De opbrengsten stimuleren vooral een gevoel van ondernemerschap (www.fundefir.org.ve) (Tabel B2.18).

Tabel B2.18: Zelf-financiering (www.fundefir.org.ve; website bezocht voorjaar 2013).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Bankomunales: gemeenschapsbank	Informeel kredieten voor armen, een variant op microkrediet, om armen een bron van stabiele inkomsten te geven, met meer zekerheid en zelfredzaamheid.	Opgericht door de sociale ondernemer Salomon Raydan uit Venezuela. Inmiddels verspreid naar 14 landen op 4 continenten. Venezuela kent inmiddels 180 bankomunales.

Duurzaamheidsdiplomatie

De Nederlandse overheid wil door economische diplomatie opkomen voor de belangen van het Nederlandse bedrijfsleven, vooral in de opkomende markten. De overheid beschikt hiervoor over een uitgebreid postennetwerk: ambassades, consulaten en de Netherlands (Agricultural) Business Support Offices (N(A)BSO's). Ondersteuning van het bedrijfsleven is een belangrijke taak van het postennetwerk. Hier hoor je her en der de roep om deze posten ook in te zetten voor MVO-diplomatie, of duurzaamheidsdiplomatie. Wij geven twee voorbeelden die we vonden op internet (Tabel B2.19).

Tabel B2.19: Duurzaamheidsdiplomatie (diverse websites)

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Presentatie TNO (2011)	De spreker Rob Weterings besteedt tijdens het Nationale Platform RIO+ 20 op 19 september 2011 aandacht aan duurzaamheidsdiplomatie in zijn presentatie <i>Naar een groene economie in een multipolaire wereld</i> . Het motto is 'minder juristen, meer diplomaten' als uitgangspunt voor meer duurzaamheid.	Het antwoord is duurzaamheidsdiplomatie, waar het investeren in relaties aan de orde wordt gesteld: diplomatie en multilaterale samenwerking op basis van nationale prioriteiten. De essentie is dat de invloed van VN en andere mondiale instituties in een multipolaire wereld afnemen en komen mondiale verdragen moeizaam tot stand en in uitvoering.
Oproep MVO diplomatie	NGOs en vakbeweging, gebundeld in het MVO Platform dringen bij de regering aan op het frequenter inzetten van actieve MVO diplomatie. Media of maatschappelijke organisaties kunnen schendingen in productieketens aankaarten. MVO diplomatie kan ook onderdeel zijn van economische diplomatie in het algemeen.	De regering dient in kaart te brengen in welke landen en sectoren bedrijven het risico lopen om in hun productieketen betrokken te raken bij schendingen waarop vervolgens een agenda wordt gebaseerd die in diplomatiek overleg en handelsmissies wordt uitgevoerd" (www.p-plus.nl ; MVO platform, 2012).

Embedded activism: beïnvloeden achter de schermen

De hoogleraar Peter Ho schreef het boek *China's Embedded Activism* waarin hij uitlegt waarom de sociale hervormingsbeweging en de milieubeweging in China succesvol is ondanks het verbod op publiek verzet en acties. De strijd tegen de grootste vervuilers en onwillige overheidsdiensten verloopt vaak in stilte, maar bespeelt ook vaak door de media in te schakelen. Er is geen openlijke protestbeweging zoals in het Westen. Vele activisten hebben goede contacten binnen het bedrijfsleven en overheid, en deze worden benut om argumenten en alternatieven een plek te geven en om te overtuigen, in stilte en achter de schermen. Op lokaal niveau is er vaak weerstand en verzet van plaatselijke autoriteiten en bestuurders die vaak een taai cultuur van corruptie vertegenwoordigen. Het korte termijn denken leidt vaak tot het accepteren van sterk vervuilende industrieën. Nationaal is er echter veel aandacht en steun voor milieumaatregelen. Het ministerie van Milieu is enorm uitgebreid en krijgt steeds meer invloed. Actievoerders kunnen een schakel zijn tussen het lokale en het nationale, door bijvoorbeeld dialoog te voeren over de gevolgen van bepaalde de vervuiling van industrieën en mogelijkheden in kaart brengen en op haalbaarheid toetsen (Ho, 2007) (Tabel B2.20).

Tabel B2.20: Embedded activism (Ho, 2007).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Protest tegen de Drieklovdendam	Protest tegen de aanleg van de grote stuwdam die grote gevolgen heeft voor het milieu en landschap.	Actievoerders bewerkte de planvormingsprocedure dusdanig dat het megaproject stil werd gelegd in afwachting op een milieueffectenrapportage.
Actie tegen vervuiling van grote rivieren	Actie tegen de ernstige vervuiling van grote rivieren vanwege de urgente ernst van het probleem en de noodzaak om maatregelen te nemen.	Actievoerders hamerde op de ernst en zetten in op dialoog en uiteindelijk bereikte ze dat er maatregelen kwamen tegen het lozen van chemisch afval.

SOMO: De waakhond en capaciteitsbouwer

SOMO (Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen) is geen nieuwkomer maar wel een innovatief netwerker op het gebied van wereldwijde duurzame en rechtvaardige economische ontwikkeling: structurele bestrijding van armoede, milieuproblemen, uitbuiting en ongelijkheid. Veranderingsgericht onderzoek staat centraal en SOMO wil de samenwerking versterken van maatschappelijke organisaties wereldwijd, en met name in ontwikkelingslanden. Het gaat om duurzame alternatieven bevorderen en een tegenwicht bieden aan schadelijke strategieën en praktijken van multinationals. De visie is dat sterke maatschappelijke organisaties nodig zijn die op basis van betrouwbare informatie en goede samenwerking. De basis hiervoor ziet SOMO in sociale rechtvaardigheid, duurzame ontwikkeling, transparantie en eerlijke verdeling van macht. SOMO veronderstelt dat om bij te kunnen dragen aan sociale verandering invulling gegeven moet worden aan vier randvoorwaarden: 1). beschikking over alternatieve informatie; 2). verbindingen tussen (deels) gelijkgestemde organisaties om massa te maken; 3). het vermogen om kennis te ontwikkelen en dit te verbinden met actie en 4). relevante doelgroepen bereiken met handelingsperspectief. Als watchdog volgt SOMO de veranderingen in het beleid van overheden en bedrijven en het resultaat daarvan. SOMO versterkt ook samenwerking, coördineert en faciliteert netwerken, werkt aan capaciteitsversterking, voert trainingen uit en begeleidt onderzoek (Tabel B2.21).

Tabel B2.21: SOMO (www.somo.nl, website bezocht zomer 2012).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Somo expertise	SOMO richt zich op bedrijven, maatschappelijke organisaties, belangenorganisaties, milieuoorganisaties en vakbonden en volgt sectoren/waardeketens zoals energie, water, elektronica, voedsel, financieel. Doel: gevolgen van vernieuwing, belangen en investeringen op duurzaamheid en rechtvaardigheid te beïnvloeden.	Somo werkt met of voor het gezamenlijk opbouwen van capaciteit en inzicht. Corporate research, monitoring en onderzoek van controversiële onderwerpen rond business, corporate accountability, MVO, regulering, standaarden, vrijwillige initiatieven, gedragscodes. Central staan beleid en directiekamers beïnvloeden internationaal, nationaal en lokaal.

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Global Compact Critics	Global Compact is een organisatorisch collectief met deelnemers van overheden, NGOs en business. SOMO onderhoudt The Global Compact Critics blog. In de wereld van transnationale governance zijn publiek-private samenwerking en hybride netwerken steeds belangrijker.	Opgericht door de VN in 2000. SOMO verzamelt en verspreidt informatie over the Global Compact, en werkt aan mensenrechten, milieu, arbeidsomstandigheden en anti-corruptie. Eind 2012 waren 7,071 bedrijven betrokken, wereldwijd de grootste transnationale organisatie.

Het Baobabmodel: palaveren over duurzaamheid

Beslissingen over duurzaamheid vallen vaak in regeringscentra en congressalen. Velen denken dat ze daardoor niet gehoord worden en houden zich afzijdig. Dat kan ook anders, en wel volgens het Baobabmodel, een Afrikaans pendant van het poldermodel, stelt de Volkskrant op 1 juni 2012. Eeuwenlang vergaderden Afrikaanse dorpelingen in de buitenlucht, onder een dikke apenbroodboom, de Baobabboom. Tijdschema maakte niet uit, ze gingen door tot er consensus werd. Deze bijeenkomsten werden palaver genoemd, naar het Portugese palavra dat 'woord' betekent. Was vroeger de oogst essentieel, nu gaat het ook om bescherming van natuurgebieden of belangen van lokale boeren. Zo kan het gebeuren dat de Keniaanse regering een bos voor 100% wil beschermen waardoor lokale bewoners niet meer de bijenkorven mogen neerzetten. Dit wekt weerstanden op en is op den duur niet echt duurzaam. Dialoog volgens het Baobabmodel kan een betere balans bieden tussen de belangen. De Keniaanse ecooloog Janet Awimba presenteerde haar denken op het duurzaamheidsevenement Rio aan de Maas www.rioaandemaas.nl. Zij is ook opgenomen in de bundel Denkend aan duurzaamheid van Both Ends en Cordaid, waaruit wij haar idee presenteren (Tabel B2.22).

Tabel B2.22 Baobabmodel (Both Ends en Cordaid 2012).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
Baobabmodel	Het model is bedoeld om mensen op te voeden in politiek debat om zo in staat zijn om tegenwicht te bieden tegen onrecht en scheve verhoudingen. Beter geïnformeerde burgers eisen ook beter bestuur en dat leidt tot betere omgang met natuurlijke rijkdommen.	De Keniaanse ecooloog Janet Awimba zet zich al 20 jaar in voor het beschermen van de Afrikaanse natuur en meer betrokkenheid van lokale bewoners voor deze missie. Het model roept op tot dialoog en consensus.

NOTS: zelfredzaam ondernemen

NOTS is een maatschappelijke onderneming met als doel het vergroten van het aantal mensen in ontwikkelingslanden met een zelfredzaam bestaan. Het motto is investeren in plaats van doneren en bedrijven opzetten in plaats van projecten. NOTS werkt vooral op drie thema's: microkredieten, duurzame energie en food & agri. NOTS werkt aan maximaal maatschappelijk - en klimaat rendement en voldoende financieel rendement. Ook maximale transparantie wordt nagestreefd, met gescheiden kostenstromen (donatie en beleggingen). De Stichting NOTS Foundation heeft ook een 25% aandelenbelang in Triple Jump B.V. Deze vennootschap hebben NOTS, Oxfam Novib en ASN Bank in 2006 opgericht. Triple Jump B.V. is een gespecialiseerde microkrediet asset management firma die zich bezighoudt met het identificeren, screenen, contracteren en monitoren van Micro Finance Instellingen. Dit alles ten behoeve van microkrediet beleggingsfondsen, waaronder de NOTS Microkrediet Obligaties en het ASN Novib Fonds. Triple Jump had medio 2012 290 miljoen euro geïnvesteerd. NOTS Investments B.V. is door de Nederlandse bank gekwalificeerd als bank vrijgesteld van toezicht en door de belastingdienst als sociaal ethische bank (www.nots.nl). We laten hieronder enkele projecten zien waar NOTS zich mee bezig houdt (Tabel B2.23).

Tabel B2.23: NOTS (www.nots.nl, website bezocht zomer 2012).

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
NOTS	NOTS heeft gekozen voor een ondernemende aanpak vanuit de overtuiging dat het effectiever en efficiënter is dan de meer traditionele ontwikkelingssamenwerking.	De oprichter en voorzitter van NOTS is de ondernemer Bart Hartman. NOTS zet vooral in op drie thema: microcredit, energie en food & agri.
Microcredit	Om mensen in staat te stellen om zo voor hun zelf en voor hun gezin een zelfredzaam bestaan op te bouwen.	Verstrekken van leningen aan ondernemers in ontwikkelingslanden, om bedrijven op te bouwen.
Duurzame Energie	Goed voor het klimaat en vooral voor de bevolking: het leidt tot betere gezondheid, besparing van brandstofkosten en tijd: meer besteedbaar inkomen en tijd voor het genereren van inkomen.	NOTS zet in ontwikkelingslanden bedrijven op voor de promotie, verkoop en distributie van nieuwe duurzame energie producten.
Food & agri	De activiteiten van NOTS zijn gericht op het verbeteren van de levensomstandigheden van de kleinschalige Afrikaanse boeren en tegelijkertijd op het verhogen van de kwantiteit en kwaliteit van de voedselproductie in Sub-Sahara Afrika.	NOTS werkt samen met Oxfam Novib, het interkerkelijke ICCO voor maatschappelijk verantwoord ondernemen en Wageningen UR aan een nieuwe holding EPHER voor kleinschalig commercieel bedrijfsvoering met investeringsgeld en niet donaties.

Het Sustainability Consortium

Door de toenemende druk op vele stakeholders om, als gevolg van globale consumptie, de impact op het milieu en sociale condities te verminderen, is dit partnership opgericht in 2009. Het gaat om partijen uit de hele keten. Het Sustainability Consortium (TSC) is een organisatie die wereldwijd opereert voor een beter begrip, betere besluitvorming en meer standaardisering (Tabel B2.24).

Tabel B2.24: Sustainability consortium. (www.sustainabilityconsortium.org (website bezocht voorjaar 2013)

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
TSC algemeen	TSC wenst gezamenlijk een betere wetenschappelijk basis voor innovaties richting meer duurzame producten te komen, op basis van meer accurate informatie en communicatie over de duurzaamheid van producten.	TSC pleit voor een geloofwaardig en transparant proces en systeem voor oplossingen op de juiste schaal. TSC heeft inmiddels +100 leden met een totale omzet van meer dan 1.500 miljard dollar.
Sustainability Measurement & Reporting System (SMRS)	Ontwikkeld een gestandaardiseerd en betrouwbaar raamwerk voor afwegingen en communicatie over de hele keten. Leidt tot betere besluitvorming.	Rigoureuze en transparante Life Cycle Assessments voor de hele waardeketen en voor een fractie van de kosten en tijd vergeleken met daarvoor.

Vereniging Duurzame Beleggingen (VBDO)

De Vereniging van Beleggers voor Duurzame Ontwikkeling (VBDO) is opgericht om de kapitaalmarkt te verduurzamen. Een markt die naast financiële criteria ook rekening houdt met sociale en milieucriteria. De VBDO maakt multinationals en beleggers bewust van hun bijdrage aan een duurzame kapitaalmarkt door hen te wijzen op maatschappelijke verantwoordelijkheid (Tabel B2.25).

Tabel B2.25: Vereniging duurzame beleggingen. (www.vbdo.nl; website bezocht voorjaar 2013)

Initiatief	Wat en waarom?	Wie en hoe?
VBDO algemeen	VBDO behartigt de belangen van institutionele en particuliere beleggers die wensen bij te dragen aan duurzame ontwikkeling. Beleggen in verantwoorde producten is de essentie, en dat vereist verantwoord ketenbeheer. VBDO werkt ook internationaal voor verduurzaming van ketens en markten.	VBDO heeft bijna 730 leden. Dit zijn particulieren, institutionele beleggers en financiële dienstverleners. VBDO is gelieerd aan Eurosif (European Sustainable Investment Forum) die de European Transparency Guidelines (ETG) heeft ontwikkeld, met eisen voor transparantie en duurzaamheid. VBDO treedt voor belangen behartiging op in het publieke debat.

Bijlage 2 Bevindingen workshop vermaatschappelijking natuurbeleid

Verslag van de workshop Vermaatschappelijking van natuurbeleid Project Innovatieve governance, WUR

24 september 2012

Bevindingen op hoofdlijnen

- Het oude natuurbeleid lijkt vastgelopen. Een sterke behoefte aan meer vermaatschappelijking van het natuurbeleid wordt breed gedeeld. Maar de problematiek is weerbarstig en raakt de essentie van natuurbeleid. Essentieel is dat het natuurbeleid nog erg ver van vermaatschappelijking staat. Het natuurbeleid staat ver van de mensen, er is een kloof tussen beleid en samenleving.
- We hebben te maken met verschillende discoursen. Een daarvan is dat we een natuurbeleid hebben 'omdat we internationale verplichtingen hebben'. In dit discours zit een houding van 'afvinken en klaar, met zo min mogelijk kosten'. Een ander discours benadrukt de zorgplicht voor natuur, een collectieve zorg. Daar zit ook een financiële verplichting in die als een soort vanzelfsprekendheid bij de overheid zit en via de belasting geregeld moet worden. Een aansprekend en verbindend 'verhaal' waar we allemaal achter staan ontbreekt. Het discours van de leek, 'dicht bij huis, in de buurt waar je woont' is totaal anders dan het beleid, dat op grote afstand staat van de burgers. Hetzelfde geldt voor experts in relatie tot de burger.
- Voor de omschakeling gaat het naar een beleid met veel minder centrale regie. Dit is een beeld dat breed gedragen wordt, hoewel hoe dat moet gebeuren niet altijd helder is. Er hangen vele aspecten vast aan deze omschakeling, met een mozaïek van verschillende probleemstellingen. Dat maakt het lastig.
- Het natuurbeleid heeft het imago van 'in beton gegoten', in het natuurbeleidsplan. Hoewel je een historisch perspectief moet vasthouden, moet er ook ruimte zijn voor leren en bijstellen. Nu is het zo dat eisen en verhalen uit het verleden ook repercussies hebben op de toekomst. Als het natuurbeleidsplan beter was meegegroeid met de maatschappelijke discussie, de vermaatschappelijking en ecologie, dan stond het niet zo ter discussie. Maar het beleid wordt zo prachtig dat je vanwege het succes niet meer in staat bent om signalen uit de maatschappij op te vangen, en te veranderen.
- Het beleid is ingewikkeld geworden. Er zitten goede principes achter, maar op het moment dat het uitdijde tot 250 in detail uitgewerkte natuurdoeltypen werd het statisch en is het contact met de samenleving verloren.
- De kansen die zich nu aandienen hebben te maken met het benutten van de kracht van de samenleving, met de overheid in nieuwe rollen als regisseur of als marktmeester. Dat hoeft niet heel veel overheidsgeld te kosten.
- De denkfout, de 'default', is dat we eerst beleid moeten maken over de vermaatschappelijking en dan volgt de vermaatschappelijking zelf. We maken van vermaatschappelijking beleid, terwijl vermaatschappelijking juist geen beleid is. Veel ambtenaren en bestuurders zitten vast in het oude patroon van beleid, het regelen van verantwoordelijkheden en geld.
- Het beeld dat 'niets mag' in gebieden waar het Europese of internationale natuurbeleid domineert, is sterk aanwezig. Maar klopt dat beeld? Is de deur naar vermaatschappelijking alleen open voor 'provinciaal beleid'? De slag om het beleid wordt nu gemaakt: beperken we ons tot de internationale verplichtingen of zetten we alles in op succes voor de provinciale overheden als regisseurs voor de uitvoering?

- We moeten naar verhalen vertellen, laten zien hoe bijzonder natuur is. Van belang is dan dat mensen zich intrinsiek betrokken voelen. Niet omdat een overheid dat wil maar omdat mensen zelf wat willen. In Den Haag gaat het altijd om EHS, hectares en geld. Het gaat nooit om hoe mooi een gebied is, en wat het voor mensen betekent.
- Er is echter geen verhaal te construeren. Iedereen maakt het verhaal, niet de overheid specifiek.
- De 'terugtrekkende overheid' bestaat alleen in financieel opzicht. Ambtenaren blijven betrokken en meepraten, vaak ook als 'spaken in de wiel'. In zijn praktijk reageert de overheid vaak vanuit een oud paradigma en belemmert initiatieven. In complexe situaties kan je zelfs meemaken dat één overheid voor is, en een ander tegen.
- 'De rol' van de overheid bestaat niet. Als de overheid eigenaar van een gebied is, dan moet de overheid zich anders opstellen dan wanneer dat niet zo is. Soms moet je dan ruimte bieden, kaders bieden. Of de overheid moet uitnodigen om mee te doen. Dat kan per gebied verschillend zijn.
- De natuur wordt momenteel weggezet als iets waar je niet moet aankomen. Dat gaat vermaatschappelijking tegen.
- Je kan beter klein beginnen, en kijken hoe ver je kan komen dan een grand design presenteren. In kleine visies leg je samen vast waar je het over eens bent en waar je naartoe wilt (stippen op de horizon). En dan mensen uitnodigen om mee te doen. Soms moet je ook accepteren dat er wat controversieels gebeurt. Maar het druist in tegen onze zekerheidsplanning waar we aan gewend zijn.
- We hebben geleerd dat de overheid vooral ruimte moet bieden, en niet alles naar zich toe trekken. De overheid moet selectief loslaten, ruimte voor experiment.
- Wat is nodig? Ronde tafels tussen overheden en maatschappelijke partners, met een koppeling tussen beleidsmensen en de keukentafel waar de creativiteit zit.
- Een optie is zwaar in te zetten op de drie 'geisers' van biodiversiteit in Nederland: de Oostvaarderswold, de Waddenzee en de Zeeuwse Delta. Deze zijn van groot nationaal belang. Houd deze heel en sta daarbuiten veel toe.
- In de natuurvisie maak je een mooi verhaal met ruimte voor maatschappelijke arrangementen. Het rijk moet wat spelregels maken, en binnen deze grenzen moet het gebeuren.
- We moeten af van het beeld dat 'marktwerking' in de natuur een nare smaak heeft.
- Vervang het verhaal van de terugtrekkende overheid door een betrekken overheid.
- We moeten af van het oude paradigma van 'rationele planning' voor de lange termijn. Geen blauwdruk waarin alles wordt vastgelegd, maar reflexieve planning in een open proces.
- Op zoek naar een cultuuromslag: nieuwe instrumenten (crowdfunding, time banking), nieuwe vrijwilligers (mensen die kennis, ideeën en geld brengen), nieuwe verdienmodellen, misschien tenders, nieuwe partnerschappen.

Bijlage 3 Bevindingen workshop verduurzaming handelsketens

Verslag van de workshop Verduurzaming van handelsketens, 'voorbij certificering' Project Innovatieve governance, WUR

1 oktober 2012

Bevindingen op hoofdlijnen

- Certificeringsinitiatieven lopen nu tegen grenzen aan. Met markt en ketenaanpak kunnen niet alle problemen worden opgepakt die in de omgeving van ketens spelen, zoals land use issues en verdringing van landgebruik. Productketens staan niet op zich, ze zijn ingebed in een systeem, een context, van o.a. overheden. De context van de productketens mag niet in de analyse ontbreken. Het systeemniveau is erg belangrijk. De indirecte druk op biodiversiteit vraagt om een dialoog tussen overheden.
- Keurmerken kenmerken zich door een nadruk op 'blauwdruk en complicity'. Een (onderhandeld) ideaalbeeld is het uitgangspunt; controle en audits van indicatoren voor criteria bepalen of een producent voldoet.
- Vaak is er veel overlap tussen wat geregeld wordt in private systemen en het publieke systeem. Bijvoorbeeld: 80% van wat een keurmerk beschrijft overlapt met lokale wetgeving, zoals richtlijnen voor bedrijven op milieugebied. Daarmee trekt certificering wat ook verplicht is in de vrijwillige sfeer. Hiermee kunnen keurmerken enerzijds een hiaat opvullen: zaken die dreigen weg te vallen omdat lokale wetgeving beperkt wordt gehandhaafd, worden in het vrijwillige systeem opgepakt. Aan de andere kant kan certificering verbloemen waar het publieke systeem tekort schiet.
- In reactie op ronde tafels en keurmerken worden nieuwe initiatieven vanuit productielanden zelf opgezet. Ook stappen bedrijven uit ronde tafels wanneer ze het in geschillen niet eens worden. Ook dit wijst op de grenzen van deze private systemen.
- Binnen de Nederlandse overheid is markt governance (d.w.z. het steunen op het bedrijfsleven en het stimuleren van keurmerken en ketenbenadering) nu het dominante discourse.
- Keurmerken, private systemen, kunnen in sommige ketens tot grote marktaandelen van producten leiden, en tot een grote deelname vanuit het bedrijfsleven. Toch wordt er misschien teveel 'magie' aan de standaard toegedicht en is er te weinig oog voor bestaande praktijken en voor potentie die al in een gebied aanwezig is, en al veel langer gereproduceerd wordt. Institutionele verandering komt vaak door wisselwerking met bestaande praktijken. Innovatie is niet altijd 'iets nieuws'.
- Ook kan de introductie van Westerse standaarden leiden tot weerstand in productielanden. Overheden met wie dan gepraat wordt willen er niets van horen. Daarmee wordt de toegankelijkheid ook verminderd om andere belangrijke zaken op te pakken.
- Er zit een groot spanningsveld tussen controleren en vertrouwen geven. Sommige experts willen iedereen controleren die een certificaat heeft en alsmaar nieuwe indicatoren ontwikkelen. Maar het wordt steeds ingewikkelder. Hoe kan je dan goed auditen en accrediteren? En wie kan je vertrouwen? Er is veel corruptie, door machtige actoren, die sterk staan binnen de gevestigde orde.
- Certificering kan perverse effecten hebben: er ontstaan bijvoorbeeld rural slums als reactie op certificering, of mensen kunnen nergens terecht met hun klachten. Twee kernvragen zijn van belang: hoe zorg je ervoor dat lokale wetgeving wordt gehandhaafd? En is de wetgeving die tot stand komt voldoende?

- Bij het nadenken over oplossend vermogen is er een verschil in het denken in termen van een 'fix'/ blauwdruk versus het denken in termen van terugkoppelingsmechanismen. Leren en ontwikkelen gaat ook over het verruimen van het blikveld, en je open stellen om te zien of er iets anders nodig is (Reflexive governance).
- Een goed voorbeeld van een terugkoppelingsmechanisme is de mogelijkheid tot arbitrage bij de RSPO.
- Alternatieven voor uitdijende lijsten indicatoren zijn: stevig een paar principes neerzetten, de verdere uitwerking lokaal laten; opschrijven waar je het wel over eens bent; mensen alleen verantwoordelijk maken voor een beperkt aantal zaken die in hun macht liggen.
- De Nederlandse inzet moet gelegitimeerd worden. Het stimuleren van verdere marktwerking kan alleen als er een Nederlandse consumptievraag ligt (zie als voorbeeld de Intentieverklaring duurzame cacao). Je kunt dan een consumenten-eis stellen, vergelijkbaar met eisen op het gebied van voedselveiligheid.
- Bij verdere verduurzaming kan voedselveiligheid aanknopingspunten bieden. Het is al een vereiste dat een bedrijf kan aantonen waar het product vandaan komt (transparantie).
- (Kennisagenda): omdraaiing van het perspectief. Stel gebieden centraal; en dan redeneer je niet meer vanuit de keten (practice based approach). Certificering speelt een rol in een bepaalde context.
- Het zijn vaak specifieke context gebonden dingen die regime change tot stand brengen. Er is geen maakbaarheid.
- Kijk naar de wisselwerking tussen private en publieke systemen. Er is een overloop van het recht dat je in het private systeem kunt halen en het publieke systeem. Er zijn mensen voor nodig die dit kunnen zien (repertoire mensen); switchers die netwerken combineren.
- Bedrijven hebben een groot vermogen om problemen op te lossen. Bedrijven zijn van aard evolutionair. Ze zijn minder geneigd om vanuit ideologie te opereren.
- Naming and shaming, of niets doen, kan een arrangement zijn voor bedrijven die niet aan de eisen kunnen voldoen resp. de groep bedrijven waar we onbekend mee zijn.
- Het is van groot belang om informele netwerken actief te houden en afstemmingsoverleg te organiseren. Internationaal is dat moeilijk: het gaat om mensen, om relaties te bouwen en vertrouwen. Daar is veelvuldig contact voor nodig en oog voor: wat voor soort mensen zijn dat, kennen ze elkaar al? Daarmee wordt veel geregeld.
- We moeten waken voor 'papierene werkelijkheden'. Het gaat om werkelijk transparante processen, en hoe conflicten aangepakt worden, hoe lokale actoren mogen meedoen, hoe claims met elkaar afgewogen kunnen worden, hoe we prioriteiten stellen en hoe we betrouwbare informatie kunnen krijgen.

Verschenen documenten in de reeks Werkdocumenten van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu vanaf 2010

Werkdocumenten zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, te Wageningen. T 0317 – 48 54 71; E info.wnm@wur.nl

De werkdocumenten zijn ook te downloaden via de WOT-website www.wageningenUR.nl/wotnatuurenmilieu

2010

- 174** *Boer de, S., M.J. Bogaardt, P.H. Kersten, F.H. Kistenkas, M.G.G. Neven & M. van der Zouwen.* Zoektocht naar nationale beleidsruimte in de EU-richtlijnen voor het milieu- en natuurbeleid. Een vergelijking van de implementatie van de Vogel- en Habitatrichtlijn, de Kaderrichtlijn Water en de Nitraatrichtlijn in Nederland, Engeland en Noordrijn-Westfalen
- 175** *Jaarrapportage 2009.* WOT-04-001 – Koepel
- 176** *Jaarrapportage 2009.* WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek
- 177** *Jaarrapportage 2009.* WOT-04-003 – Advisering Natuur & Milieu
- 178** *Jaarrapportage 2009.* WOT-04-005 – M-AVP
- 179** *Jaarrapportage 2009.* WOT-04-006 – Natuurplanbureauafunctie
- 180** *Jaarrapportage 2009.* WOT-04-007 – Milieuplanbureauafunctie
- 181** *Annual reports for 2009;* Programme WOT-04
- 182** *Oenema, O., P. Bikker, J. van Ham, E.A.A. Smolders, L.B. Sebek, M. van den Berg, E. Stehfest & H. Westhoek.* Quicksan opbrengsten en efficiëntie in de gangbare en biologische akkerbouw, melkveehouderij, varkenshouderij en pluimveehouderij. Deelstudie van project 'Duurzame Eiwitvoorziening'
- 183** *Smits, M.J.W., N.B.P. Polman & J. Westerink.* Uitbreidingsmogelijkheden voor groene en blauwe diensten in Nederland; Ervaringen uit het buitenland
- 184** *Dirkx, G.H.P. (red.).* Quick responsefunctie 2009. Verslag van de werkzaamheden
- 185** *Kuhlman, J.W., J. Luijt, J. van Dijk, A.D. Schouten & M.J. Voskuilen.* Grondprijkskaarten 1998-2008
- 186** *Slangen, L.H.G., R.A. Jongeneel, N.B.P. Polman, E. Lianouridis, H. Leneman & M.P.W. Sonneveld.* Rol en betekenis van commissies voor gebiedsgericht beleid
- 187** *Temme, A.J.A.M. & P.H. Verburg.* Modelling of intensive and extensive farming in CLUE
- 188** *Vreke, J.* Financieringsconstructies voor landschap
- 189** *Slangen, L.H.G.* Economische concepten voor beleidsanalyse van milieu, natuur en landschap
- 190** *Knotters, M., G.B.M. Heuvelink, T. Hoogland & D.J.J. Walvoort.* A disposition of interpolation techniques
- 191** *Hoogeveen, M.W., P.W. Blokland, H. van Kernebeek, H.H. Luesink & J.H. Wisman.* Ammoniakemissie uit de landbouw in 1990 en 2005-2008
- 192** *Beekman, V., A. Pronk & A. de Smet.* De consumptie van dierlijke producten. Ontwikkeling, determinanten, actoren en interventies.
- 193** *Polman, N.B.P., L.H.G. Slangen, A.T. de Blaeij, J. Vader & J. van Dijk.* Baten van de EHS; De locatie van recreatiebedrijven
- 194** *Veeneklaas, F.R. & J. Vader.* Demografie in de Natuurverkenning 2011; Bijlage bij WOT-paper 3
- 195** *Wascher, D.M., M. van Eupen, C.A. Mûcher & I.R. Geijzendorffer.* Biodiversity of European Agricultural landscapes. Enhancing a High Nature Value Farmland Indicator
- 196** *Apeldoorn van, R.C., I.M. Bouwma, A.M. van Doorn, H.S.D. Naeff, R.M.A. Hoefs, B.S. Elbersen & B.J.R. van Rooij.* Natuurgebieden in Europa: bescherming en financiering
- 197** *Brus, D.J., R. Vasat, G. B. M. Heuvelink, M. Knotters, F. de Vries & D. J. J. Walvoort.* Towards a Soil Information System with quantified accuracy; A prototype for mapping continuous soil properties
- 198** *Groot, A.M.E. & A.L. Gerritsen, m.m.v. M.H. Borgstein, E.J. Bos & P. van der Wielen.* Verantwoording van de methodiek Achtergronddocument bij 'Kwalitatieve monitor Systeeminnovaties verduurzaming landbouw'
- 199** *Bos, E.J. & M.H. Borgstein.* Monitoring Gesloten voer-mest kringlopen. Achtergronddocument bij 'Kwalitatieve monitor Systeeminnovaties verduurzaming landbouw'
- 200** *Kennismarkt 27 april 2010;* Van onderbouwend onderzoek Wageningen UR naar producten Planbureau voor de Leefomgeving
- 201** *Wielen van der, P.* Monitoring Integrale duurzame stallen. Achtergronddocument bij 'Kwalitatieve monitor Systeeminnovaties verduurzaming landbouw'
- 202** *Groot, A.M.E. & A.L. Gerritsen.* Monitoring Functionele agrobiodiversiteit. Achtergrond-document bij 'Kwalitatieve monitor Systeeminnovaties verduurzaming landbouw'
- 203** *Jongeneel, R.A. & L. Ge.* Farmers' behavior and the provision of public goods: Towards an analytical framework
- 204** *Vries, S. de, M.H.G. Custers & J. Boers.* Storende elementen in beeld; de impact van menselijke artefacten op de landschapsbeleving nader onderzocht
- 205** *Vader, J. J.L.M. Donders & H.W.B. Bredenoord.* Zicht op natuur- en landschapsorganisaties; Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 206** *Jongeneel, R.A., L.H.G. Slangen & N.B.P. Polman.* Groene en blauwe diensten; Een raamwerk voor de analyse van doelen, maatregelen en instrumenten
- 207** *Letourneau, A.P., P.H. Verburg & E. Stehfest.* Global change of land use systems; IMAGE: a new land allocation module
- 208** *Heer, M. de.* Het Park van de Toekomst. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 209** *Knotters, M., J. Lahr, A.M. van Oosten-Siedlecka & P.F.M. Verdonschot.* Aggregation of ecological indicators for mapping aquatic nature quality. Overview of existing methods and case studies
- 210** *Verdonschot, P.F.M. & A.M. van Oosten-Siedlecka.* Graadmeters Aquatische natuur. Analyse gegevenskwaliteit Limnodata
- 211** *Linderhof, V.G.M. & H. Leneman.* Quicksan kosteneffectiviteitsanalyse aquatische natuur
- 212** *Leneman, H., V.G.M. Linderhof & R. Michels.* Mogelijkheden voor het inbrengen van informatie uit de 'KRW database' in de 'KE database'
- 213** *Schrijver, R.A.M., A. Corporaal, W.A. Ozinga & D. Rudrum.* Kosteneffectieve natuur in landbouwgebieden; Methode om effecten van maatregelen voor de verhoging van biodiversiteit in landbouwgebieden te bepalen, een test in twee gebieden in Noordoost-Twente en West-Zeeuws-Vlaanderen
- 214** *Hoogland, T., R.H. Kemmers, D.G. Cirkel & J. Hunink.* Standplaatsfactoren afgeleid van hydrologische model uitkomsten; Methode-ontwikkeling en toetsing in het Drentse Aa-gebied
- 215** *Agricola, H.J., R.M.A. Hoefs, A.M. van Doorn, R.A. Smidt & J. van Os.* Landschappelijke effecten van ontwikkelingen in de landbouw
- 216** *Kramer, H., J. Oldengarm & L.F.S. Roupioz.* Nederland is groener dan kaarten laten zien; Mogelijkheden om 'groen' beter te inventariseren en monitoren met de automatische classificatie van digitale luchtfoto's
- 217** *Raffe, J.K. van, J.J. de Jong & G.W.W. Wamelink (2011).* Kostenmodule Natuurplanner; functioneel ontwerp en software-validatie
- 218** *Hazeu, G.W., Kramer, H., J. Clement & W.P. Daamen (2011).* Basiskaart Natuur 1990rev
- 219** *Boer, T.A. de.* Waardering en recreatief gebruik van Nationale Landschappen door haar bewoners
- 220** *Leneman, H., A.D. Schouten & R.W. Verburg.* Varianten van natuurbeleid: voorbereidende kostenberekeningen; Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 221** *Knegt, B. de, J. Clement, P.W. Goedhart, H. Sierdsema, Chr. van Swaay & P. Wiersma.* Natuurkwaliteit van het agrarisch gebied

- 222** *Kamphorst, D.A. & M.M.P. van Oorschot.* Kansen en barrières voor verduurzaming van houtketens
- 223** *Salm, C. van der & O.F. Schoumans.* Langetermijneffecten van verminderde fosfaatgiften
- 224** *Bikker, P., M.M. van Krimpen & G.J. Rimmelink.* Stikstofverteerbaarheid in voeders voor landbouwhuisdieren; Berekeningen voor de TAN-excretie
- 225** *M.E. Sanders & A.L. Gerritsen (red.).* Het biodiversiteitsbeleid in Nederland werkt. Achtergronddocument bij Balans van de Leefomgeving 2010
- 226** *Bogaart, P.W., G.A.K. van Voorn & L.M.W. Akkermans.* Evenwichtsanalyse modelcomplexiteit; een verkennende studie
- 227** *Kleunen A. van, K. Koffijberg, P. de Boer, J. Nienhuis, C.J. Camphuysen, H. Schekkerman, K.H. Oosterbeek, M.L. de Jong, B. Ens & C.J. Smit (2010).* Broedsucces van kustbroedvogels in de Waddenzee in 2007 en 2008
- 228** *Salm, C. van der, L.J.M. Boumans, D.J. Brus, B. Kempen & T.C. van Leeuwen.* Validatie van het nutriëntenemissiemodel STONE met meetgegevens uit het Landelijk Meetnet effecten Mestbeleid (LMM) en de Landelijke Steekproef Kaartenheden (LSK).
- 229** *Dijkema, K.S., W.E. van Duin, E.M. Dijkman, A. Nicolai, H. Jongerius, H. Keegstra, L. van Egmond, H.J. Venema & J.J. Jongsma.* Vijftig jaar monitoring en beheer van de Friese en Groninger kwelderwerken: 1960-2009
- 230** *Jaarrapportage 2010.* WOT-04-001 – Koepel
- 231** *Jaarrapportage 2010.* WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek
- 232** *Jaarrapportage 2010.* WOT-04-003 – Advisering Natuur & Milieu
- 233** *Jaarrapportage 2010.* WOT-04-005 – M-AVP
- 234** *Jaarrapportage 2010.* WOT-04-006 – Natuurplanbureaufunctie
- 235** *Jaarrapportage 2010.* WOT-04-007 – Milieuplanbureaufunctie
- 236** *Arnouts, R.C.M. & F.H. Kistenkas.* Nederland op slot door Natura 2000: de discussie ontrafeld; Bijlage bij WOT-paper 7 – De deur klemt
- 237** *Harms, B. & M.M.M. Overbeek.* Bedrijven aan de slag met natuur en landschap; relaties tussen bedrijven en natuurorganisaties. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 238** *Agricola, H.J. & L.A.E. Vullings.* De stand van het platteland 2010. Monitor Agenda Vitaal Platteland; Rapportage Midterm meting Effectindicatoren
- 239** *Klijn, J.A.* Wisselend getij. Omgang met en beleid voor natuur en landschap in verleden en heden; een essayistische beschouwing. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 240** *Corporaal, A., T. Denters, H.F. van Dobben, S.M. Hennekens, A. Klimkowska, W.A. Ozinga, J.H.J. Schaminée & R.A.M. Schrijver.* Stenoeciteit van de Nederlandse flora. Een nieuwe parameter op grond van ecologische amplitudo's van de Nederlandse plantensoorten en toepassingsmogelijkheden
- 241** *Wamelink, G.W.W., R. Jochem, J. van der Gref-van Rossum, C. Grashof-Bokdam, R.M.A. Wegman, G.J. Franke & A.H. Prins.* Het plantendispersiemodel DIMO. Verbetering van de modellering in de Natuurplanner
- 242** *Klimkowska, A., M.H.C. van Adrichem, J.A.M. Jansen & G.W.W. Wamelink.* Bruikbaarheid van WNK-monitoringgegevens voor EC-rapportage voor Natura 2000-gebieden. Eerste fase
- 243** *Goossen, C.M., R.J. Fontein, J.L.M. Donders & R.C.M. Arnouts.* Mass Movement naar recreatieve gebieden; Overzicht van methoden om bezoekersaantallen te meten
- 244** *Spruijt, J., P.M. Spoorenberg, J.A.J.M. Rovers, J.J. Slabbekoorn, S.A.M. de Kool, M.E.T. Vlaswinkel, B. Heijne, J.A. Hiemstra, F. Nouwens & B.J. van der Sluis.* Milieueffecten van maatregelen gewasbescherming
- 245** *Walker, A.N. & G.B. Woltjer.* Forestry in the Magnet model.
- 246** *Hoefnagel, E.W.J., F.C. Buisman, J.A.E. van Oostenbrugge & B.I. de Vos.* Een duurzame toekomst voor de Nederlandse visserij. Toekomstscenario's 2040
- 247** *Buurma, J.S. & S.R.M. Janssens.* Het koor van adviseurs verdient een dirigent. Over kennisverspreiding rond phytophthora in aardappelen
- 248** *Verburg, R.W., A.L. Gerritsen & W. Nieuwenhuizen.* Natuur meekoppelen in ruimtelijke ontwikkeling: een analyse van sturingsstrategieën voor de Natuurverkenning. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 249** *Kooten, T. van & C. Klook.* The Mackinson-Daskalov North Sea EcoSpace model as a simulation tool for spatial planning scenarios
- 250** *Bruggen van, C., C.M. Groenestein, B.J. de Haan, M.W. Hoogeveen, J.F.M. Huijsmans, S.M. van der Sluis & G.L. Velthof.* Ammoniakemissie uit dierlijke mest en kunstmest 1990-2008. Berekeningen met het Nationaal Emissiemodel voor Ammoniak (NEMA)
- 251** *Bruggen van, C., C.M. Groenestein, B.J. de Haan, M.W. Hoogeveen, J.F.M. Huijsmans, S.M. van der Sluis & G.L. Velthof.* Ammoniakemissie uit dierlijke mest en kunstmest in 2009. Berekeningen met het Nationaal Emissiemodel voor Ammoniak (NEMA)
- 252** *Randen van, Y., H.L.E. de Groot & L.A.E. Vullings.* Monitor Agenda Vitaal Platteland vastgelegd. Ontwerp en implementatie van een generieke beleidsmonitor
- 253** *Agricola, H.J., R. Reijnen, J.A. Boone, M.A. Dolman, C.M. Goossen, S. de Vries, J. Roos-Klein Lankhorst, L.M.G. Groenemeijer & S.L. Deijl.* Achtergronddocument Midterm meting Effectindicatoren Monitor Agenda Vitaal Platteland
- 254** *Buiteveld, J. S.J. Hiemstra & B. ten Brink.* Modelling global agrobiodiversity. A fuzzy cognitive mapping approach
- 255** *Hal van R., O.G. Bos & R.G. Jak.* Noordzee: systeemdynamiek, klimaatverandering, natuurtypen en benthos. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 256** *Teal, L.R.* The North Sea fish community: past, present and future. Background document for the 2011 National Nature Outlook
- 257** *Leopold, M.F., R.S.A. van Bemmelen & S.C.V. Geelhoed.* Zeevogels op de Noordzee. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 258** *Geelhoed, S.C.V. & T. van Polanen Petel.* Zeezoogdieren op de Noordzee. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 259** *Kuijs, E.K.M. & J. Steenbergen.* Zoet-zoutovergangen in Nederland; stand van zaken en kansen voor de toekomst. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 260** *Baptist, M.J.* Zachte kustverdediging in Nederland; scenario's voor 2040. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 261** *Wiersinga, W.A., R. van Hal, R.G. Jak & F.J. Quijrijs.* Duurzame kottervisserij op de Noordzee. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 262** *Wal J.T. van der & W.A. Wiersinga.* Ruimtegebruik op de Noordzee en de trends tot 2040. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 263** *Wiersinga, W.A. J.T. van der Wal, R.G. Jak & M.J. Baptist.* Vier kijkrichtingen voor de mariene natuur in 2040. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 264** *Bolman, B.C. & D.G. Goldsborough.* Marine Governance. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 265** *Bannink, A.* Methane emissions from enteric fermentation in dairy cows, 1990-2008; Background document on the calculation method and uncertainty analysis for the Dutch National Inventory Report on Greenhouse Gas Emissions
- 266** *Wyngaert, I.J.J. van den, P.J. Kuikman, J.P. Lesschen, C.C. Verwer & H.H.J. Vreuls.* LULUCF values under the Kyoto Protocol; Background document in preparation of the National Inventory Report 2011 (reporting year 2009)
- 267** *Helming, J.F.M. & I.J. Terluin.* Scenarios for a cap beyond 2013; implications for EU27 agriculture and the cap budget.
- 268** *Woltjer, G.B.* Meat consumption, production and land use. Model implementation and scenarios.
- 269** *Knegt, B. de, M. van Eupen, A. van Hinsberg, R. Pouwels, M.S.J.M. Reijnen, S. de Vries, W.G.M. van der Bilt & S. van Tol.* Ecologische en recreatieve beoordeling van toekomstscenario's van natuur op het land. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011.
- 270** *Bos, J.F.F.P., M.J.W. Smits, R.A.M. Schrijver & R.W. van der Meer.* Gebiedsstudies naar effecten van vergroening van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid op bedrijfseconomie en inpassing van agrarisch natuurbeheer.
- 271** *Donders, J., J. Luttk, M. Goossen, F. Veeneklaas, J. Vreke & T. Weijtschede.* Waar gaat dat heen? Recreatiemotieven, landschapskwaliteit en de oudere wandelaar. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011.
- 272** *Voorn G.A.K. van & D.J.J. Walvoort.* Evaluation of an evaluation list for model complexity.

- 273** *Heide, C.M. van der & F.J. Sijtsma.* Maatschappelijke waardering van ecosysteemdiensten; een handreiking voor publieke besluitvorming. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 274** *Overbeek, M.M.M., B. Harms & S.W.K. van den Burg (2012).* Internationale bedrijven duurzaam aan de slag met natuur en biodiversiteit.; voorstudie bij de Balans van de Leefomgeving 2012.
- 275** *Os, J. van; T.J.A. Gies; H.S.D. Naeff; L.J.J. Jeurissen.* Emissieregistratie van landbouwbedrijven; verbeteringen met behulp van het Geografisch Informatiesysteem Agrarische Bedrijven.
- 276** *Walsum, P.E.V. van & A.A. Veldhuizen.* MetaSWAP_V7_2_0; Rapportage van activiteiten ten behoeve van certificering met Status A.
- 277** *Kooten T. van & S.T. Glorius.* Modeling the future of het North Sea. An evaluation of quantitative tools available to explore policy, space use and planning options.
- 279** *Bilt, W.G.M. van der, B. de Knegt, A. van Hinsberg & J. Clement (2012).* Van visie tot kaartbeeld; de kijkrichtingen ruimtelijk uitgewerkt. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 280** *Kistenkas, F.H. & W. Nieuwenhuizen.* Rechtsontwikkelingen landschapsbeleid: landschapsrecht in wording. Bijlage bij WOT-paper 12 – 'Recht versus beleid'
- 281** *Meeuwssen, H.A.M. & R. Jochem.* Openheid van het landschap; Berekeningen met het model viewScape.
- 282** *Dobben, H.F. van.* Naar eenvoudige dosis-effectrelaties tussen natuur en milieucondities; een toetsing van de mogelijkheden van de Natuurplanner.
- 283** *Gaaff, A.* Raming van de budgetten voor natuur op langere termijn; Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011.
- 285** *Vries, P. de, J.E. Tamis, J.T. van der Wal, R.G. Jak, D.M.E. Slijkerman and J.H.M. Schobben.* Scaling human-induced pressures to population level impacts in the marine environment; implementation of the prototype CUMULEO-RAM model.
- 2012**
- 286** *Keizer-Vlek, H.E. & P.F.M. Verdonschot.* Bruikbaarheid van SNL-monitoringgegevens voor EC-rapportage voor Natura 2000-gebieden; Tweede fase: aquatische habitattypen.
- 287** *Oenema, J., H.F.M. Aarts, D.W. Bussink, R.H.E.M. Geerts, J.C. van Middelkoop, J. van Middelaar, J.W. Reijs & O. Oenema.* Variatie in fosfaatopbrengst van grasland op praktijkbedrijven en mogelijke implicaties voor fosfaatgebruiksnormen.
- 288** *Troost, K., D. van de Ende, M. Tangelder & T.J.W. Ysebaert.* Biodiversity in a changing Oosterschelde: from past to present
- 289** *Jaarrapportage 2011.* WOT-04-001 – Koepel
- 290** *Jaarrapportage 2011.* WOT-04-008 – Agromilieue
- 291** *Jaarrapportage 2011.* WOT-04-009 – Natuur, Landschap en Platteland
- 292** *Jaarrapportage 2011.* WOT-04-010 – Balans van de Leefomgeving
- 293** *Jaarrapportage 2011.* WOT-04-011 – Natuurverkenning
- 294** *Bruggen, C. van, C.M. Groenestein, B.J. de Haan, M.W. Hoogeveen, J.F.M. Huijsmans, S.M. van der Sluis & G.L. Velthof.* Ammoniakemissie uit dierlijke mest en kunstmest in 2010; berekeningen met het Nationaal Emissiemodel voor Ammoniak (NEMA).
- 295** *Spijker, J.H., H. Kramer, J.J. de Jong & B.G. Heusinkveld.* Verkenning van de rol van (openbaar) groen op wijk- en buurtniveau op het hitte-eilandeffect
- 296** *Haas, W. de, C.B.E.M. Aalbers, J. Kruit, R.C.M. Arnouts & J. Kempenaar.* Parknatuur; over de kijkrichtingen beleefbare natuur en inpasbare natuur
- 297** *Doorn, A.M. van & R.A. Smidt.* Staltypen nabij Natura 2000-gebieden.
- 298** *Luesink, H.H., A. Schouten, P.W. Blokland & M.W. Hoogeveen.* Ruimtelijke verdeling ammoniakemissies van beweiden en van aanwenden van mest uit de landbouw.
- 299** *Meulenkamp, W.J.H. & T.J.A. Gies.* Effect maatregelen reconstructie zandgebieden; pilotgemeente Gemert-Bakel.
- 300** *Beukers, R. & B. Harms.* Meerwaarde van certificeringsschema's in visserij en aquacultuur om bij te dragen aan het behoud van biodiversiteit
- 301** *Broekmeyer, M.E.A., H.P.J. Huiskens, S.M. Hennekens, A. de Jong, M.H. Storm & B. Vanmeulebrouk.* Gebruikers-handleiding Audittrail Natura 2000.
- 302** *Bruggen van, C., C.M. Groenestein, B.J. de Haan, M.W. Hoogeveen, J.F.M. Huijsmans, S.M. van der Sluis & G.L. Velthof.* Ammonia emissions from animal manure and inorganic fertilisers in 2009. Calculated with the Dutch National Emissions Model for Ammonia (NEMA)
- 303** *Donders, J.L.M. & C.M. Goossen.* Recreatie in groen blauwe gebieden. Analyse data Continu Vrijtijdsonderzoek: bezoek, leeftijd, stedelijkheidsgraad en activiteiten van recreanten
- 304** *Boesten, J.J.T.I. & M.M.S. ter Horst.* Manual of PEARLNEQ v5
- 305** *Reijnen, M.J.S.M., R. Pouwels, J. Clement, M. van Esbroek, A. van Hinsberg, H. Kuipers & M. van Eupen.* EHS Doelrealisatiegraadmeter voor de Ecologische Hoofdstructuur. Natuurkwaliteit van landecosysteemtypen op lokale schaal.
- 306** *Arnouts, R.C.M., D.A. Kamphorst, B.J.M. Arts & J.P.M. van Tatenhove.* Innovatieve governance voor het groene domein. Governance-arrangementen voor vermaatschappelijking van het natuurbeleid en verduurzaming van de koffieketen.
- 307** *Kruseman, G., H. Luesink, P.W. Blokland, M. Hoogeveen & T. de Koeijer.* MAMBO 2.x. Design principles, model, structure and data use
- 308** *Koeijer de, T., G. Kruseman, P.W. Blokland, M. Hoogeveen & H. Luesink.* MAMBO: visie en strategisch plan, 2012-2015
- 309** *Verburg, R.W.* Methoden om kennis voor integrale beleidsanalyses te combineren.
- 310** *Bouwma, I.M., W.A. Ozinga, T. v.d. Sluis, A. Griffioen, M.P. v.d. Veen & B. de Knegt.* Dutch nature conservation objectives from a European perspective.
- 311** *Wamelink, G.W.W., M.H.C. van Adrichem & P.W. Goedhart.* Validatie van MOVE4.
- 312** *Broekmeyer, M.E.A., M.E. Sanders & H.P.J. Huiskens.* Programmatische Aanpak Stikstof. Doelstelling, maatregelen en mogelijke effectiviteit.
- 314** *Pouwels, P. C. van Swaay, R. Foppen & H. Kuipers.* Prioritaire gebieden binnen de Ecologische Hoofdstructuur voor behoud doelsoorten vlinders en vogels.
- 315** *Rudrum, D., J. Verboom, G. Kruseman, H. Leneman, R. Pouwels, A. van Teeffelen & J. Clement.* Kosteneffectiviteit van natuurgebieden op het land. Eerste verkenning met ruimtelijke optimalisatie biodiversiteit.
- 316** *Boone, J.A., M.A. Dolman, G.D. Jukema, H.R.J. van Kernebeek & A. van der Knijff.* Duurzame landbouw verantwoord. Methodologie om de duurzaamheid van de Nederlandse landbouw kwantitatief te meten.
- 317** *Troost, K., M. Tangelder, D. van den Ende & T.J.W. Ysebaert* From past to present: biodiversity in a changing delta
- 318** *Schouten, A.D., H. Leneman, R. Michels & R.W. Verburg.* Instrumentarium kosten natuurbeleid. Status A.
- 319** *Verburg, R.W., E.J.G.M. Westerhof, M.J. Bogaardt & T. Selnes.* Verkennen en toepassen van besluitvormingsmodellen in de uitvoering van natuurbeleid.
- 2013**
- 320** *Woltjer, G.B.* Forestry in MAGNET; a new approach for land use and forestry modelling.
- 321** *Langers, F., A.E. Buijs, S. de Vries, J.M.J. Farjon, A. van Hinsberg, P. van Kampen, R. van Marwijk, F.J. Sijtsma, S. van Tol.* Potenties van de Hotspotmonitor om de graadmeter Landschap te verfijnen
- 322** *Verburg, R.W., M.J. Bogaardt, B. Harms, T. Selnes, W.J. Ollmans.* Beleid voor ecosysteemdiensten. Een vergelijking tussen verschillende EU-staten
- 323** *Schouten, M.A.H., N.B.P. Polman & E.J.G.M. Westerhof.* Exploring green agricultural policy scenarios with a spatially explicit agent-based model.
- 324** *Gerritsen, A.L., A.M.E. Groot, H.J. Agricola, W. Nieuwenhuizen.* Hoogproductieve landbouw. Een verkenning van motivaties, knelpunten, condities, nieuwe organisatie-modellen en de te verwachten bijdragen aan natuur en landschap
- 325** *Jaarrapportage 2012.* WOT-04-008 – Agromilieue
- 326** *Jaarrapportage 2012.* WOT-04-009 – Informatievoorziening Natuur (IN)
- 327** *Jaarrapportage 2012.* WOT-04-010 – Balans van de Leefomgeving (BvdL)
- 328** *Jaarrapportage 2012.* WOT-04-011 – Natuurverkenning (NVK)
- 329** *Goossen, C.M., F. Langers, T.A. de Boer.* Relaties tussen recreanten, ondernemers en landschap
- 330** *Bruggen, C. van, P. Bikker, C.M. Groenestein, B.J. de Haan, M.W. Hoogeveen, J.F.M. Huijsmans, S.M. van der Sluis &*

- G.L. Velthof*. Ammoniakemissie uit dierlijke mest en kunstmest in 2011. Berekeningen met het Nationaal Emissiemodel voor Ammoniak (NEMA).
- 331** *Dirkx, G.H.P. & W. Nieuwenhuizen*. Histland. Historisch-landschappelijk informatiesysteem
- 332** *Ehlert, P.A.I., T.A. van Dijk & O. Oenema*. Opname van struiviet als categorie in het Uitvoeringsbesluit Meststoffenwet. Advies.
- 333** *Ehlert, P.A.I., H.J. van Wijnen, J. Struijs, T.A. van Dijk, L. van Schöll, L.R.M. de Poorter*. Risicobeoordeling van contaminanten in afval- en reststoffen bestemd voor gebruik als covergistingsmateriaal
- 334** *Verdonschot R.C.M., J.H. Vos J.H. & P.F.M. Verdonschot*. Exotische macrofauna en macrofyten in de Nederlandse zoete wateren; voorkomen en beleid in 2012.
- 335** *Commissie Deskundigen Meststoffenwet*. Protocol beoordeling stoffen Meststoffenwet. Versie 3.1
- 336** *Ehlert, P.A.I., L. Posthuma, P.F.A.M. Römkens, R.P.J.J. Rietra, A.M. Wintersen, H. van Wijnen, T.A. van Dijk, L. van Schöll, J.E. Groenenberg*. Appraising fertilisers: Origins of current regulations and standards for contaminants in fertilisers. Background of quality standards in the Netherlands, Denmark, Germany, United Kingdom and Flanders
- 337** *Greft-van Rossum, J.G.M. van der, M.J.S.M. Reijnen, W.A. Ozinga, R. Pouwels, M. van Eupen, A.M.G. de Bruijn, H. Kuipers, S.M. Hennekens & A.H. Malinowska*. Water-, milieu- en ruimtecondities vaatplanten; Implementatie in Model for Nature Policy MNP 2.0.
- 338** *Vos, C.C., R. Pouwels, M. van Eupen, T. Lemaris, H.A.M. Meeuwssen, W.A. Ozinga, M. Sterk & M.F. Wallis de Vries*. Operationalisering van het begrip 'veerkracht van ecosystemen'. Een empirische verkenning voor planten en dagvlinders.
- 339** *Voorn van, G.A.K., P.W. Bogaart, M. Knotters, D.J.J. Walvoort*. De complexiteit van WUR-modellen en bestanden. Toetsing van de EMC v1.0
- 340** *Selnes, T.A., D.A. Kamphorst, B.J.M. Arts & J.P.M. van Tatenhove*. Innovatieve governance-arrangementen. Op zoek naar vernieuwing in het groene domein.
- 341** *Knegt de, B., J.G.M. van der Greft-van Rossum, S.M. Hennekens, G.B.M. Heuvelink*. Trends van zeldzame plantensoorten voorspeld.

Thema Balans van de Leefomgeving

Wettelijke Onderzoekstaken

Natuur & Milieu

Postbus 47

6700 AA Wageningen

T (0317) 48 54 71

E info.wnm@wur.nl

www.wageningenUR.nl/

wotnatuurenmilieu

De WOT Natuur & Milieu voert wettelijke onderzoekstaken uit op het beleidsterrein natuur en milieu. Deze taken worden uitgevoerd om een wettelijke verantwoordelijkheid van de minister van Economische Zaken te ondersteunen. De WOT Natuur & Milieu werkt aan producten van het Planbureau voor de Leefomgeving, zoals de Balans van de Leefomgeving en de Natuurverkenning. Verder brengen we voor het ministerie van Economische Zaken adviezen uit over (toelating van) meststoffen en bestrijdingsmiddelen, en zorgen we voor informatie voor Europese rapportageverplichtingen over biodiversiteit.

De WOT Natuur & Milieu is onderdeel van de internationale kennisorganisatie Wageningen UR (University & Research centre). De missie is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen UR bundelen 9 gespecialiseerde onderzoeksinstituten van stichting DLO en Wageningen University hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 6.000 medewerkers en 9.000 studenten behoort Wageningen UR wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.
